



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերջագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Handwritten text in cursive script, likely a signature or name, written in blue ink on a background of dense, overlapping green and red scribbles.

6989

9(47.992)

9-47

19 AUG 2017



ՎԱՐԿԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ   

    ՀԵՐՈՍԱՄԵՐՏԸ

(1919 — 1921)



Քանի դեռ սուրն է կառավարում աշխարհը,
ձիթենիի նիզով զինւած լինելը եւ ծիծաղելի է,
եւ անմտութիւն:

Զօրավար Նժդեհ



5990

Յղ. «ԶՍ.ՀՍ.ԿԻՐ.»

1923
ՊՈՒՔՐԷՇ



Լեոնհայասանի զինանշանը

«...Ողջո՛յն ու յարգանք քեզ...
 Ողջոյն, բովանդակ Ջանգեզուրի հայութեան հուսուփեան եւ Այանգեագի, Ղափանի ու Արեւիքի արբան հսկիչ ու պահապան, մեր այս լեոնոս երկրի ազատութիւնը մարմնացնող Ջորազար Սպարապետ Նժդեհին:

Դու, որ քեզ քոջապասող բարձրաբերձ ժայռերին յասուկ հայրսութեամբ եւ վեհութեամբ միջ բարձր պահեցիր ազատութեան եւ հեմարսութեան վեհ դրօշակը եւ այդ կարմիր ու պայծառ դրօշակի եւ սիւնների սակ փերեցիր օստրաւոս քրեանի վոնմակներին...

«Ողջո՛յն ու մեծարանք քեզ...»
 «Ա.Զ.Ա.Տ ՍԻՒՆԻՔ» քիւ 5, 20 Մարտ 1921

Գրողարան
 ՀԱՅԿԻ
 1980-2002

1980 - 2002



ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՍԻՆՏԻՔԻ ՔԱՅԼԵՐԳԸ

Մեր սարեր անառիկ եւ հոյսւր,
Մեր որդիք կորով ի եւ անսպարս.
Կոր ձորեր Սիւնիքի ահաւոր,
Շիրիմ եւն բեւաւնու դարաւոր:

Թեւամին հազարով մի բոս մեր դեմ,
Կուրծք կրծքի մեք կանգնած նրա դեմ,
Չեքն դողում, չեքն սարսում, մեքն մահից,
Մեր մանր բեքեւ բիքեռի բեւից:

Ինքնավար Սիւնիքին ցանկանք,
Մի բոս լինել բեւաւնու սպառնանք,
Շաւ սպրի մեք համար այսուհետ,
Քաջ հերոս Նժդեհ սպարապետ:

S. U.



ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վերջին տարիներու ազգային մեր կեանքը իր լայն գիծերուն մէջ տառապանքի և ըմբոստութեան, կամաւոր պարտութեան և հերոսական պայքարներու շարք մը եղաւ:

Համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով մեր ցեղին կրած աննախընթաց կորուստներուն և անոր գոյութեան բերուած եղերական սպանդին ի տես՝ մեր մէջ զուգահեռաբար խորացան երկու ուրոյն տեսակէտներ, որոնք շեշտուած ու տիրականօրէն կը վարեն մեր քաղաքական միտքը:

Ընդհանուր լքումի ու վհատութեան մէջ, շատեր, անոնցմէ նոյնիսկ, որոնք ղեկ երէկ կարմիր ուղիներու ուխտաւորներ էին, վերադարձ մը կը փորձեն դէպի կրաւորականութիւն:

Դէպքերը սակայն պատմութեան ու հասնող սերունդին կը կտակեն ուրիշ ճշմարտութիւններ:

— Կրաւորականութեան մէջ ցեղը կորսնցուց այն՝ ինչ որ շահեցաւ, երբ իր գոյութեան նախապայման ընդունեցաւ արիւնի ու զէնքի ճամբան:

Փամանակաշրջանն է ալ ժողովուրդներու և քաղաքացիներու ազատ ապրելու իրաւունքներուն ու պահանջներուն:

Ու կրոպոտկինի ձայնը դեռ վաղն ալ պիտի ունենայ իր ոյժը. «Ազատութիւնը չեն մուրաւ:»

Հող պէտք է փնտռել բովանդակ արժէքը 1919-1921 տարիներու հերոսական կռիւններուն, զոր մղեց Կեօնահայաստանի քաջարի ժողովուրդը, առանձինն՝ ռազմական ու տնտեսական ամենադժնդակ պայմաններու մէջ, կառչած իր անկախութեան գաղափարին, կառչած իր անառիկ լեռ-

ներուն ու կողք կողքի՝ իր երիտասարդ և անձնուէր հրամանատարին՝ Նժդեհի հետ: (*)

Արդարեւ տխուր և ողբերգական պիտի ըլլար ճակատագիրը վաղուայ մեր սերունդին, եթէ վերջին տարիներու մեր կրաւորական մեծ սպանդին մօտ չունենայինք ընդ-վըզումի մէկ քանի սրտապնդիչ ու լուսաւոր գիծեր՝ զեղին մարտական ոգին ու անոր անկախութեան խորունկ ձգտումները յայտնակերտող:

Լեռնահայաստանի հերոսամարտը մէկն է այդ լուսաւոր գիծերէն: Անոր կը պարտինք ո՛չ միայն մեր մտաւորականութեան ու զօրքին մէկ մասին փրկութիւնը, այլև պատիւը հայ զէնքին:

Եթէ ազգային պատմա-հասարակական արժէքներու գնահատութեան գործին մէջ մեր յամեցումը այլապէս վըհատեցուցիչ դարձած է ա՛յլ, օտարներ սակայն, անգամ հակաակորդներ, խոստովանած են Լեռնահայաստանի մղած պայքարին ռազմական արժէքն ու տարողութիւնը:

(*) Զօրավար Գարեգին Նժդեհ ծնած է 1888 Յունւոյ, 1ին Նախիջևան գաւառի Կղնութ գիւղը:

Իր միջնակարգ կրթութիւնը աւարտած է ռուսական գիմնազիոնի մէջ, որմէ յետոյ հետեւած է իրաւաբանութեան: Դեռ ուսանող՝ կը տարուի յեղափոխական մտքերով, կ'ընդհատէ ուսումը և 1907ին կ'անցնի Պուլկարիա ու կը հետևի Սօֆիայի գիւնդարական վարժարանի դասընթացըներուն:

1908ին որպէս սպայ կը զործէ Պարսկաստանի մէջ:

1909ին կը վերադառնայ Անդրկովկաս, ուր իբրև յեղափոխական կը ձերբակալուի և կը նետուի բանտ: Երեք տարի բանտարկուելէ վերջ կ'աքորուի Ռուսաստանի սահմաններէն դուրս:

1912ին Նժդեհ Անդրանիկի հետ կը մասնակցի Պալքանեան պատերազմի իբրև Հայկական Լէգէոնի հրամանատար:

Այդ թուականէն ան կ'սկսի ցոյց տալ ռազմական բացառիկ կարողութիւններ, արժանանալով նոյնիսկ օտարներու գնահատութեան:

1914ի համաշխարհային պատերազմի առաջին իսկ

«Մոսկուայի թերթերը գտնում են, կը գրէր Վրացեան, 921 Յունիսին, որ Լեռնահայաստանի կռիւները հերոսական են և զարմանք պատճառող:» Իսկ «Ասրբէջանի զօրքեհն շատերը, որոնք մասնակցած էին Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի կռիւներուն, մեծ պակասանում կը յիշէին Աժդահա փաշային՝ Նժդեհին: Անոնք անկեղծօրէն կը խոսովանէին իրենց պարսուրիւնն ու փախուսքը:» (*)

Լեռնահայաստանի նորագոյն պատմութեան մէջ զօրավար Նժդեհ կը մնայ եզակի դէմք մը: Ան եղաւ կեղծոնաձիգ այն ոյժը, որ իր ռազմական և կազմակերպչական տաղանդին շնորհիւ կրցաւ առաջին իսկ օրէն իր վրայ հրաւիրել ժողովուրդին ուշադրութիւնը, որուն ազատութեան համար երկու տարի շարունակ անոր հետ կողք կողքի կուռեցաւ ու զայն առաջնորդեց փառահեղ յաղթութիւններու:

Ինք էր որ պարտութեան մասնեց Մեծամասնական ԺԱ. զօրաբանակի հեծելազօրաց հրամանատար Կուրոջկինը, որ Ռուսիոյ մէջ հռչակ էր հանած իբրև անպարտելի ու Դենիկինի, Գոլչակի և Վրանգէլի քանակները ջարդող:

— օրերուն Նժդեհ կը վերադառնայ Կովկաս և կը մասնակցի հայ կամաւորական շարժումին, ստանձնելով երկրորդ հայկական զոււարտակի փոխ-հրամանատարութիւնը:

— 1918ին վճռական և գնահատելի մասնակցութիւն կը բերէ Ղարաբաղիսէի կռիւներուն, ղեկավարելով հայ-եզիտական խառն զօրախումբ մը:

1919ի Օգոստոսին Հ. Յ. Դ. Բիւրօի հրաւերով կ'անցնի Զանգեզուր, ուր կը մնայ մինչև 1921 Յուլիսի կէսը, ղեկավարելով ու կազմակերպելով հերոսական շարք մը կռիւներ:

1920ի Օգոստոս 25ին Կաւարտի մէջ կը հռչակուի Սիւնիսի սպարապետ:

1921ին կ'ընտրուի Լեռնահայաստանի զիկաաթոր: Նոյն տարուայ մայիսին կ'ստանձնէ Հ. Հ. զինուորական նախարարի և սպարապետի պաշտօնները զոր կը վարէ մինչև Լեռնաշխարհի խորհրդայնացումը:

(*) Սիւնիք թերթ, Nո 8, 24 Մայիս 1921, Գորիս:

Ու հայ աշուղը երգեց իրեն համար .

«Սիւնիք մոռցած նախնեաց փաշտին,
Ուժըդ է երգում, սաղանդ երկնային
Եւ Վրանգէլը եւ փաջ Գեներկին
Նախանձում են քո անլուր փառքին :»

Ինք եղաւ , որ կուռեցաւ Պրենս Ղաջարներու և Մալիլ փաշաներու դէմ , յաղթեց ու կոտորեց անոնց բանակները :

Ինք եղաւ նոյնպէս , որ Հայկական Լեւոնաշխարհի երեսէն սրբեց երկու հարիւրի մօտ թշնամի գիւղեր , որոնք տարիներէ ի վեր դամոկլեան սուրի նման կախուած էին Սիւնիքի գլխուն : (*)

* * *

Ոչ այնքան նիւթական՝ որքան հագեկան ազդակներ , վերացական միտտիկ ապրումներ կը խանդավառեն ազգերը :

«Աննիւթական» ուժեր իրական ղեկավարներն են կրօնիւներու :» (Լը Պոն) Ոռոյանքներու հզօր արտայայտութիւնը զոր երեւան կը բերէ ժողովուրդ մը իր գոյութեան պայքարին մէջ , հետեւանք է իր հոգեկան ապրումներուն , որոնց ներշնչումն է՝ ու պիտի մնայ՝ ընդմիշտ գաղափարական , և կապուած որքան ցեղին հողին մէջ թաղուն ուժի նոր աղբիւրն , նոյնքան և աւելի՝ փաստօրէն մեղի կտակուած նախնիքներու սիրազորութիւններու և քաջազորութիւններու հետ :

(*) Սիւնիքի ժամանակակից դէպքերու մէջ իր հեղինակաւոր դերը ունեցած է նաև ողբացեալ Աշոտ Մելիք Մուսեան , որ եղած է գաղափարի և սրտի մտերիմ ընկերը Զօրավար Նժդէին , որուն օրագրէն կ'արտագրենք անոր յիշատակին նուիրուած հետեւեալ տողերը .

«Առաքեալ և դերմիշ — ահա՛ մեր կրտսեր Գողթանցին՝ մէկն այն եղակի նահատակներից , որոնք ամենից քիչ՝ իրենց կուսակցութեան , ամենից շատ՝ իրենց չազդին , ամբողջպէս պատմութեան կը պատկանին :

Մի կրօն ունէր՝ ժողովրդասիրութիւնը , մի Աստուած՝ հայ ժողովուրդը :

Հայկական Լեւոնաշխարհը հարուստ է դէմքերու և դէպքերու այդ պատմական օրինակներով :

ԺԼ . դարու Դաւիթ-Բէգերու , Մխիթար սպարապետներու , Բայինդուրներու , Թորոս Իշխաններու , Թիւլի Արզումաններու , Տէր Աւետիքներու և Դայի Մահրասաններու հերոսական յաղթութիւններով հարուստ Սիւնիքն ու Ղարարաղը չէին կրնար իրենց ճգնաժամային օրերուն մոռնալ փաղանգը հայ ազատագրական անդրանիկ շարժումին , — ընդհակառակը անոնց դործերը ներշնչումի և խանդավառութեան մեծագոյն օրինակը կը մնար իրենց համար :

Դաւիթ-Բէգեան Ուխտը զոր կը հիմնէր Նժդէն դերազանց զիտակցութեամբ մը 1920 Օգոս . ամսուն , ոգևորուանապատ ազրիւր կը դառնար բովանդակ Լեւոնահայաստանի ժողովուրդին համար :

Լեւոնահայաստան երբ դեռ լքուած ու մեն միւնակ կը տքար , երբ օրհասականի իր աղետարչ ճիչերուն խուլ կը ձեւանար իր շրջապատը , երբ արտաքին օգնութեան յոյսը խալած մեռած էր այլ իրեն համար , երբ խօսքերէ և պղատունական համակրանքէ զատ դրական ոչինչ կը բերէին իրեն անգամ Երեւանն ու Պարսկաստանը , անգամ Անդրկովկասը .

Նա ազատ էր կրկնելու Մեծ Լեհացու խօսքերը՝ ևս և հայրենիքս նոյնն ենք :

Հին Հոովմէացի էր նա , ծնւած մեր դարում՝ Հայաստանի մէջ : Անձնւիրութիւն , անշահասիրութիւն և արիութիւն — ահա՛ ատաքինութիւններ , որոնք աւելի ևս արժէքաւորում էին երկրպագութեան հասնող նրա բարձր ազգասիրութիւնը , և աւելի քան հմայիչ դարձնում նրա զօրեղ անհատականութիւնը :

Հնարաւորութիւն ունէր հարուստ լինելու , բայց ապրում էր աղքատ :

Թոյլերի հետ հեղ էր , ուժեղների հետ հպարտ . գիւտէր խարազանիկ և անխնայ էր :

Սիրում էր և գիտեր անգիտանալ վտանգը :

Միշտ շարժման մէջ , ժողովրդի հետ էր միշտ :

Եւ մարգօ , եթէ հրէշ չէր , չէր կարող անանել ժողովրդի այդ վշտակրին և ջմտոնանշիկ հիացմունքով՝ «Ահա մարդը » :

ԺԲ

որն ու Արտասահմանը, ահ իր հրամանատարին հետ ցոյց տուաւ աշխարհի որ գիտէ արժեցնել հայ զէնքին ուժը, գիտէ նախընտրել պատուաւոր մահը ստրուկի կեանքէն:

Այդ ուղին էր, որ 1920 Օգոստոս 7ին Գորիսի ձորին մէջ վիրաւորուելէ հաք, Նժդեհը կը կամէր Սիւնիքի հողին, տեղացի ժողովուրդին հետ մեռնելու պատրաստ:

* * *

Լեռնահայաստանի հերոսամարտը տարերային գուպար մըն էր զոր մղեց արնաքամ ժողովուրդը անոնց դէմ, որոնք Հայաստանի դռներուն կը մօտենային հայ մտաւորականութեան, հայ մարտիկին, մէկ խօսքով հայ ցեղին բնաջնջման դիւային ծրագիրներով:

Ու Լեռնաշխարհի ամբողջ հայութիւնը, մեծ ու փոքրիկ, այլ թէ կին, անխտիր, կուռ բանակի մը վերածուած՝ կը ծառանար թշնամիին դէմ զանգուածօրէն:

Ասոր համար մեն միւսակ իր մղած կռիւները կրկնօրէն կը գեղեցկացնեն զինք, բարձրացնելով արժէքը իր մարտունակ ու սաղմավար կորովին:

Հոն, սովորական, դասականացած սաղմավարութենէ բարձր ոյժ մը կ'երաշխաւորէր յաղթութիւնը հայ վաշտերուն, որոնք կուռի սկսելէ առաջ արդէն ապահով էին իրենց յաղթութեան: Ատկէ ահա այն ջերմ տրամադրութիւնը՝ որ տեսակ մը նուիրական ուխտագնացութեան կը վերածէր զինուորներու սաղմերթը:

Այդ հոգեբանութիւնը գեղեցկօրէն կը բացատրեն գօրավար Նժդեհի մեղի ուղղած իր հետեւեալ գրութիւնները.

..... Բարեկամս

Կուռի բախտը վճռում է թշնամի կողմերից մէկի բարոյական հաւասարակշռութեան խախտումը: Սրան հետեւում է անխուսափելի խուճապը: Իսկ այդ այդ վերջինին՝ նիւթական պարտութիւնը:

Անհաւասար կռիւը չէ կործանում այն կամ այն բանակը, այլ խուճապը, որին մատնւած կողմը առնւազն եւսապատկում է իր կրօնատը, երբեմն էլ՝ ոչնչանում իսպառ: Սպանւածներէ, վիրաւորներէ, գերւածների, ինչպէս

և պատերազմական աւարի քանակը եղել է և կը մնայ պարտութեան երկրորդական էլեմենտը

Իականը—դա այն բարոյական ազդեցութիւնն է, որը ունենում է կուռղ կողմերից մէկը միւսի վրայ:

Ուրեմն, յաղթելու համար պէտք է բարոյապէս ազդել գիտնայ:

Իմ մշակած և գործադրած տակտիկան, գրեթէ, միշտ էլ յաջողում էր որեւէ տարերային անակնկալով խախտել թշնամու հոգեբանական հաւասարակշռութիւնը, ապահովելով իմ մարտական յաջողութիւնը:

Չ Օ Ր Ա Ի Ո Ր Խ Օ Ս Ք Ը

Գուցէ և միակ տեղն է կուռղաշար, ուր ամէն բանից աւելի և ամէն բանից սուր է զլաջուած բարոյապէս ազդելու՝ մտքերի, սրտերի և կամքերի վրայ իշխելու կարիքը:

Կարողանալ բնականօրէն իշխել հոգիների վրայ—ահա՛ զեկավարի ամենամեծ կարողութիւնը, առանց որին զօրանոցն ու մարզաղաշար զինուորներից յաղթականներ ստեղծելու կարուղութիւնից շատ են հեռու:

Այն ինչ որ յաճախ դժւարանում է կատարել արդիական արագաձիգ ու հեռաձիգ թնդանօղը, հեշտութեամբ կատարում է զեկավարի զօրաւոր խօսքը:

Սօսքը՝ երբեմն հրամայող, իշխող ու ահեղ, երբեմն՝ կանչող, մղող ու քաղցր: Սօսքը՝ միշտ պատկերաւոր ու սեղմ, սրտերին կրակ, բազուկներին թափ, կամքերին մղում տւող խօսքն է իշխելու և վարելու միակ միջոցը:

Եւ որքան զօրաւոր է նա, այնքան մեծ է նրա հրմայքը, այնքան ընդարձակ՝ տիրապետութիւնը:

Սօսքը—դա ինքը զեկավարն է:

Քիչ է, յաղթելու համար քիչ է խելքը, տաղանդը, անգամ հանճարը, եթէ պակասում է զօրաւոր խօսքը:

Առանց զօրաւոր խօսքի՝ բութ են սրերը, թոյլ՝ բազուկները, անվճռական՝ կամքերը:

Առանց խանդ վառող, արիւն եռացնող խօսքի չկայ իշխանութիւն հոգիների վրայ, իսկ առանց այդ իշխանութեան՝ չկայ յաղթութիւն:

Բարեւներով՝ ՆժԴԵՀ

Սօֆիա, 25 Մայիս 1923

Ի դուր թշնամին Արեւմուտքի և Անդանտայի մատը կ'որոնէր Զանգեզուրի ռազմական յաջողութիւններուն մէջ, ի դուր իր քաղաքական հակառակորդները կը ջանային Անգլիոյ ազդեցութիւնը փնտռել (*): Կոն, երբ ամիսներէ ի վեր ամբողջ կիսաքաղց շրջաններ կը դժուարանային նոյնիսկ իրարու հետ կապ հաստատել:

Լեոնահայաստանի ուժին, անոր յազմանակներուն գաղանիքը ո՛չ Արեւմուտքի, ո՛չ Անդանտայի և ո՛չ այ Բրիտանիոյ երեւակական ազդեցութիւններու մէջ պէտք է փնտռել, այլ հոգիին խորը տառապակոծ, չարչարուած ճերտ ժողովուրդի մը, որ ապրելու յամառ հաւատքով գօտեպնդուած՝ կը քայլէր դէպի իր ազատութիւնը, դէպի բարձունքը իր դարաւոր քաղաքական խռնակներուն:

* * *

Դէպքերու ճակատագրական դասաւորութեամբ մը վաղուան մեր սերունդը կարմիր կտակ մը ունի ժառանգելիք, ինչ որ քիչ մը ևս պիտի խորացնէ իր խիզախութիւնն ու ապրելու անյողդողդ կամքը:

Ու ան պիտի սորվի թէ առանց Հայկական Լեոնաշխարհի, առանց, այսինքն Ղարաբաղի և Զանգեզուրի, չի կրնար խաղաղ ու տպահով ապրիլ Հայկական կառավարութիւն մը ներկայ իր աշխարհագրական սահմաններուն մէջ:

(*) Մոսկուայի մէջ 1921 Յունիս 22ին գումարուած երրորդ Միջազգային կոմմունիստական ժողովը, իր լոյս ընծայած «Protokoll der III Kongresses kommunistischen Internationale» գրքին մէջ կը հրատարակէ Կասեանի հետեւեալ սողերը՝ այդ իմաստով գրուած.

Es gelang uns aber dennoch, den Feind zu verdrängen, der in des Beggelände flüchtete, wo ihm die Hilfe der englischen imperialisten zuteil wurde.

(Kassian)

Այսինքն՝

«Բայց եւ այնպէս յաջողեցանք բեւաւրապէս փախցնել դէպի Լեոնաշխարհ, ուր իրենց օգնութեան եկան անգլիական եմբերեալիսները»)

Նիս 23րդ. — էջ 1011

Կասեան

Վաւերաթուղթերու և փաստագրերու հաւաքածոն, զոր սիրայօժարօրէն տրամադրեց մեզ զօրավար Նժդեհ, կը կազմեն անա բովանդակութիւնը ներկայ հատորին, որ պատմութիւնն է Լեոնահայաստանի հերոսամարտին:

Անոր հրատարակութիւնը կոչուած է առատ նիւթ հայթայթելու հայ պատմագրին և մատենագրին, ու, մանաւանդ, ցոյց տալու մեր ապագայ սերունդին, որ ժողովուրդներու քաղաքական ազատագրութիւնն ու բարգաւաճումը հետեւանք է միայն ազատութեան գաղափարին ի սպասանոնց յառաջ բերած զոհողութեան հաւաքական արդիւնքին, թէ՛ քաղաքականապէս ազատ Հայրենիքը միայն պիտի կրնայ յաջողութեան ուղին բանալ մեր առջևը:

Այն հաւատքով վարեցին անա Լեոնաշխարհի ժողովուրդն ու զօրավար Նժդեհ իրենց պայքարը, որուն վերապահուած էր փառքի և հպարտութեան նոր էջեր աւելցնել հայ ազատագրութեան ժամանակակից պատմութեան վրայ:

Պուքրէշ, 1923 Օգոստ. 30

Վ. Գ.

ՏԱՐԵՐ ԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Ակնաւել մը Լեւոնահայաստանի աշխարհագրական դիր-
քին վրայ.— Ռուս մեծախառնական շարժումը եւ քաղաքա-
կան կեանքը Անգլիոյ վրայի մեջ.— Բանդուրանիսական հո-
վեր.— Քուրեհու կողմէ Շուշիի գրաւումը 1919 Մարտ 12ին,
— Ապրիլ 9ի բողոքի ցոյցերը.— Հ. Հ. Կառավարութեան
մէկ պաշտօնագիրը Ասրէզանի կառավարութեան.— Առոս Մե-
լիք Մուսեանի մէկ գրութիւնը Հ. Հ. Կառավարութեան.
— Նոյնի Զանգեզուրի մեջ:

*ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ կամ ԶԱՆԿԵԱԶՈՐ, նոյնիսկն Հայոց աի-
րապետութեան ժամանակ մաս կը կազմէր Սիւնեաց աշ-
խարհին: Կը գտնուէի Փոքր Կովկաս լեռներու մէջ: Ունի
7800 քառ. քրմ., սարածութիւն եւ 110.000 հայ բնակչու-
թիւն:*

*Իր բարձր լեռներու կոնակներուն խորը կը կորսուին
բազմաթիւ անյատակ ձորեր ու հովիտներ: Կեղքանն է Գո-
րիս քաղաքը՝ շինուած համանուն գետակին վրայ, որ կը
թափի Բարկուշատի մէջ:*

*Զանգեզուր գաւառին սրտամական վայրերէն անուա-
նի են Տաթևի վանքը, որուն մերձ՝ Որոտն գետին վրայ
կայ «Ստանի Կամուրջ»ը, գոյացած կրային աղբիւրներու
նստուածքէն:*

*Գորիսէն գեղի հարաւ կը գտնուի Քարահունջ գիւղը,
որուն հիւսիսային կողմը 32 մեթր բարձրութենէ վար կը
թափի Գորիս գետը՝ գեղեցիկ տեսարան մը ձեւացնելով:*

*Գորիսէն ութը քրմ., գեղի սրբուհիը շինուած է Խըն-
ձորեակ մեծ գիւղը՝ ամուր գիւղի մը վրայ, շրջապատուած
խորունկ ձորերով:*

Բուն Զանգեզուրի շրջանին մաս կը կազմեն Կոտնձոր,

Տեղ, Արաւիս, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնաւար, Քարաշէն, Բոուն, Հին Գորիս, (Վերին-Շէն) Գորիս գիւղ, Մաղանջուկ, Գերու, Այգուղի-Շէն և Հալաք հայկական գիւղերը:

Չանգեղուրի հարաւ-արեւմուտքը Չաւրնդուր գետի հովիտին մէջ կ'իջնայ Ղափանի գաւառակը, որ յայտնի է իր պղնձահանքերով:

Այս չրջանի գիւղերէն ծանօթ են, Վերին և Ներքին Խոտանան, Շրգանց, Նորաշէնիկ, (Նորաշնիկ*) Առաջաձոր, Խրաթաղ, Կաւարտ, Բեխ, Բաղարուրջ, (Բաղաւիրջ) Վեչագան, Բարարաթում, Արծուենիկ, Չափնի, Ըրկեանց, Սեւաբար, Չէյլա, Մողէս, Վժենէս, (Վժանիս) Եղափարղ, Ագարակ, Խղրանց, Գիււ-Կոււմ, Ճակատէն, Շիկանոյ, Ներքին Հանդ, Արաշէն, Ծաւ, Կեմանց և Շիշկերտ, (Շաշկերտ):

Աւելի հարաւ Արեւիքի կեղրոնը կը գտնուի Մեղրի աւանը, համանուն գետակին վրայ: Մեղրիէն քիչ հեռու կայ Կարճեւան հայկական անտառիկ և պատմական մեծ գիւղը:

Ղափանէն ոչ հեռու կը գտնուին Կաքաւարերղ և Բաղարերղ ամրոցները:

Բուն Չանգեղուրի մաս կը կազմեն նոյնպէս Խոռ, Շինուհայր (Շննէր), Հայիձոր, Տանձատափ, Երիցաթումբ, Սուարանց, Տաթև և Եայջի գիւղերը՝ Տաթևի չրջանին մէջ: Լճեն, Գարապաս, Լոր, Գետաթաղ, Շնաթաղ՝ Գարապասի չրջանին մէջ, և Ուղ, Դարաքիլիսա, Ախլաթեան, Տուրբա, (Տորբ) Բնունիս, Աղքեանդ, Այլլու, Բընակոթ, Քաղազկ, Բալաք, Մազրա, Շաղտա, Անգեղակոթ, Մախուրթուլեան, Ղալաջուց, Բարխաթկա և Բազարչայ գիւղերը՝ Սիւսանի չրջանին մէջ:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ կամ հին անունով Արցախի նահանգը ամրոցովին՝ և Փայտակարանի ու Ուտիի նահանգներու որոշ տարածութիւնները՝ մասկը կազմեն Հայկական Բարձրաւանդակին:

(*) Չակիբեի մէջ անուամբ անուններ՝ բս Բնաշարիիկ Բաւարանի:

Լեւոնային Դարարաղը կը գտնուի Չանգեղուրի արեւելիան կողմը ու կը գրասէ մօտաւորապէս 12,000 քառ. քմ., տարածութիւն 350,000ի շափ բնակիչով, որուն 250,000ը գուտ Հայեր են, մնացեալները Քաթարներ, Քիւրտեր և Ռուսեր են:

Լեւոնային Դարարաղը հարուստ է ձորերով և հովիտներով: Լեւոնայիտարնի (Չանգեղուր-Դարարաղ) ձմեռը խիստ է և երկարատև, ամառը՝ զով է և անձրևային: Ունի ճոխ բուսականութիւն: Դարարաղի լեռները, մանաւանդ, քնդարձակ տարածութեան վրայ ծածկուած են անտառներով, ուր վարազը, վայրի այծը, գաւլը և եղջերուն գրած են իրենց սրջերը: Գետերը ունին քնափր ա՛տակի մեծ քանակութեամբ ձուկեր: Երկիրը հարուստ է նաև հանքերով:

Չանգեղուրի և Դարարաղի բնակիչները մեծ մասամբ երկրագործ են: Այգեգործութիւնը զարգացած է գետահովիտներու մէջ: Անտանապատութեամբ կը պարսպին լեւոնային մասերու մէջ:

Կիները կը սրտարատուն քնափր գորգեր, կապիւաներ, շալեր և մետաքսէ գործուածեր:

Չանգեղուրի և Դարարաղի հայերը, որոնք զարեղ է ի վեր երկրին բնակչութեան մեծագոյն տոկոսը կը կազմեն, ծանօթ են իրենց յրաջութեամբ և ազգասիրութեամբ: Նոյն խի մահմետական ահրատղատութեան որով, մասնաւորապէս Դարարաղի Մելիքները, կիսանկախ վիճակ մը ունէին: 1722ին, ճիշտ երկու դար տալով, Հայկական Լեւոնայիտարնը սպրեկոս իր մղած յայթական կռիւներուն ամրոցը զիւրազնական շքեղութիւնը: Գուրիթ Բէգի և իր հրամանատարութեան ներքև կուտոյ գորքին մղած հերոսամարտներու արդիւնքն էր այդ, պարսկական յուճին զէմ որ կը վերջանար Ղափանի և Հայիձորի յայթանակներով:

1813ին սոսկայն Կիւրիստան զաշնագրութեամբ՝ Ռուսաց Եկատերինա Բ., կաշարունին կը կցէր Դարարաղն ու Չանգեղուրը իր կաշարութեան, իրականացնելով Մեծն Պետրոսի ծրագիրը:

Այդ թուականներէն մինչև համաշխարհային մեծ պատերազմը՝ պատմական Սիւնիքն ու Արցախը չզարեւցան երբեք գոտեպնդուելու հզօր սղխովը 17րդ դարու իմենց զիւցազն հերոսներուն, մինչև որ գարական բանա-

կարու թեան յաջորդող սուսական յեզափոխութիւնները քաղքայեցիին թրքական ճակատին վրայ համախորհուած սուս բանակները, որոնք հետագան, այնուհետեւ ժամանակի մը համար իրենց ճակատադրին ձգելով Անդրկովկասեան երկրամասերը, որոնց կարգին և Ղարաբաղն ու Չանդեզուրը:

Սուսական յեզափոխութեան յաջորդող դասայրութիւնները հրճուելու առիթ տուին թրքական հարգանքներուն, որոնք երջանիկ օր մը բողջն ներկայացած համարեցին համազուրանակեան իրենց կարծիք երազները իրականացնելու:

Առաջին օրէն իսկ երեւան եկած Անդրկովկասեան նորակազմ պետութիւններու սահմանային անհամաձայնութիւնները մեծապէս կը նպաստէին ստոր: Բագուի մէջ սուս զօրավար Պիչերասովը պարտութեան մասնակի և քաղաքը գրաւելէ վերջ՝ անոնք ուղղուեցան դէպի Ղարաբաղ-Չանդեզուր: Տեղական ասպատակախու մըրք միացած թրքական զօրամասերու՝ երասիսի ափով առաջացան և գրաւեցին Ղարաբաղը՝ զոր փրատակներու կոչով մը վերածեցին: Ապա չրջապատեցին յետագին Ղարաբաղը և 1918 Մեղր, 24ին գրաւեցին Ղարաբաղի սիրտը-Շուշին ու Էնթարկեցին Ատրեճանի կառավարութեան:

Գինովցած իրենց անժամեայ յաղթութիւններէն՝ անոնք կը քալէին առաջ՝ դէպի Չանդեզուր զոր գրաւելով ախրամ պիտի ըլլային յետեւում աչք անխորտակելի կամ մարջին, — օղնաշարը Հայկական Հանրապետութեան:

Համազուրանականութեան գաղափարը հետեւանքը չէր ցարական իրաւակարգի տապալման, ան նախ ծագում առած էր Ռուսիոյ թափարներուն մէջ: Ապրելով Ռուսիոյ զերիշխանութեան տակ, անոնք իրենց մարթին վրայ զգացած էին օտար լուծի ծանրութիւնը: Մտաւորապէս աւելի բարձր քան թուրքերը, անոնց մէջ շատով առաջ եկաւ ազգայնական գաղափարը և անոր յաջորդող անկախութեան ձգտումը: Համազուրանական գաղափարը իր բոլոր ձեւերուն մէջ, մեծապէս առիթը կ'ընծայէր Օսմ, կառավարութեան դէպի իր միջնադարեան աշխարհակարութիւնը փորձ մը բնելու: (*)

(*) Տես. Բանկուրանիզի Պոլսոյ մէջ, 104, Եէնի Գօժուեանի, Ջանակիի Գրական Հաւաքածոյ Բ. Գիրք, սպգ. Գանիրե

Համահայի էր ուրեմն, խեղճեղ այն արշաւանքը՝ որուն ձեռնադրած էին թափար Մուսախանն ու թուրք Իթիթիսար — հաւատարիմ՝ գրոչակիրները բանդուրանական գաղափարին:

Սեյանքը, սակայն, որուն յետեւան կը ծառայէր չրմարտուած տիրակարութիւն մը, առաջին իսկ վայրկեանին կը կորանցնէր իր թափար, ազգային հերոս Անդրանիկի կողմակերպած փոխ-վրէժով:

«Բայ՛ զխոնարի որ (*) Չանդեզուր սասնց Ղարաբաղի կեանք չի կրնար ունենայ, Անդրանիկի դէպի Ղարաբաղ արշաւանքի կը ձեռնարկէր ուր մօտաւորապէս 300 հազար հայութիւն կը առաւելը սահմիկ փաշաներու ձեռքին տակ, սակայն կէս ճամբան այդ յառաջխաղացումը կը զաղրեցուի, միջամտութեամբ Բագու զանուղ անդլիտցի զօր, թամարնի: (**)

Ու Անդրանիկի կը մերժուէր լուծեղ նայնիսկ վրէժը Գեղամաճարի մէջ 1918 թուականին թշնամի սուրին զոհ գացած 2000 հայերու:

Անդլիտցեայ միջամտութիւնը անժամապէս կը խրախուսէ թուրքերը, սոնք զանազան ուղղութեամբ յարձակումներ կը կատարեն Չանդեզուրի դէմ: Այդ յարձակումները ետ կը մղուին թշնամիին համար մեծամեծ կորուստներով:

Ղարաբաղի և Չանդեզուրի սահմաններուն վրայ մրդուած կռիւներու և սակրակ զարձամ քանի մը հայ գիւղերու սրտածմիկ տեսարանը հնչած էր տեղացի ազգարնակչութիւնը, որ կռահելով իրեն սպասնացող վտանգը, իր աչքերը յառած էր Հայաստանի Հանրապետութեան, իր ճակատադրը միանգամընդ միշտ անոր բանակներուն ու սաղմական ու թերու ճակատադրին կապելով:

Անդրկովկասեան նորակազմ պետութիւններու համար

(*) Լեզուի միօրինակութիւնը մասամբ պակսելու համար՝ կարգ մը մեջբերումներու սեր քերեւորեան փոխած եմ: Ծ. Հ.
(**) Ազատ Սիւնի, էջ 8 հրատ. Գորիս 1921: — Տես. Արմենիայի Ա. Միկայելեանի յօդուածաւարթ. «Ղարաբաղի վերջին Գեպիեր» 923 Հայրենիք Ամսագիր թիւ 7, Պոսթրն:

գոյութիւն ունեցող սահմանային խնդիրները սակայն կը ձգէին Չանդեղուքի և Ղարաբաղի հայութեան հարցը: Մինչև իրերու պարզուիլը Հայաստանի կառավարութիւնը կ'զգուշանար Լեւոնաշխատանք իր հողային ամբողջութեան իրաւական և անբաժան մասը ճանչնալէ, ու Չանդեղուք և Ղարաբաղ կը կառավարուէին Տեղական կորհուրդներով:

Պարագան բարբոսին այլ էր Ատրէջանի համար, որ մէջ միայն կ'աճապարէր Չանդեղուքի և Ղարաբաղի պատմականօրէն Հայաստանի Հանրապետութեան մաս կազմելը միտել, այլ և սուս կը քէր իր արեւմտանձ հարգանքը խրատաստելով այդպէսով անջրպետը Անգրիոյ կառնի հարեւան զեղբու միջև, որ ուշ կամ կամուս պիտի ծառայէր Հիւսիսի ապագայ ծառայական քաղաքականութեան զօրացումին:

Հայաստանի կառավարութեան այլ վարանումը որ հետեւանք էր Անգրիոյ կառնան ժողովուրդներու միջև բարդութիւնները կանխելու քաղաքականութեան, ստիժէր սար իրեն զրական օժանդակութեամբ բնդասաջ կրթութեամբ Ղարաբաղ-Չանդեղուքի հայութեան կողմէ քանիցս կզամ օգնութեան ստաջարկներուն: Ան կը գոհանար շատ շատ գործիչներ ու ներկայացուցիչներ ու զարկելով հան:

Այսպէս 1919 Մարտ 12ին Չանդեղուք կը հասնէր Ա. Շահմազեան, իրեն ներկայացուցիչ Հայաստանի Հանրապետութեան:

Նոյն ամսոյ 25ին Անգլիայու այ կարգադրութեամբ զօրավար Անգրանիկ և իր զօրամասը կը ձգէին Չանդեղուքը ու կը հեռանային, յանձնելով երկիրը Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցիչին: (*)

Թշնամին զեւ կը շարունակէր իր յարձակումները որոնք կը փչրուէին սեղապիներու կորովի զիմացութեան սուջե:

Հայ Լեւոնաշխարհը ապրիլ կ'ուզէր, իրեն համար անհանդուրժելի էր Ատրէջանեան և Տաճկական յուժը:

1919 Ապրիլ 7ին իրարու ետեւէ կը կազմուին շարք

(*) Ազգս Սիւնիք էջ 8-9:

մը բողոքի միթինդներ և զոյցեր: Չանդեղուքը բունի ուժով Ատրէջանին հպատակեցնելու տանձգութեանց զէմ:

Ապրիլի յաջորդող ամիսներուն, զէպքերը կը զարգանան զահագէժ արագութեամբ, թշնամին գիտակցելով Լեւոնաշխարհի զիմացրական ոգիին, գերազանց ուժերով Ղափանի ուղղութեամբ յառաջ կը շարժի, և շնորհիւ իր թուի առաւելութեան՝ կը զրուէ Ղարաբաղ, Ագարակ, Ռեժանիս և Մոզէս զիւզերը, որոնց բնակիչները թէև կը հեռանան, բայց երիտասարդները կուտելով կը կասեցնեն թշնամիին յառաջխաղացումը, մեծամեծ կորուստներ պատճառելով անոր:

Նոյն ատեն ստեմուտքէն—Նախիջևանի կողմէ եւս, զէպի Չանդեղուք կը շարժին Թուրքեր, որոնք կը զրուեն Նորս, Գիւմրի, Գիւմար և Մազրա հայկական զիւզերը, որոնց բնակիչները սուրի և կատարածի մասնելէ կար՝ կը մօտենան Չանդեղուքի դուռներուն:

Իրենց արշաւանքը յաջողեցնելու և Չանդեղուք-Ղարաբաղի ճամբով Լեւոնաշխարհի «զիակներու վամուրջը» վայրկեան մը սուս ձգելու համար տաճկական զօրամասերը կը յորդորեն Ատրէջանը՝ աւելի մեծ ուժերով յարձակիլ Լեւոնաշխարհի վրայ:

Այդ զէպքերուն առթիւ Հ. Հ. կառավարութիւնը Ատրէջանի կառավարութեան արտաքին գործոց նախարար Մանիտոյսեղուն գրութիւն մը կ'ուղղէր, ուր ի մէջ այլոց կ'ըսուէր. «Հայկական կառավարութիւնը ունի ըստոյզ տուեալներ, որոնց համեմատ Ատրէջան անկանան ու կանոնաւոր զօրամասեր կեդրոնացնելով խախտած է անդհայ տարուայ Օգոստ 22ին Ղարաբաղի Հայ Ազգ. կորհուրդին հետ իր ունեցած համաձայնութիւնը, և վերջնազիր է ներկայացուցիչը Ղարաբաղի հայ ազգարնակութեան զինաթափման համար: Ատրէջանի կառավարութիւնը ստանալով օրինաւոր մերժում, Մարտ 20ին սկսած է ազգարնակութեան բունի զինաթափումին, նոյն ատեն մի քանի կողմերէ յարձակում՝ Չանդեղուքի և Ղարաբաղի վրայ»:

Հայկական Լեւոնաշխարհի մէջ իրերը այսպէս լարուած զրութեան մէջ էին: Ամէն կողմէ և սամէն օր յարձակում-

ներու ենթարկուած երկիրը՝ որ քանիցս իր մարտական սե-
փին հարուածը պայտուցներ էր թշնամիին՝ ճգնաժամային
օրեր կ'ապրէր:

Եթէ գերագոյնց խոյանքներու ի խնդիր մեռնելու
պատրաստակամութիւնը չէր սրակներ իրեն, կը բացակայէր
սակայն, կազմակերպող երկաթէ ձեռքը՝ գոնէ սուղ ար-
ժեցնելու համար Սիւնեաց աշխարհի ձիտերուն արխանը:
Այս պարագան կը մտանդէր Կոնստանտնուպոլիսի հայ գեղավար
չրջանակները: 1919 Օգոստ. 18 ին Երեւանի Կառարու-
թեան իր ուղղած մէկ գրութեամբ՝ Գողթանի կառավարիչ
Աշոտ Մելիք-Մուսեան, այսպէս կը նկարագրէր Չանդե-
զուրի գրութիւնը.

«Կախը Գողթանու՝ սկսուել է Յունիս 25ից: Հայ-
կական զիւղեր Աղան, Դերը, Շուսութը, Փառազանքը,
Գեալը և մօտ 500 հազի Ղաչանցիներ թուրքերի ճնշման
տակ անցել են Գողթանի լեռնային մասը: Մենք աւերել
ենք թրքական Բիլան և Բէլքուս գիւղերը: Տանօրուայ
կախներէց յետոյ մեծ կորուստներով Օգոստ. 6ին ընկու-
ճանակերար: Ազուլացիների հետ կապ չունինք: Տեղեկու-
թիւնների համաձայն, նրանք յանձնուել են թուրքերին,
վայր դներով զէնքերը: Ամենասուղ անգեկութիւններ ու-
նենք, թէ թուրքերը վճուել են ամէն գնով ոչնչացնել
Գողթանը և կապել Գեղուածորի հետ: Գեղուածու՝ գրու-
թիւնը աննկարագրելիօրէն սպառնական է: Սակը, ուղ-
մամթերքի և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան
չգոյութիւնը զրել են մեզ անել կապութեան մէջ: Փրկու-
թիւն փնտաել զապթելու մէջ՝ անհնար է. սրովհետեւ ըստ
ճանապարհները գտնուում են թուրքերի ձեռքը: Անձամբեր
սպասում ենք այս գրութեան Չեր պատասխանին: Մեր
օրերը համբւած են, զխմազրել 10—15 օր այլեւս անհնար
է: Տէլք մեզ գուցմունքներ և փութացեք փրկելու Գող-
թանը:»

Մելիք-Մուսեանի նամակին հետ գրելով միտամանակ
Երեւան կը հասնի Գողթանի հայ միլիցիայի պետ՝ Մովսէս
Գիւրնազարեանը, օգնութեան գործը արագացնելու առա-
քելութեամբ:

Հ. Հ. Կառավարութիւնը գրապուած Վեաի-Յաղարի
և Շարուրի անչաջող կռիւներով, անգամ մը Լուս կը գրծ-
ւարանար կանանաւոր զօրամասեր գրկել Գողթան:

Անա այդ օրերուն Հ. Յ. Ղաչնակչութեան Բիւրայի
աւաջարկութեամբ՝ այդ վտանգուած չրջանը կը գրկուի
փոխ-գնդապետ Գարեգին Նժդեհը, որուն ներկայութիւնը
աջնուհետեւ անսպաս ուղեւորութեան ապրիլը պիտի գաս-
ն որ պատմական աւանդութիւններով արդատաւոր Հայկու-
հան Կոնստանտնուպոլիսի այդ քաջարի ժողովուրդին համար:

II

ԿՐԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Նկին Ղախանի մեջ. — Կազմակերպական աշխատանք.
— Հ. Հ. Կառավարութեան մեկ գրութիւնը Գողթանի Ե.
Համագումարին. — Զինուորական նրամաններ. — Խրա հասներ.
— Պայքուցիկ սակառներ. — Միջնաբերդեր. — Լուսախօսու-
քիւն. — Յիլնա՝ Կապարգոյրի հետ. — Կապարգոյր՝ միացեալ
նակասով. — Բարոյական մթնոլորտ

Պայքարի ճամբան գեղեցիկ է և բուսաւոր անտնոց հա-
մար, որ գեղին հպարտութիւններուն, ու անոր փասքին
ի խնդիր գոնուելի գիտեն:

Այս պիտի կ'առաջնորդէր հայ մարտիկը, որ գեւ Գող-
թան չհասած՝ կը լսէր Ղախանէն ու Գեղուածէն համնոց
օգնութեան ազազակները: Աւ ինքնապաշտպանութեան
աշխատանքը այդ չրջաններէն կ'սկսէր:

Գանի մը օր վերջ հոն կը ժամանէր նաև Գողթանի
միլիցիայի պետ Գիւրնազարեանը, իր հետ բերելով Հ. Հ.
Կառավարութեան մէկ գրութիւնը, ուղղուած Գողթանի
Ե. Համագումարի նախագահութեան, ուր կ'ըսուէր. «Հ.
Հ. Կառավարութիւնը այժմ ձեզ որ և է զրական օգնու-

թիւն չի կրնար հասցնել: Գողթեցուցէք Գողթանի ժողովուրդը Գենուազի և Ղափանի շրջանները»

Սորճրդակցութենէ մը յետոյ՝ կ'որոշուի ժողովուրդին սեփականութիւնը չզարձնել վերոյիշեալ պաշտօնագիրը, նախ՝ որ այդ կերպով խուճապ, ու ծայրայեղ պարագային, բարոյայրօւմ յառաջ պիտի գար Գողթանի բնակչութեան մէջ, ու երկրորդ, ամենակարեւորը Գողթանը պարպել՝ կը նշանակէր ձեռքէ հանել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի սովորութեանց բանալին:

Ռազմագիտօրէն անկարելի էր ատիկա:

Այս նկատումներով կը յետաձգուի Գողթանի դազթը:

Ղափան-Գենուազի Ազգ. Սորճուրդի կողմէ կ'զած հրաւերին վրայ նժգեճ կ'ստանձնէ այդ շրջաններու զինուորական բնոց՝ հրամանատարութիւնը:

Այսպէս Կապարգողթի(*) 60,000 հոյ բնակչութեան ձակատագիրը կը դառնար օրուայ հարց ու կը յանձնուէր երկատարը զինուորականին, որ անմիջապէս կը ձեռնարկէր տեղական միլիցիայի կազմակերպման անյետաձգելի գործին:

Ղափանի Հանքերը, ուր կը մնայ զինուորական սպայակորը, վաւարանը կը դառնայ տեղայոյզ գործունէութեան մը, որուն գապանակը հրամանատարը ինքն էր:

1919 թ. Օգոստ. 10ին նժգեճ հետեւեալ հրամանը կ'արձակէ Ղափանի Հանքերէն.

ՂԱՓԱՆ - ԳԵՆՈՒԱԶ - ԳՈՂԹԱՆԻ ՄԻԱՅԵԱԼ ԶՕՐԱՄԱՍԵՐԻՆ

1. — Այսօրուանից եւս պտանձնուժ եմ Ղափան-Գենուազ-Գողթանի միացեալ ուժերի հրամանատարութիւնը: Ընդամին հրամայում եմ բոլոր պաշտօնական գործերով զխմել ինձ:

2. — Զօրամասերին շտաբը դանուժ է Հանքերում, ուր բոլոր սազմաշրջանների պետերը պէտք է ուղարկեն իրենց հազորագրութիւնները:

(*) Ղափան, Գենուազ, Գողթան երջան:

3. — Ոչ ուշ քան ամսոյս 12ի ժամը 16,ս տեղեկացնել զինուորների հրայանների ինչ սխառմի լինելու, փամփուշանների քանակի մասին:

Ղափան-Գենուազ-Գողթանի Միացեալ Ռազմ. Ուժերի Ընդհ. Հրամանար ՆժԳԵՃ

Բովանդակ Կապարգողթի շրջանը մշտապէս յարարելութեան մէջ զնելու համար, կը հաստատուին զիշերային լուսաստուութեան և ցերեկեայ նշանատուութեան կապեր, այդ նպատակով հրամանատար նժգեճ իր վաշտերուն կ'ուղղէ Բ. հրամանը:

1. — Մայիս 12ին և 13ին եղայ Զէյլա-Ազարակ սազմաձակատուժ: Բոլոր զիւղերը, բացառութեամբ Մաղէսի, բաւարար կերպով տանուժ են գիրքագահութիւնը: Հիւղերունին ոչ բոլոր պահակախմբերը: Կրտսիւնը պահանջուժ է աւելի լաւժ վերաբերմունք:

2. — Հրամայում եմ վաշտային շրջանների մէջ լուսեղծել կենդանի կապ ու ամէն օր երկերային ժամը 9ին և առաօտեան վին նշանատուութեամբ տեղեկացնել զօրամասերի շտաբին ձակատանքում տեղի ունեցած փոփոխութիւնների և գրտութեան մասին: Նշատութիւնից զատ շաբաթական երկու անգամ, հինգշաբթի և կիրակի օրերը, ուղարկել հազորագրութիւն և այլն:

Հանքեր 1919 Հոկտ. 15 ՆժԳԵՃ

Թիւ 3 հրամանը կը վերաբերի զէնք կրելու ի վիճակի եղող 18—52 տարեկան բոլոր ուժերը կարգապահօրէն զինուորական աշխատանքի մղելու, հիմքը զնելով ժողովրդային վաշտելու կազմակերպութեան:

1. — Գենուազի սամբոլժ գաւառամասը լաժանուժ եմ վեց վաշտային շրջանների և հրամայում նշանակաւս վաշտապետներին իրենց յանձնուժ շրջանների սազմական ուժերից՝ (18ից 52 տարեկան) կազմակերպել ժողովրդական միլիցիան վաշտեր լաժ հետեւեալ շտաբի.

- 1 վաշտապետ, 2 փոխ-վաշտապետ, 4 յիննապետ, 8

վախճիմնապետ, 16 օգոստոսի աւանդներ, 128 գորաշարքային զինուորներ:

2. — Վենուազի ժողովրդական վաշտերը զեկամարուհուս են մի քնդհանուր հրամանատարի կողմից, որին նշանակելու եւ՛ եւ՛ Մինչև վերջինիս նշանակումը՝ վաշտապետները ենթարկուելու են գորամասի շտաբի պետին:

3. — Վենուազի ժողովրդական գորամասի պետ նշանակում եւ՛ պատարագչիկ Սենուշեանին, որին և հրամայում՝ Մեղրիում հիմնել գորամասի շտաբը:

4. — Վենուազի սահմաններն ամրացնելու համար՝ խրամատաշէնների պետ Համապասպ Եղիակոստեանին՝ հաւարել չրջանում եղած ամրոցը ու ժամակեր և ամրաբել մի տեղ:

5. — Հրամայում եւ՛ բարձր վաշտապետներին խրամատաշէնների պետի տրամադրութեան տակ զնել 5 ական բռնիմաց զինուոր, ամրակծու թիւեր և ուժանակային գործը ուսումնասիրելու համար:

6. — Ժողովրդական վաշտերը ունենալու են շարափական երկու սաղմախորձ՝ շարափ և կիրակի օրերը: Ռուգմախորձերին և մարզանքներին շմանակից զինուորները կրում են կարգապահական սրամիներ:

Հանքեր, 919 Հոկտ. 18

ՆՓԳԵՆ

Ինքնապաշտպանութեան գործը լուրջ հիմերու վրայ զնելու համար անհրաժեշտ էր ժամ սուսը զիւզերու մէջ կազմակերպել ժողովրդական այդ վաշտերը:

Չինուորական տեսակետով անանք թէև գորքերէ պահանջում արդիական սրայմանները չեն կրողներ, գոհալու թեան և կարգապահութեան բմբանումը սակայն բարձր է իրենց մօտ:

Ռուգուց սրայմաններու մէջ զինուոր ու զեկամար կը մնան գաղափարի և զէնքի անբաժան ընկերներ:

Վաշտապետ և զինուոր, կ'ապրին իրենց սեփական միջոցներով: Ո՛չ ոք վարձ կ'առնուց: Վաշտերը բաղկացնող զինուորը ինքը՝ զիւզայութիւնը ու անդացի ազգարնակչութիւնն է, որ իր ժամերէն մէկ քանին պարտական է յատ-

կացնել հասարակաց՝ հետեւադէս նաև իր ինքնապաշտպանութեան գործին:

Ասկէ անա բարոյական այն բազմը տրամադրութիւնը՝ որ երկարականացած կը պահէ վաշտերը:

Կուուս ուժը, վաշտ այսինքն, վարձկաններու գատակարգ մը չէ հան, այլ ժողովուրդը՝ որ կ'զգայ թէ իրմէ գաւթս մ'չ մէկ ձեւք, մ'չ մէկ ոչմ կայ իր քնտանիքը, իր ինչքն ու պատիւը սրաշտպանուց:

Չինուորներուն մէջ բարոյական և հայրենասիրական բզգազումները վաստ պահելու նպատակով՝ հրամանատար Նժդէն 1919 Հոկտ. 23ին Լիճիկէն կ'արձակէ իր թիւ 4 հրամանը, որ գորքին ու զգուսած սակական յայտարարութիւն մը չէր, այլ սղեկուումը մեր Յեղափոխութեան հերոսամարտին փրշտ ու զինելուուն վրայ ինկոց գաղափարէ սանվիրաներու յիշատակին:

Ամէն օր, այնուհետև, թշնամի գրոհները գարանակայց հայ սաղմիկի հոգիին ընդմէջէն ճառագայթի մը նման զուարթ՝ պիտի անցնէր զիմաստու կրք անուց որ հայ անկախութեան գաղափարին ու խառտ սրները հանդիսացան:

Ու այդ քանը բաւական էր զայն յանդուզն ու խելայեղ նուիրումներու սառաջնորդելու համար:

Այդ հրամանը անա.

1. — Մի շարք ժողովրդների գորքի մէջ կայ մի շատ զեզեզիկ սովորութիւն, այն է՝ զինուորների անուանացուցակների ստուգման ժամանակ նախ յիշատակել իրենց երկրի ազատագրութեան ճանապարհին ընկած հերոսների անունները:

Երբ ստուգողը տայիս է այդ նախական անունները՝ «Ընկան» պատասխանում է գորաշարքի այժ թիւի սուսջին զինուորը:

— «Փասք», կրկնում է այժ թիւի երկրորդ զինուորը:

— «Յաս էրմ փասք», աւելացնում է ամրոցը գորաշարքը:

Ազգային նահատակների անունների ամենօրեայ յիշատակումը զինուորների մէջ ստեղծում է բարոյա-հայրենասիրական բարձր տրամադրութիւն, ընկած նահատակների

հաւատարմութեամբ ու անձնա իրութեամբ ծառայելու ու մեծանելու քաջօրէն իրենց Հայրենիքին համար:

Հրամայուի եւ Ղափան-Գեղուայ Գողթանի գործաւմասերի պետերին որդեգրել այդ գեղեցիկ սովորութիւնը և ամենօրեայ սոցալ մանրի մամանակ յարգել մեր գեղի բնակիչ որդիները խնկելի անուանները՝ Բեռի, Խնչո

ՆՃԿԵՀ

Շրջաններու բոլոր գիւղերու մէջ կը կատարուին միջնորդները: Կատարուած միջնորդները կը կոչուին այս կամ այն ժողովրդական հաստատակի անունով Քրիստափորսերգ Խնչոսերգ և այլն:

Բոլոր ժողովրդական վաչակերը ունին իրենց «Յեղագիտական Սուրբը» իրենց գործիչը:

Վաչակի մը գործիչը կը գտնուի Քրիստափորսերգի մը կը Խնչոն, Երրորդի մը՝ Գուժանը, չորրորդի մը՝ Ռատոմը և կուսներու մամանակ կը պաշտարանէ զայն:

Այսպէսով երկրի կառուց ու մերուն սղեւորութեան ազրիւր կը գտնուի նոստատակ ճերտակը, սակզմերով կիսաքաղց վաչակերու մէջ բարոյա-ժողովրդական բարձր արտադրութեան պատուով վարելու համար իրենց վիճակուած ծանր գոյամարտը:

ԽՐԱՄԱՍՏԱՆԵՐ .— Կրտսերակէն շրջանի չորս ամիսները արդիւնաւոր կ'ըլլան նոյնպէս իրամասներու շինութեամբ:

Խրամաշինութիւնը պարտադիր է ամէն գիւղի և ամէն ճակատի համար:

Գիւղացիութիւնը շարաթական որոշ օրեր, այդ կին և երախայ, անխախտ մէկ մարդու պէս սօքի վրայ է: Երան մը գտնութեամբ կամ ձորի մը հարթ լանջքին վրայ՝ արեւին կիզիչ ճառագայթներուն ներքեւ կամ ձմրան բուքին անտրտունջ և իր սարտականութեան գիտակ՝ ան բաներու ու բրիչներու զու ժխտին կը խառնէ իր մարտական աշխատանքին խանդավառ և նոր երգը: Հասարակաց գործին խաղաղ դրուելիք ճիգին մէջ աշխատանքի բաժանումն ևս հասարակաց է:

ՊԱՅԹՈՒՅԻԿ ՏԱԿԱՆԵՐ .— 10էն մինչև 80 փլո ծան-

րութեամբ մետադէ տակաւներ կն ասոնք, լեզուած պրզինձի կտորներով ու պայթուցիկ նիւթերով: Կուռի պուհուն կը գործածուէին թշնամի բանակներու մէջ ահարկում առաջ բերելու նպատակով: Կեանքու և ժայռերու կատարներէն վար կը ձգէին զանոնք այն պահուն որ թշնամին ձորերու մէջ կը գտնուէր, և ահա անդունդներէ վար իրենց գահազէժ անկումին՝ անոնք միասին կը տանէին ծուխի և ժայռերու կտորներ: Սարաւիք և աւերը որ առաջ կու գար այս կերպով թշնամի շարքերու մէջ, աննրկարագրելի է:

ՄԻՋՆԱԲԵՐԳԵՐ .— Խրամասներու ու պայթուցիկ տակաւներու մօտ միջնորդները կուսներու պահուն կը մատուցանէին Եղական ծառայութեան: Արդիական լմբանումով կատարուած շինութիւններ չէին անոնք: Տեղական կարիքը և զեկալար միտքը ծնունդ տուած էին անոնց: Ելուր մը, գլեղերու կողքին բարձրացող ժայռերու կարկստ մը կամ շատ անգամ Եկեղեցի մը իր քովքով տուներով հաստուած՝ ամբարտակ կը ծառայէր թշնամի զրոհներու դէմ: Այս նպատակին համար կ'օգտագործուէին նոյնիսկ անտաններու մէջ իրենց զիրքով ու շաղբաւ ծառեր, որոնց վրայ դրուած զնդացիներ նախձիր կը գործէին հակառակորդ բանակներու մէջ:

ԼՈՒՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ .— Բոլոր ճակատները սպայակոյտի կեդրոնին հետ յարարերութեան մէջ պահելու և թշնամի շարժումներու մասին կորուկ և անմիջական լուրեր հաղորդելու համար կը կիրարկուէր գիշերային լուսախօսութիւնը: Գիշերային պահնորդները թշնամի վտանգի մը ներկայութիւնը պիտի խնայէին մահիկաձեւ լուսախօսութիւններով, իսկ խաչածեւ լուսաձրթիւններ՝ ճակատներու վրտանդէ գերծ ըլլալը պիտի հաղորդէին:

Յորեկ ասան նշանախօսութիւններ նայն նպատակին կը ծառայէին՝ կենդանի յարարերութեան կապը պահելով հանդերձ:

Սպասողական քանի մը ամիսներու այս շրջանին երկրէն կը հեռացուէին նաեւ Խօթը հարիւրի շտի խում հովիւներ ու աշխատանքներ, որ հայ հարուստ տանուակերութեան հօտերը կ'արածէին, և որոնք իրենց աշխատանքին բերութեամբ ամէն տեղ էին ու ականատես կատարուած շարժումին:

Չանդեգուր երբ զեւ օտար վանձակներու մահուան սպաննալիք տակ էր՝ ոչ ոք խորհամ էր չէզոքացնել այդ վասնդատար ասորերը որոնք ամէն օր սանձանէն անդին անդներով կը յարարերէին թշնամիին հետ: Հրամանատար Նեղենի կարգադրու թեամբ պարսիկ հովիւները կը համարուէին Պարսկաստան, իրենց բնասնիքներով, իսկ թուրք և թաթար հովիւները կը բանասրկուին իրրեւ պատերազմական գերի:

Կապարզողի աշխուս գում հայկական կը դասնար: Կրու որական չրջանի կարեւոր գործերէն մէկն այ պէտք է համարել Յգնու գիւղի Կապարզողի մաս կազմելու պարագան:

Ազգայինները վաղուց բնգունամ էին Ատրքէջանի կառավարութեան հպատակութիւնը և կը կառավարուէին էգիֆ Բէշի ձեռքով: Գողթանի և Չանդեգուրի միջև կապ տակզմելու համար հրամանատար Նեղեն 200 Գալիանցի և Գենու սոջի գինու որներով կը մարքէ Օխշի-Չարի թուրք գիւղերը ու Գողթան կ'անալի: Ճիշտ այդ օրերուն Յգնու հայ գիւղի բնակչութիւնը բմիշկ Գարեգին Ասարգիսեանի հիւանդոս թեղադրու թիւններէն վարակուած՝ կը պատրասուէր նետուիլ Ատրքէջանի գիւղը: Արդէն պատուիրակութիւն մը ուղարկուած էր Օրտուրայ՝ Ատրքէջանի հպատակութիւն յայտնելու նպատակով:

Հրամանատար Նեղենի Գողթան մուտքը կ'ուղեւորէ Յգնուցիները, որոնք կը հրամարին Ատրքէջանի հպատակութիւնը ձանձնալէ ու կը կապուին Կապարզողի:

Այսպէս քառամսեայ այս չրջանին Կապարզողի 60,000 հայութիւնը շնորհիւ թափուած ջանքերու՝ կը կազմէ միասնայ և զօրան ար ճակաս մը՝ գիւղացրուելու պատրաստ արասքին յարձակումները:

Գործը, որ կատարուած էր, պերճախօս տղայոց էր անվկանդ կամքին գինու որականին, որուն վերապահուած էր այնուհետեւ իր ձեռք բերած յաղթանակներով աւելի ևւս գրաւել վասանութիւնը մոզալուրդին:

Այդ չորս ամիսներու բնիւայքին Կապարզողի բնակչութեան հոգիին մէջ գրուած էին խոյանքի զօրանար կայծեր, որոնք պիտի բնակէին չուստով լուսաւորելու համար իր անանք մամանակակից հայ պատմութեան մէջ:

1480-2002

Կ Ռ Ի Ի Ն Ե Ր Ո Ւ Շ Ր Չ Ա Ն

Կրուարական արջակի թեամի գործուելուրիս. — Յարական եկու վրոս Օխշի-Չարի մէջ. — Գողթանի դուրիւր եզնախանային. — Առաջին յարձակողականը. — Գեղւանուրի արձուակն. — Անդի խանդախա. — Շուսուիսի արձուակն. — Գողթանի արձուակն. — Գարիսի հրամանատարութեան մէկ կապարզուրուրիս. — Յեկամի կանակըրդէպի Չարիա. — Յեկամի կարծիքն. — Արսակի, Ասկիւլու մի և Չարեղուրի կրիսներ. — Կրիսներու նոր արջակի մը կախորեակին:

Բնբնասպառչուանութեան կրուարական չորս ամիսներուն թրքօ թաթար հարգանքը զեւ կը կողակակին ու կը ջարդէին Կապարզողի սանձաններէն գալու մնացած հայ գիւղացիութիւնը:

Գեղուածորի մէջ 1918ին 2000ի չորս նախիջեանցի հայերու եղերական ջարդին ահաւոր կակիծը զեւ կը կատար մոզախուրդի արմին խարք: Այդ կամ կանուխ նայնը պիտի սրբար նոս ճակատապիր Չանդեգուրի և Կարարայի հայութեան, եթէ կրեք բոզէին պահանջած արթնամասութեամբ շիանխուէր վասնդը:

Նոր չարմամներ կը նկատուէին Օրտուրայի և նախիջեանի թաթարներու մէջ:

Չանդեգուրի ու մասնաւորապէս Կապարզողի համար ճակատապրական նշանակութիւն էին առնցած Օխշի և Գեղուայ թրքարմուկ գիւղերը, որոնք սերա կապեր ունենալով Ատրքէջանի և նախիջեանի մամահատականներու հետ, աննոզոս պատրաստութիւններ կը անուէին, կատարելու համար Գողթանի ու Բազարբրդի հայութիւնը, և այդ կերպով աւր դասնայու այդ չրջաններու սազմապիտական կարեւոր կէտերուն:



1919 Նոյեմբեր 2ին Օրտուբադէն տաճկական երկու վաչտեր իրենց սպաներով կ'անցնին Օխչի-Չորս Երկու օր վերջ՝ ձորը կը յայտարարուի Ատրէշանի անրաժան մասը Ապա թուրք սպաներ զօրահաւաքի կ'ենթարկեն տեղական թուրք սարքը, կը կոպուին Գեղուածորի հետ և կը փակեն Գողթանը Զանգեզուրին միացնող միակ ճանապարհը: Սովէն ու թշնամի սպանալիքներէն տանջանար՝ Գողթանի ու Բաղարերդի հայութեան համար կ'ստեղծուէր ողբերգական դրութիւն մը:

Աշխարհէ անջատուած այդ երկու շրջանի հայութիւնը իր ձակատագրին ձգել՝ գիտակցօրէն թշնամիին սուրին մասնակ կը նշանակէր:

Խաղաղ միջոցներով Զանգեզուրի և փոսնգուած շրջաններու միջև հաղորդակցութիւն պահել անկարելի էր:

Թրքական վաչտերու ներկայութենէն շփացած՝ Օխչիի թուրք բնակչութիւնը լսել անգամ չէր ուզեր կապարդողթի հայ զինուորական հրամանատարութիւնը, որ կ'առաջարկէր ճանապարհները շրափաներ:

Դանդաղիլ աւելի քան՝ ոճիր պիտի ըլլար:

Տրուած հրամանին վրայ, Նոյեմբեր 18ի գիշերը Գենուազի երկու վաչտերը—մօտաւորապէս 200 հոգի՝ յանկարծակիի բերելով Օխչիի թրքական զիւզերը, կ'առաջարկեն զինաթափ ըլլալ, յանձնել թուրք սպաները ու ենթարկուիլ Զանգեզուրի Ազգ. Խոհուրդին:

Պատասխանը կ'ըլլայ մերժողական և թշնամական գործողութիւններ վերստին կ'սկսին:

Կը արուին կռուի նշանները և առաջին օրէն իսկ պայթուցիկ տակաւները մահ կը սփռեն հակառակորդ բանակներու մէջ: Թշնամի ոչ մէկ զինուոր և սպայ կ'ազատի Նոյն օրը կը դրուուին Շարագին, Օխչի, Փերզովտան Արալըիս ու քանի մը ուրիշ գիւղեր:

Կռուի այդ առաջին յաջողութիւններու շնորհիւ հաղորդակցութիւն կը հաստատուի Գողթանի, Բաղարերի և Զանգեզուրի միջև:

Նոյեմբեր 15ի կռուի ընթացքին ձեռք կը ձգուին որոշ քանակութեամբ զէնք, սազմամթերք, հացահատիկ և պատերազմական աւարներ:

Թշնամին գրեթէ բոլորովին կը փճանայ:

ԳԵՂՈՒԱԶՈՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Գեղուածոր Զանգեզուրի համար այն է, ինչ որ Կարսպիկէն Հնովի համար: (Սիւնիք քեր)

Օխչի-Չորի կռիւներէն հաք՝ թշնամի բեկորները կը փախչին զէպի Նախիջևան, և այդ շրջանը կ'անցնէր Հայոց ձեռքը:

«Հերթական միւս գործողութիւնը պիտի սկսէր Գեղուածորի աւազակարարոյ թուրք սարքին զէմ, որ իր կատարած զագանութիւններով ու թաղանով յուսանատե թեան մասնամ էր Գենուազի գիւղացիութիւնը: Գեղուածորի թուրք մտատան սերտ կոպեր կը պահպանէր մէկ կողմէ Նախիջևանի, և միւս կողմէ Զանգեզուրի և Զիրբայիլի, Երրորդ՝ Շիրաքի վրայով նաև Հաջիառամլուի թրքութեան հետ և հայկական գիւղերը շարս կողմէն օգակելով, ամէն շարիք կը նիւթէր անոնց բնակիչներուն: Ասկէ զատ Գեղուածորի ամէն մէկ գիւղին մէջ կային հայկական հին եկեղեցիներ, գերեզմանատուներ և այլ հուշարձաններ, ուրկէ պարզ կ'երևէր որ ան հայկական շրջան մըն է կղամ պատմական հարուստ անցեալով, զոր յետոյ հայ ժողովուրդը լքած է թշնամի ցեղերու արշաւանքին պատճառով:» (*)

Արդարև Գեղուածորը՝ պատմական Բազայ իշխաններու այդ ոտմանը, առաջին օրէն իսկ իր վրայ հրաւիրած էր Ատրէշանի և Նախիջևանի ուշադրութիւնը և օրէ օր անտանելի կը դարձնէր Զանգեզուրի հայութեան դրութիւնը:

Անգրկովկասեան հանրապետութիւններու գոյութեան առաջին օրէն իսկ, Թաթարներ կը ձգտէին Ղախանի և Գենուազի վրայով միանալ Ատրէշանի, որմէ ընդամէնը աստղ վերստ հետու էին:

Հսկայական լեռներու ծոցին մէջ թաղուած այդ հրշակաւոր ձորը յայն հնարաւորութիւններ ունէր ի հարկին իրարմէ բամնելու հայկական շրջանները ու մշտական սարսափի ներքև պահելու անոնց աղգարնակութիւնը:

(*) Արևիկ Գիւրգ. — էջ 29. Հրատ. Լեռնահայաստանի Կառավարութեան, Գորիս 1921:

Գեղուածորի բարրարոս բնակչութիւնը պատուհաս էր գարձեր Ղափանի, Տաթևի, Դարապասի և Սիսեանի հայութեան գլխուն, որ իր կուսող ուժերուն խոշոր մէկ տոկոսը, ստիպուած գիշեր գերեկ սահմաններու վրայ կը պահէր:

1918ին այնտեղ ինկած 2000 հայ զիւակներու արիւնը դեռ չցամքած՝ այդ ձորը տակաւին կը շարունակէր իր հայաջինջ քաղաքականութիւնը: Իր աւազակախումբերը պարբերաբար կը քշէին այս ու այն գիւղի տաւարն ու ոչխարը. կ'ապանէին դաշտերու խաղաղ հայ բնակչութիւնը. կ'արեւանգէին հայ կիներն ու աղջիկները և գերի կը տանէին պատահական ճամբորդները փրկագին ստանալու նըպատակով:

«Անա թէ ինչու Չանգեղուորի հայութիւնը յանուն խաղաղութեան շարունակ կը պահանջէր պատժել չարագործները և ազատել գերութեան մէջ գանուող 40ի չափ հայ կիներն ու աղջիկները:»(*)

Չէնքը, ուրեմն, վերջ պիտի դնէր իսաղաղ ազգարնակչութեան վրայ գործուած անլուր բարրարոսութեանց:

Այ վճռուած էր, պէտք էր կուսիլ:

Տասր օրուայ մէջ՝ քսանի չափ ուժանակի գործածութեան ծանօթ Ղափանցիներ կը պատրաստեն երեք հարիւրի մօտ 1—5 փութնոց պայթուցիկ տակառներ և հազարէ աւելի 1—10 փունտ ծանրութեամբ ձեռնատուժեր:

Այդ օրերուն տեղի կ'ունենան Թուրքերու կողմէ կրկու սպաննութիւններ, որուն վրայ Ղափանի ընդհանուր հրամանատարութիւնը 25 նոյեմբեր 1919ին իր թիւ 13 հետևեալ հրամանը կը գրիէ վաչապաներուն.

«Նկատում է, որ վերջին ժամանակներս քելամին խոր եւ յանդուգն խուզարկութիւններ է կատարում, ինչպէս օրինակ՝ վերին խոտանանի դեպքը եւ Սիւնիքի մօտ մի վաչապանցու եւ Ազաթակցու սպանելը օրը ցերեկով: Թելամին գտնանով նախ մերկացնում է մեր դիրքերը եւ ուժերի դատարարութիւնը ու միաժամանակ իր աւազակային խմբերով անաբեկում է մեր ամբողջ հասարակութիւնը: Հրամայում եմ բոլոր վաշապաններին՝ անմիջապէս ուղարկել ինձ մօտ երկու-

(*) Սիւնիք բերք, 1919 Մայիս 23 թիւ 18, Գորիս:

ական աչքի ընկնող, կտրին սպաներ՝ գայլախումբերը(*) կազմակերպելու համար: ՆՃԳԵՀ

Գալլախումբերու կազմութեան յաջորդող երեք օրուայ ռազմափորձերէ յետոյ. 1919 նոյեմբեր 30ին ժողովրդային զօրամասերուն կ'ուղղուի թիւ 4 հրամանը.

«Զինուորներ, քելամու ցանկութեամբ սկսում է մեր աւազակները. մեր խաչակրաց աւազակներ Գեղուածորի դէմ:

Վաղը, երբ ձեր խնկր գրոհներից եւ զարկերից քելամին շտամ կը բողբ իր գիւղերը, ձեզ կը նշանակեն մեր հիւնաուրց, այսօր քելամու կողմից պղծւած բերդերի եւ վանիների աւերակները:

Վաղը, երբ այդ ձուռում կը լսուի ձեր ոտների ձայնը, ձեր գեներալի շաշխեր, հայ գերիները, Քեյֆաշէկի բեգերի ճնարարոյ կրքերի առաւելան դարձած հայ կանայք ճնկաչոք կ'աղօթեն ձեր գեներալ յաջողութեան համար:

Վաղը, երբ հաջերդ Աջիբաջ հասաք, յիշէք՝ կախիլ-բեգեան սեւ օրերը, երբ այս գիւղի մօտ քելամին բարբարոսաբար մտքոսեց երկու հազարի չափ, օսմանեան աւից նողմայրած հայ կիներ ու երախակներ: Ասում են, այժմ պնետի մի ամբողջ ձուր լիքն է կմախքներով. գանկերով, ուր լանախ նիւր են գալիս Գեղուածորի ճներն ու գիւշախները:

Յիշէք՝ այդ, եւ եղեք անխնայ ձեզ դիմադրողների նկատմամբ, ասպետ եւ մարդ եղեք կանանց, երեխաների եւ ծերերի նկատմամբ:

Ուրեմն, յառաջ, մեզ հետ Աստուծ եւ Դաւիթ-Յեզկի վրիժակ հողին:» ՆՃԳԵՀ

Նոյն օրը կը յայտարարուի զօրահաւարը:
«Բանըջորս ժամուայ մէջ Ղափանի վաչտերը կազմ ու պատրաստ՝ կը հաւաքուին Հանքերը, Գենուազցիները՝ Բազարերը, իսկ Դարապասի ու Տաթևի ուժերը կը կեդրոնա-

(*) Ուժանակներով ու ռումբերով զինուած խումբեր են աստեղ, որ գիւղերային յարձակումներու ատեն իրենց համարձակ գործողութեամբ սարսափ կը սարածէին քելամի շարժերու մէջ: Ծ. Հ

նան, Մարտաշ: Նոյեմբեր 31ի ցերեկը զօրքը սաղմախողե-
րով ժամանակ կ'անցրնէ:

Երեկոցեան դէմ Նժդէն իր զօրքին կը խօսի կատար-
ւելիք արշաւանքի նշանակութեան մասին: Կը բացատրէ
թէ աւարի և կողպուտի տենչը չէ իրենցը այդ կողմին
մէջ, թէ յախշտակութենէ ու կողպուտէ բարձր նպա-
տակ մը գիրենք կը տանի սաղմախողաշտ, ուր պիտի վճուտի
այդ երկրին հարազատ գաւախներուն սպրեկու անկորնչելի
իրաւունքը: Հերոսներու անունով կ'զգուշացնէ զօրքին՝
ձեռք բարձրացնել կիներու և երախտներու վրայ:

Գիշերուայ ժամը 12ին, զօրքը շեփորի ձայնէն կազմ
ու սրտաբառով ստքի վրայ է արդէն, գիշերուայ 1ին կը
տրուի արշաւանքի նրամանը:

Ժամը 4ին տրուած մարտադրի համաձայն գրուած
են իրենց զիրքերը ու կ'ապասեն քնդ՝, յարձակողակա՛նի
ազդանչանին: Ժամը 6ին Ղափանցիք բռնած են Գեղուա-
ձորի բարձունքները և պայթուցիկ տակառի մը տուած նը-
շանին վրայ՝ գրոհը կ'սկսի: Կուտի ստաջին օրը թշնամին
ու մեզ զիմազրու թիւն մը ցոյց կու տայ, երկրորդ օրը հայ
զօրքը կը մանէ Շհարջիկ: Գեկա, 2ր կ'անցնի սաւանդ վրձ-
նական արդիւնքի: Գեկա, 3ին կը հասնի Հանքերը Նոյ,
24ին Գորիսէն ու զուած թնդանօթը՝ որ երկու հրանօթ ար-
ձակելէ ետք՝ կը փճանայ:

«Պահասում քնդամէնը մէկ օրուայ հայ կայ» կը գրէ
անտեսական բաժնի կատարարիչը: Գորիսէն կը հաղորդեն,
«Միերանոցներում սաղմանիւթը սպրտած է»:

Հակառակ այս բոլորին՝ կոխք կը շարունակուի դեռ:
Հետեւեալ օրը Բաղարերդի բարձունքին վրայ կը ծա-
ծանի հայկական եռապոյնը:

Կուտի եօթներորդ օրը (Գեկա, 7ին) կը գրաւուի Ազ-
ջիրաշին՝ Գեղուածորի վերջին գիւղը:

Պարտուած՝ թշնամին կը նահաջէ դէպի Նախիջևան:
Գեկա, 10ին շրջանի ամբողջ հայութիւնը կը տօնէր զօրքին
տարած փառաւոր յաղթանակը:

Գեղուածորի յաղթութեան յուրը շուտով կը տարածուի
ամէն կողմ: Այս սոթիւ Զանգեզուրի Ազգ, Խորհուրդի

անդամ՝ Մելիք Սմբատ Ստեփանեան, հետեւեալ գրութիւնը
կ'ուզէ հրամանատար Նժդէնէն.

ՍԻՐԵԼԻ՛ ԳԱՐԵԳԻՆ,

Կասաւածներիդ անվերջ շնորհակալութիւն: Կ'ուզենայի
այս պատմական օրերին գեղեցիկ յաղթական շարքերը այստեղ
ընդունել եւ ապա վերադառնալ կենտրոն:

Ղափան, 1919 Դեկտ. 8

ՍՄԲԱՏ ԲԷԿ

Քանի մը օր վերջ զօրքին զանկութեամբ և անար ա-
նունով, քանրհինդ վաշտապետներ հետեւեալ նամակը
կը գրէին իրենց հրամանատարին.

«Մեկի Ղափանի զինուորիկն ու վաճապետներս
ի նկատի առնելով այն որ, Դուք լինելով Ղափանի սաղմա-
կան ուժերի հրամանատար, ո՛չ թէ միայն գերմ պանեցիկ
մեր երկրի սահմանները բեհաւի ռեհնդութիւններից, այլեւ մաք-
րեցիկ անասիկ Գեղուածոր, որ մահու շափ վսանց եր սպառ-
նում մեր Հայրենիքին: Որոշեցիք երախտագիտութեամբ նիւրել
Ձեզ, սիրելի՛ հրամանատար, Դուիր-Բեկեան պատույ սուր, հե-
տեւեալ մակագրութեամբ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՆժԳԵՂԻՆ, որին Ղա-
փանն անւանց երկրորդ Դուիր-Բեկ իսկ բեհամին՝ Աժդահա
Փաշա:»

Ի գիմաց զինուորիկան՝
ՎԱՇՏԱՊԵՏՆԵՐ (25 ստրագրութիւններ)

Ղափան, 1920 Յունվ. 15

Նոյն խանդավառութեամբ Մեղրիի հայութիւնը կ'ող-
ջունէ Կապարգողթի հրամանատարին Մեղրի մուտքը.

«Ողջունում ենք յաղթանակից յետոյ Ձեր կրկին այցը
Մեղրիին, որի հարազատ գաւաղը լինելու, բախտն ունինք:
Ողջունում ենք Ձեր տարած յաղթանակն ու ատում.— Բարի
գալուստ: Դուք, մեր ազդի սրբութեան զինւորներով, կա-
տարեցիք մի մեծ պատմական սկիւ, հո՞ծ հայ բնակչութեան
մէջ որպէս մշտական արդեւաւիթ՝ թուրք ազդարնակչու-
թիւնից մաքրեցիք Օխշին և Գեղուածորը ընդ միշտ ապա-
հովելով հայերիս սպասնացող թիկունքը: Դուք ճշմարտա-

գրքի մեր անմահ սաղմոսի բանաստեղծ Ռ. Պատրոսեանի

Ասում վկայ որ մեկ կը յայրեկնի,
Թէ մեկ անհուսայ մարդ ունենային,

խօսքը, եւ մեր ազգի անձնութեանց մէկը հանդիսացաք
այս արխանա օրերին: Դուք բարձրացրիք հայ զինուոր-
թեան ուրիշ ու նրա համբաւը: Կեցցէ՛ք Դուք, կեցցեն Չեր
բոյր զինուորները:»

Ի զիմաց Մեղրիի Հայութեան
ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՆԱՆՆ

Մեղրի, 919 Դեկտ. 26

Շ Ո Ւ Ռ Ն Ո Ւ Ե Ի Ս Ր Շ Ա Ի Ս Ն Ք Ը

Վեղսեանքի գրաստանէն վերջ Թարխանյանի եւ Գոյ-
թանի թրքա թիւեր արձա իրքի օրեր կ'ստրէր:

Իսկ Օրտա բազը, — Համագնութեան շարժումին
այս բայնը, համարում ար իրեն պիտի արուէր նոր հար-
ւածը՝ սկսած էր Արտաքի պարտականան նոր փոխադր-
ւել իր հարստութեանները:

Հայ գորքը սրտատրոսի կ'ստրտէր յառաջ շարժուելու
հրամանին:

Այդ օրերուն Եդգե՛ն Երեսնէն Գորիս ժամանած գոր-
չազարտի կը նեղվայայնմ, Օրտա բազի գէ՛մ ձեռնարկուե-
լիք արչաւանքին մարտապիրտ: Իսկ գոր. Ղազարտ կը հը-
րաւ իր Եդգե՛նը խորհրդակցութեան մը, որուն նպատակն
էր Գրօի եւ գորաւարին կողմէ Շուսնուխի գէ՛մ կատարելիք
արչաւանքը:

Եդգե՛ն աւելի նպատակաշարժար կը գանձ Օրտա բա-
զի գէ՛մ սկսուելիք արչաւանքը, ու կը բացատրէ Շուսնու-
խի գէ՛մ ձեռնարկուելիք գործադրութեան սաղմագիտութեն
փաստագրութեանը ըլլալը:

Այն պահուն կըր հայկական Ղաթարապի մէջ սպրա-
տամբական շարժումներ կը իմարուէին՝ Շուսնուխի արչա-
ւանքը ստի՛թ պիտի տար Ասորթնանի մեծ ուժեր փո-
թաղանի թէ՛ Ղաթարապի եւ թէ Չանդեղուրի արեւելեան ճա-
կասներու վրայ կռիւներու մասնակցող Քուրքերուն: Շուս-

նուխի սաղմագիտութեան զինուորական գործադրութեանը բա-
կարի՛ կը նշանակէր բարդացնել Ղաթարապի գրութիւնը,
ուր ալ օրերուն ո՛չ կանոնաւոր կազմակերպութեան կար,
ո՛չ ալ բաւարարար սաղմագիտութեանը: Կար եւ Գոյթանի — վր-
տանդուած այդ շրջանի պարագան զոր անտեսել կարելի
չէր:

Հրամանատար Եդգե՛ն Շուսնուխի արչաւանքին մաս-
նակցել, սուսձ գրութիւն մը կ'ստրէր Գրօի, որ ի մէջ ալ-
յոյ կ'ըսէր.

«Որքա յիլավոխական իմ բարդական պարսէն եմ հա-
մարում վերջին անգամ նախազգուշացնելու Չեզ. որ Շուսնու-
խի գործադրութեանը շահ ծակը հետեւակներ պիտի ունե-
նան Ղաթարապի եւ Գոյթանի համար:

Ի հարկէ իմ ճեպակներ սեպ հարցելի մասին ինձ՝
որքա զինուորականի՝ իրաւունք չեն տալիս չի կատարելու
Գորիսի համար: Եղեմ համագնած, որ տեղիք խնդրելներ
իմ ուժերի կողմից կը կատարին անհամապատասխան կերպով»

ՆՃԳՆՆ

1920 Յունիսար 17ին Եդգե՛ն թիւ 17 հեռուագր մար-
տագիրը կ'ստրէր իր վաշտերուն.

1. — Շուսնուխի ուղղութեամբ բեկամին իր ձեռնակն
պահելով Այի-Ղուլի-Ռեւալի, Էրվաղար, Շամապ, Ղուր-
պալա, Մազրքի, Ային գիւղերը եւ Քեւափագ, Ային-Տալ եւ
հանակա բարձունքները, փակել է Ղաթան-Գորիս խնդրին:
Հրամարած է մաքրել եւ սպանովել այդ նախապարտը բր-
նամու յարձակումները:

2. — Զինուորներ, անհատ բեկամին նորից մեզ իր ձեռնակն
է հետել: Վերցնելի սուսնոց սուսնումի: Օրեր սուսն իմ արեւ-
մրտան ուժերի խնդր հարւածներից ընկաւ անտիկ Գեղուա-
նոր: Օրեր անց՝ ձեռնակն Գեղուանուրեանի բազի ու կրակի
սուսն պիտ ընկնի Ռոսանի աջ ափը:

Այնից, Գեղուայ բարձունքներում եւ ձորերում մեզ գորա-
վիզեց Գալի-Բեզի վիժմալա ստերը, պստեղ, Ռոսանի նա-
կատմ, մեզ կ'առաջնորդէ Փորոս-Իսխանի հայրենակեր հա-
գին: Եթ բարձունք ունի այս նախաք, հոյաք բարձունքներ.

որոնց սիրելու մեջ, որոնց վրայ է մեր փրկութիւնը: Ով սիրեց այդ լեռներին՝ նա է սերը Չանգեզուրին: Ուրեմն յառաջ, իմ եօրն անգամ սիրած եւ քաջ Ղափանցիներ, յառաջ դէպ այդ բարձունքներ, դէպ Քեափագ, Այլին-Տաղ, դէպ Հարբիգ:

Մեր հետ Աստուծ եւ մեր պատերազմական բախսը, յառաջ: ՆՈՒՆՆ

Յունի. 19ին ստատուուն կ'սկսի յարձակողականոր սր հետեւեալ օրը յաղթութեամբ կը վերջանայ: Թշնամի գործածանք կը խորտակուին, և վեց զիւզերու փոխարէն, զոր գրաւելու հրահանգ արուած էր, Կապարգողթի ուժերը կը գրաւեն երեսունէ: աւելի զիւզեր ու կը տիրանան բազմաթիւ կարեւոր պատերազմական գիրքերու:

Գեղուածորէն վերջ Շուսնուխը պատուար էջ մը կը գրաւէ հայ Աստուծաբանի կռիւներու պատմութեան մէջ: «Իսկ իմ սրչափ սարսափ կ'ազդէր թշնամիին Նեղեհի ներկայութիւնը, և իմ ինչպիսի հմայք ա՛նէր ան իր զինուոր ներսն համար, բաւական է յիշել, այդ կրուի մէջ Ռարաջ զիւզի անտակ զիրքերը, երբ հայ զինուորները հնարաւորութեան չունեցան գրոհ տարով գրաւել ու մուտք վրայ հասնելուն պատճառով կը կամենային թաղնել զանոնք. Նեղեհ ինքն անձամբ, անոնեկանութեան և անձնագոհութեան օրինակ հանդիսանալով միայն տասը հեծեալ զինուորով կը յարձակի թշնամիին վրայ և կորագրուի փախտեան կը մասնէ գաչն, զիրքերը գրաւելով:» (*)

Գերախառարար շատ կարճ կը տեւէ Շուսնուխի յաղթութեանց ձգած սերտի սպառարութիւնը: Գորիսի հրամանատարութեան սազմափարական սխալները խորապէս կ'անդրադասնան տեղւոյն հայ ազգայնակցութեան վրայ: Էզիֆ Բէլ՝ օգտակար ճակատան ուժերու Շուսնուխի ճակատին վրայ կեդրոնացած ըլլալու պարագային, կը զիմէ Աղալիսներու տեղահանութեան: Վտանգի ներքե կը գտնուէր նաև Գողթանը:—հայ աշուղներու պատմական այդ հաղթանար:

Մտ 12,300 անաչափ բարձրութիւն ունեցող Ղափու-

(*) Արևոս Գիրք էջ 30—31:

յուզի լեռնանցքով Սիւնիքէն անջատուած այդ երկրամասը կը մնար մեն մենակ՝ լեռնանցքի ա՛նանցելիութեան պատճառով:

1919ին իր ճակատագրին ձգուած՝ Գողթան ապաստանու անունը էր տուած թշնամիներէ հարածական՝ Աղալի, Գեալի, Ղաղանջու, Շուսնութի և Փառազանչափ հայ զապթականներուն:

Այդ թուականներուն Կապարգողթի բնոջ, հրամանատարը զօր, Ղապարովին գրած իր մէկ գրութեան մէջ Գողթանի մասին կ'ըսէր հետեւեալը, «Հաղորդագրում եմ Ձեզ, որ մի քանի օր եւս, և Գողթանի տեղ մենք կ'ունենանք մի հակադական զերեզմանատուն: Հրէշաւոր շափերի հատած սովը սկսել է իր աւերածութիւնները: Օր չէ անցնում որ ստիամաճութեան զէպքեր տեղի չունենան գրեթէ բոլոր զիւզերում: Փողովաբղի մի մասը կերակրում է շների և կատաների մտով, մի բան, որից ստաճագամ տարախոխիկ հիւանդութիւնները լրտոյնում են սովի կատարած հունձը:»

Իսկ զուստամասի կոմիտար՝ սղրայեալ Աչտա, 1920 Ապրիլ 16ին կը գրէր հրամանատար Նեղեհին, «Փողովաբղի գրութիւնը ու զգակի սղրերգական է: Ղափուչուզի երկու երկաների վրայ թափթփուած անազնն քանակութեամբ կանանց ու ձերերի զիւզները պերճախօս ապագայիցներ են հաստատելու, որ մարդիկ կամուտը կերպով մահւան են զիմում, միայն և միայն սովից ապաստելու համար: Գողթանին պահօրը ներկայ մ'օմենդում միայն Ղափուջուղն է: Այդ հսկան հենց որ մի քիչ հնարաւորութիւն տայ անասուններ անցկացնելու, Գողթանում ոչ մի մարդ չ'մնայ:

Մարդիկ պարզ ասում են. Գողթանը մեզ պէտք չէ, եթէ Հայաստանի Հանրապետութեան համար նա սազմագիտական քաղաքական կարեւորութիւն ունի, ապա Գողթանը իւր տեղում պահել կտրու է Հանրապետութիւնը իւր միջոցներով: Փողովաբղը մեռնում է սովից: Նա անընդունակ է դառնել զիմազրուելու թշնամու ամենաթիկեղ գրոհին:»

Այս զմեզակ պայմաններու մէջ Գողթանի ժողովուրդը

ենթակայ անվերջ յարձակումներու՝ իր վերջին համազումարի մէջ կ'որոշէ. կամ կռիւ կամ գաղբ:

Հայկական Անտաշխարհի ինքնապաշտպանութեան գործով զբաղուներու համար պարզ էր Չանգեզուրի և Ղարաբաղի վերապահուած գրութիւնը, և թէ Գողթան յուսահատած գաղթէր՝ մշտական արանայիքի պիտի մտանուէր նորակազմ Հայ Հանրապետութիւնը:

Գողթանի վերջին համազումարէն յետոյ Կապարգողթի ընդհ. հրամանատարը Աշոտ-Մելիք-Մուսեանէ կ'ստանայ հետեւեալ գրութիւնը. «Մեք կը մեռնինք, մեր ձեռքով կը կոտորենք մեր որդիներին, մեր եղբերին, նախերին ու մայրերին, որպէս զի շան նման սովից չստակեն. իսկ սլաւաբոյնի կը կռւեն մինչև վերջին շունչը»:

Ժամանակը սուղ էր: Կորուած իւրաքանչիւր օր կրնար ազխտալի հետեւանքներով անդրադառնալ Գողթանի վրայ: Անք էր փչրել սյղ գաւառակի շուրջ թշնամիին ստեղծած օգակը:

Հակառակ Գորիսի հրամանատարութեան տատանումներուն, Նժդէհ կ'որոշէ օգնութեան համար Գողթանի: Աստ Գողթանի ազգմական ուժերի հրամանատարի վերջին հաղորդագրութեան, կը գրէ, ան Գորի սի հրամանատարութեան. յոսայրստ ու քաղցած ժողովուրդը պարզ եղանակի է սպասում որ անցնի Ղափուջուզը. որ գաղթի, թողնի Գողթանը, որը յանուն Չանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան իր գաղղոթան գարձրեց: Երէկ Քաջարանում ինձ և Աշոտին ներկայացան 200ից աւելի Գողթանցիներ, որոնք նոր էին թողել Գողթանը և փախել սովի ձեռքից: Առաջարկեցինք վերադառնալ: Նրանք լաց ու սղաղակով պատասխանեցին: Յուսադրեցինք, որ մինչև ամսի 18ը զբոս ուժերով պիտ անցնիմ Գողթան: Կոտորացան վերադառնալ: Ինչպէս աննում էր սովը ու իր առաջադրած մասնակի գաղթերը հասարակնապէս օր ըստ օրէ քայքայում են Գողթանը և սպանում նրա մարտունակութիւնը, որից մօտիկ սարազայում մեծ շափերով կարող է օգտել թշնամիին: Կրկնում եմ, մի քանի օր եւս—և պարտաճանաչ ու մարանջող Գողթանը, մեր հանրապետութեան այդ բեղկան

որը երկրորդ տարին է ինչ, հաւատարիմ պահակի պէս ամենազմեղակ պայմաններում պաշտպանում է Չանգեզուրի նախադուռը—կ'ընկճւի և կը կտրչի ընդ միշտ: Չանգեզուրի վերջնական փրկութեան ձգտողը նախ պիտ մտածէ Գողթանի մասին, որի մի բուռ ժողովուրդը այցիւս ստանց զբոս օգնական ուժերի չի կարող մնալ Ղափուջուզի այն կողմը: Այս անգամ էլ ինձ և Աշոտին յաջողեց մի կերպ խափանել Գողթանի մտասայրական գաղթը, որն այնքան աղետալի պիտ լինէր Չանգեզուրի համար: Տւամս խօսքը Գողթանցիների զրթել չեմ կարող, գա սձիր և գաւաճանութիւն կ'լինէր: Վճուկ եմ—մինչև ամսի 18ը—մի քանի հարիւր Ղափանցիներով անցնելու Ղափուջուզ: Եթէ չկարողացայ փրկել ժողովրդի գրութիւնը, կը մեռնիմ նրա հետ, նրա կողքին:»

1920թ. 11 Փետրվար Նժ.Գե.Հ

Վերոյիշեալ գրութեան վերջ Նժդէհ հետեւեալ հրամանը կ'ուղղէ զօրքին.

1.— Երկրորդ ասիւն է ինչ, բնամին անվերջ կրկնում է իր յարձակումները՝ Չանգեզուրի նախադուռ պաշտպանող Գողթանի մի բուռն ժողովրդի վրայ՝ այդ շրջանին տէր դառնալու ու այդպիսով միացնելու երկու մուսուլման երկիրները — Ասրբէջան ու Տանկասանը: Տանկէթը տեղանկնելուց յետոյ բնամին աննախընթաց բարբառութեամբ սի եւ նի մահնեց Գողթանի կուլտուրական փառքը կազմող Ազուլխաների ուղղամիտ ազգարնակչութիւնը: Գողթանը ցայտօր ամենազմեղակ պայմաններում իր վրայ է փառել, զբաղեցել նախիջեանի եւ Օրսուբաղի շրջանների բովանդակ մուսուլման ուժերին եւ այսպիսով սպանովել Չանգեզուրը քիկուկից: Այժմ նա՝ բնամու յամառօրէն կրկնող յարձակումներից սրկեսեպպէս ու հասարակականապէս ծայր ասիւնան փայտաւած, իւր վերջին համազումարում որոշել է՝ «կամ կռիւ կամ գաղբ»:

Խորապէս գիտակցելով Գողթանի ուսկմագիտական խտուր նեանկութիւնը, գնահատելով նրա Չանգեզուրի համար կասարած դերը եւ նկատի առնելով նրա աղի աննախընթաց կրիսիկական դուրքիւնը՝ նրամայում եմ Կապարգողթի ուսկմական կամաւոր ուժերին, մի շարք մուսուլման գիւղերի տե-

դահանուրեանք եւ աւերուով Գողթանի ժողովրդի հաւար սեղծել ռազմագիտական ու ճիշտական հնարաւորութիւն շարունակելու իր գոյութիւնը հայրենի երկրում:

2. Զինակիցներ, հասել է օրը, ա՛նօրինակ հերոսութեամբ առելի քա՛ն երկու սարի ամենազմեղակ պայքուններում Զանգեզուրի նախադուր պաշտպանող այն մի բուն ժողովրդի փրկութեան օրը, այն հաշմունց ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ խորապէս գիտակցելով իր շրջանի ռազմագիտական խոռոհ նշանակութիւնը, բաց հակառակ յայտնեց մեզ իր որոշումը:

«Գողթանը կը մեռնի, բայց չի գողթի»:

հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու բնիւր հայրերիների՝ Ասուածաւանցի Քրիստափորի եւ Ռոսսովի արիւնեաներէ ու սրբապղծած ճնկալալարը՝ երբեմնի չնկող Ազուլիսները պիտի վերագրաւորին, այիս վերականգնիլն իրենց շէնքութեամբ ու բարոյական մեծութեամբ:

Լսե՛ք, ննչել է ժամը, զինակիցներ, երբ վախճան էր զինների սխաղ սից գարեւած հազարաւոր անբաղ մեռելները ձեզնից արդար ու արիւնոս հասուցումն են պահանջում:

Լսե՛ք, եւ հարիւրաւոր գերած ու լիւրած հայ կանանց, որոնք ձեր գոտ արշալի եւ ուրաների սպասումով, ձեզ հերոսութեան են կանչում:

Լսե՛ք, եւ ինձ, ձեր զեկալարին, որը ձեզնից ծուխ, բճնամի գիւղերի նրդեմն ու հողքը ծուխն է պահանջում, այն փրկարար ծուխը, որն այնքան բարձր ու անսպասելիքի է պատմական Ռոսսովի անիւնում, եւ Գեղուածորեում:

Լսե՛ք, իմ հաջ ու հայրենաւոր զինակիցներ, լսե՛ք, լցե՛ք բոցով ու վրեժով անե՛ք գեմները ու շառա՛ջ: Յառա՛ջ, մեզ հետ Ասուած եւ մեծ հայրերիների՝ Քրիստափորի եւ Ռոսսովի անհանգիստ հոգիները: Յառա՛ջ:

Փետր. 12, ժամը 7ին

Հրամանատար՝ Նժ.Գեճ

Իր աշխարհադրական գիրքով Գողթանն առանձնապատուկ գիրք մը կը գրուէ Ալեքսանդր աշխարհին մէջ: Տարւայ ու թր ամիսը՝ տիրող սաստիկ ձիւններուն պատճառով առանձնապա՛մ կը մնայ ան իր շրջապատին: Դափանցին քաջ գիտէ թէ սարուայ այդ խոտաշունչ եղանակին դէպի

Գողթանն ու է արշաւանք վտանգաւոր փորձ մըն էր, բայց համոզուած որ օգնութեան գործին մէջ վարանում զնե՛ր՝ թշնամիին աւերին մասնեղ կը նշանակէր իր եղբայրը՝ մէկ մարդու պէս սաքի կանգնեցաւ ան:

Մարտ 8ին Դափանի եւ Գեղուաղի ու ժերուն մէկ մասը կը համախմբուի Բաղարերդ: Մարտ 9ին կը տեսնուին ուտեստեղէնի պատրաստութիւններ:

Ժողովուրդի կողմէն գորքին կը տրուի սպիտակ կտուէ պատրաստուած դրօշակ մը՝ մէկ կողմը՝ «Վախանք Գողթանի հաւար», եւ միւս կողմը՝ «Պատանակրաց արշաւան» մակագրութեամբ: Ընդհանուր խանդավառ ցոլցերուն մէջ հրամանատար Նժդեճ կ'ըսէ իր գորքին. «Մեկ մեզ հետ ստիւտ եմ մի պատան: Յաջողութեան դէպքում կը հազցնեմ բճնամուն, մեռնելու դէպքում—մեզ կը հազցնեն»:

Արդարեւ սովորական արշաւանք մը չէր ասիկա, այլ նոր իրական ու խոտաշունչութիւն մը, երբ ուխտաւոր—գինւորը մոռցած ճամբու իրեն սպասող վտանգները, մոռցած հաւանական մահը, կը հրճուէր իր ախարին համեմու մտիւնեղ ցանկութեամբ:

Մարտ 9ին Երեկոյեան գորափայր Դազարովէն կ'ստացուի հետեւեալ հրամանը.

«Յետոձդեղ Գողթանի օգերացիան: Մեր հակահատախուզականներու աւած տեղեկութիւններէ կ'երեւում է, որ Ջիրբայի-Կարեաղինի շրջաններում երեւացել են Նուրի փաշան եւ զենեկալ Մեխմանդարովը: Ատրբէջանը պատրաստում է մեծ ու ժերով մի քանի կէտերից յարձակելու Զանգեզուրի վրայ»:

Նոյն գիշերուայ ժամը 1ին Նժդեճ կը պատասխանէր գոր. Դազարովին. «Ձեր աւած տեղեկութիւններէ կ'տեսնուի Գողթանի արշաւանքը ինձ համար դառնում է աւելի իմաստալից եւ անյետաձգելի: Հենց այս գիշեր Քաջարանում հաւաքուած գորքը իմ զեկալարութեամբ շարժելու է առաջ»:

Կը տրուի արշաւանքի հրամանը:

Տարուայ խոտաշունչ այդ եղանակին, գորքը կը քայլէր դէպի իր պայքարի Գողթանին:

Մարտ 15ին ան կը կեղրոնանայ Բիսա գիւղին մէջ:

17ին Յոզեֆի մէջ տեղի կ'ունենայ վաշտերու և պայթու-
զիկ տակառներու կեղբոնացումը: 19ին Երեկոցեան զօրքը
կ'ազնկոչէ մեր գեղին ազատագրութեան համար ինկած նա-
հատակներու անուները: Աստուան գէմ կը սրուի յարձա-
կեզականի ստաջին հրամանը, ու յոյսը զեռ չքայնուած՝ հը-
րամանատար Նժդեհի ուժերը կը գրաւեն Սարարակիրան
հինաւերջ բերդը և Գոյլուն, Քալանթար, Տիսար, Վալա-
զիր, Ազրին, Տիգլն, Վանանդ, Գոնիա գիւղերը ու Սը-
տուրազի նախագուտը, և սուրէ կ'անցընեն ամբողջ պը-
հակախումբը:

Մարտ 21ին Գոյլանի բոլոր թուրք գիւղերը կ'անց-
նին Հալսոյ ձեռքը, բայց Արաբսի ափին վրայ ինկած
Եսթին և Դասասկ թախար գիւղերէն, որոնց գէմ սեւ է
թշնամական գործողութիւն չսկսուիր, քաղաքական նկա-
տու մնեցաւ:

Կառւի երկրորդ օրը Նախիջևանէն Գոյլանի Մանձե-
տականներուն գրկուած օգնութիւնը առիթ կուտայ որ
թշնամին զաշտային թնդանօթի քանի մը հրանօթներ սը-
ձակելէ վերջ՝ գէլի Ջալֆա նահանջէ:

Նոյն օրը սաղմական բոլոր կարեւոր կէտերը Հայերու
ձեռքը կ'անցնէին: Ուժերու նոր գաստարումով մը Նժդեհ
կը պատրաստուէր հարուածել Սգաուրազը (*) որ սրբէն
խաճապի մասնած էր, երբ Ղափանէն սուրճանդակ մը
Գոյլան կը հասնի բերելով յետակայ հաղորդագրութիւնը:

(*) Վերջին կոխներու առթիւ 1920 Յունիլի սկիզբը
Ասրբեջանի պարլամենտի անգամ Ձեյիլ Բեզ Աուլանովը Ձիր-
ուպիէն կը հետադեռ Բագու իւր կառավարութեան, «Գաւա-
նի գոլբախ սոցալականութեան անուանով կ'աղերսւմ, բողոքի
վրայ բողոքներէն անցնիլ տկիս գործունեութեան, ու կոր-
ծանումէ վերկը Ասրբեջանի յաւազոյն անկիւնը: Չանցեզուրէն
իսոյ ներքը Ղարաբաղին է:»

Գոյլանի այդ կոխներու մասին *Ատրբեջան* քարտ
բերքէն թաւրից նոտարակառոյ *Մինարէթ* հայ բերք իւր 920
Ապրիլ 22 իւր 13ի մէջ քարգմանաբար կ'արտասուէր հետե-
ւալը. «Օրսուբաղի հասարակական գործիչ Ասիլե Խանը, որ
կ'ապրի ներկայումս թաւրից, Չուլիսայէն ուղղաբեկ է հե-

«Ամսոյս 23ին սկսեցին մեր ճակատներում կռիւնե-
րը թշնամին մեծ ուժերով առաջանում է: Թուրքերը
վերցրել են իրենց նախկին դիրքերը: Ազարակ-Չէյվայ գծի
վրայ Էղած գիւղերի դրութիւնը օրհասական է: Մեր գէմ
գործում է Երեք թնդանօթ, մեծ ուժերով: Խնդրում եմ
չտապէք մեզ հասնելու, բերելով ձեզ հետ քարմ ուժեր:»

Շտապի կապիտան՝ ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Ղափանի Հանգեր, 25 Մարտ 920

Երկու ժամ անց՝ կը հասնի երկրորդ սուրճանդակը,
Ղափանի Ազգ. Սորճուրդի անդամ Ա. Բ. ի հետեւայ գը-
րութեամբ.

հետեւ հետախօսականը. — «Նեվրուզի առաջին օրը, Մարտ
21ին հայկական զինուած ուժերը, բաղկացած 10,000 հոգիէ
յարձակեցան հետեւեւայ քաքարական գիւղերուն վրայ՝ Գայ-
լուն, Վանանդ, Վալախի, Հանան, Տիսար, Ադրի եւ Տիսա:
Գրաւելով այդ գիւղերը՝ արեցին եւ յարձակեցան Օրսուբաղի
վրայ: Հեռախօսային հաղորդակցութիւնը ոչնչացուած է: Օր-
սուբաղի կողմէ կը յուսին ուժեղ քնդանօթաձուրեան ձայ-
ներ: Օրսուբաղի ժողովուրդը կը խնդրէ ձեզ լէ օգնութիւն մու-
տուլմաններուն ազատելու համար: Յայտնեցէք Ասրբեջանի Կա-
ռավարութեան եւ Եւրոպական պետութիւններու ներկայացու-
ցիչներուն ու միջոցներ ձեռք առեք պաշարուած Օրսուբաղը
ազատելու համար:» Երկրորդ հետախօսականը կ'ստացուի
Չուլիսայէն. —

«Հայերը գրաւած են Օրսուբաղ սանոզ բոլոր հանա-
պարհները: Նախիջևանէն եկած օգնական ուժը կ'աւելասի
անցնիլ Օրսուբաղ, Ահարի վրայով: Շրջակայ գիւղերու ազգա-
բնակութիւնը սարսափի մասնուած՝ հաւաքուած է Օրսու-
բաղ: Ուսեստեղէն չի հարուիր: Դիմեցէք Պարսից Կառավա-
րութեան եւ օգնութիւն խնդրեցէք Ղարասաղէն: Օրսուբաղը
կը ուբակոծուի: Երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ կան: Հայ-
կական ուժերը կազմուած են կանոնաւոր կառավարական
գործեր՝ Չանգեզուրցիներէ, Պարսկահայերէ եւ տեղացիներէ:»

Տարակոյս չկայ որ Ասիլե Հանի տուած լուրերուն մէջ
կային քանի մը դիտումաւոր խեղաքիրումներ. առաջին՝ Ե-
րեւանեան կանոնաւոր գործեր եւ Պարսկահայեր երբեք չեն

... Հրամանատար Նժդեհին

«Քո սիրեցեալ Ղափանը ձեռքից գնում է. այս գիշեր Ձէյվան յանձնել են թուրքերին, Ձէյվան ձեռքից գնալուց յետոյ, պարզ է որ Մողէս, Ուժանիս, Եղալարզ և Ագարակն էլ էսօր կամ վաղը կ'գնայ. հրամանատարութիւն չը կայ, զինուորութիւնը սրտով չի կուռում, ի սէր այն նեղութիւններով, որ դու կրել ես մեր Հայրենիքին համար, հասիր մեզ, եթէ մինչև 3 օրը այստեղ չլինես քո քաջարի զինուորներով, այլևս Ղափանը կորած կը տեսնես:

ՏԵՂԱԿԱՆՆԻ Ա. Բ.

Գիւն-Կոմ, 1920 Մարտ 26

* * *

Կուռած Գողթանի հակասին վրայ, Երևոյ՝ հայ ուժերու թիւը 700է աւելի եղած չէ, Երևոյ՝ Հայերուն զոհերը եղած են շատ չնչին: Ունեցած են 3 սպաննուած եւ վիրաւորուած է Գողթանի հրամանատար Ղազար:

Թափանցելով Չանգեզուրի մէջ կասարուած այս շարժումներու ռազմական արժեքին՝ Բագուի Ատրրէջան քերթը իր խմբագրականին մէջ մասնաւոր յաւակնութեամբ մը կը գրէր. «Չանգեզուրը Ասրբէջանի ամենեւնի արժեքաւոր եւ անբաժան (?) մասն է: Ո եւ է ոսնձգութիւն անոր վրայ՝ կայծակի արագութեամբ յուզում յառաջ կը բերէ ամբողջ Անդրկովկասի մէջ:»

1920 Փետրուարին, Իրքիսասի Բագու կայացուցած համագումարը, ի մէջ այլոց կ'անցընէ եւ հետեւեալ որոշումը. «Պահանջել Ասրբէջանի կառավարութենէն, որ վերջինս ամենակրօնկ միջոցներ ձեռք առնէ լիկիսացիայի ենթակելու Չանգեզուրի դեպքեր:»

Իսկ Խան-Խոյսկին, Ասրբէջանի Արս. Գործոց Նախարար սպանագին կը բողոքէր Հայաստանի Կառավարութեան. «Պարս կը համարեմ Չեզ տեղեկացնել, որ մահմետական ազգաբնակչութեան դեմ ռազմական գործողութիւններու չդադրեցւելու պարագային իմ կառավարութիւնս, սխիւտամ վնասական միջոցներ ձեռք պիտի առնէ՝ պաշտպանելու հետեւ իր քաղաքացիներու կեանքն ու զոյքը: Ասկէ առաջանալիք ամբողջ պատասխանատուութիւնը թողնելով Հ. Կառավարութեան վրայ:»

Կուռի դաշտին մէջ շահուած իւրաքանչիւր յաղթանակ փառքի էջ մը ունի վերապահած անոր որ կուռի և մեռնիլ գիտէ: Անտարակոյս մեռնելու այդ պատրաստակամութիւնը չէ որ հրամանատարի մը տաղանդին ամենէն անհերքելի ապացոյցը կը կազմէ, որքան շղթայազերծուած անակնկալներ բողբոջապէս զիմագրաւելու անոր կամքը:

Այդ կամքով վճռեց Կապարգողթի հրամանատարը ճակատել Նուրի փաշային խորամանկ ռազմավարութեան՝ մօտաւոր ապագային թողնելով Օրտուրազի արուելիք հարւածը:

Ո Ր Ո Տ Ա Ն Ի Կ Ռ Ի Ի Ն Ե Ր Ը

Ձէյվան ինչայու վրայ էր, մնացած գիւղերը զաղթել սկսած էին, Երբ զիրքերուն մէջ լսուեցաւ. «Հրամանատարը կը հասնի, անցեր է սարը...» (*)

Ապրիլ մէկի լուսարացին կ'սկսի հակայարձակողականը: Ճակատային կարճ բայց շեշտակի գրոհներով հայ զօրքը կը շարտէ թշնամին Հարթիզի և Սուսանի բարձունքներէն, կէս օրուայ մօտ, իրենց թիկունքը սարերուն տուած՝ հայ վաշտերը հեղեղի նման կը թափին Որոտանի թուրք գիւղերուն վրայ: Նուրի փաշայի և Պրենս-Ղաջարի զօրքերը կորսորդուցած իրենց բարոյական կորովը՝ կը նահանջեն գէպի

(*) Յետագային ձեռք ինկած տղամանկներէն կ'խմացուէր որ Խալիլ փաշայի եւ Պրենս Ղազարի սպայակոյսը լուրջ մտախառնութիւններ ունէր հայ ուժերու նկատմամբ: Իր 1920 մարտ 7 թիւ նամակով վերջինը կը գրէր քաքարական ուժերու փոխ. սեղակալ Մահմետովին.

«Ստացուած տեղեկութիւններու համաձայն Հայերը մեծ ուժերով, հասած են Չարայու և Կօզայոն, որոնք կը գտնուին Դոնդուրուէն հարաւ: Հաւանական է որ լուսարացին Հայերը անցնեն յարձակողականի: Կը հրամայեմ այդ առթիւ տեղեկացնել տաճիկ սպային՝ Դոնդուրու-Դեմիրջըլար: Հաղորդագրութիւններ ուղարկել զօրամասի շտաբը:»

Գնդապետ ՊՐԵՆՍ ՂԱԶԱՐ

Դոնդուրու և Խոջահանու Յաղթական հայ հրամանատարութիւնը կը վճռէ մէջտեղէն վերջնել Չանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև գտնուող թաթարական սեպը—մօտ հարիւր գիւղ, և այսպէսով կենդանի կապ ստեղծել երկու հայկական երկրամասերու միջև :

Ապրիլ 2ի լուսարացին հայ վաշտերը կը շարունակեն իրենց յանդուգն գրոհը :

Թշնամին խոշոր կորուստներով տեղի կու տայ, ձգելով գերիներ, ձիեր, մեծ քանակութեամբ հացահատիկ և սպայակոյտի արխիւը :

Չեռք անցուած վաւերաթուղթերէն կ'իմացուի որ Ատրրէջանի զօրամասերուն մէջ կը գտնուին թուրք սպաներ :

Կուռի երրորդ օրը վերջին կատաղի յարձակումով մը Հայերը կը գրաւեն Որոտանի ձախ ափին վրայ փռուած հարիւրի մօտ թաթար գիւղեր, ուրկէ բարձրացող բողերը հրոյ ձարակ կը դարձնեն աւազակարարոյ այդ որջերը :

Այդ օրերու ծնունդն է ահա հայկական Լեռնաշխարհի գաղափարը հրամանատար Նժդեհի մօքին մէջ :

Ա Ս Կ Ի Ի Լ Ո Ի Մ Ի Կ Ռ Ի Ի Ը

Չանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև տարածուած թաթարական հողամասի սուաջին շերտը մաքրելէ վերջ, կըլուի ծանրութիւնը Ասկիւլում կը փոխադրուի :

Իր սեպածեւ ու անտառիկ գիրքով Ասկիւլում երկար ատեն պատուհաս էր դարձեր հայ բնակչութեան գլխուն :

Չայն պատժելու նպատակով Ապրիլ 6ին կը տրուի յարձակողականի հրամանը, երկու թեւերու բաժնուած՝ հայ զօրքը կը յառաջանայ :

Թշնամին այս անգամ ալ կը խուսափի ճակատ առ ճակատ կռուելէ, և պարտուած՝ կը նահանջէ: Հայ վաշտերը յաղթական՝ կը տիրեն Ասկիւլումի և չրջակայ քանի մը բլուրներու: Երեկոյեան դէմ անոնք կրակի կու տան Խոջահանի հարուստ շուկան :

Չ Ա Ի Ը Ն Գ Ո Ի Ի Ի Կ Ռ Ի Ի Ը

Իր այս ճակատը զօրացնելու համար թշնամին օգնական ուժեր ստացած էր Զիրբայիլէն ու Ղարաբաղի պարսիկ խաներէն :

Կարճատե կռիւէ մը վերջ ապրիլ 13ին հայ ուժերը կը գրաւեն Շիւքիւրաղասի բարձունքը և կը մաքրեն Չաւրնդուրի (Բարթաղ) չրջանը թշնամի թափթփուքներէ :

Յաղթութիւնը եղած էր փայլուն և վճռական :

Օրտուբաղը շնորհիւ Խալիլ փաշայի խորամանկութիւններուն, փրկուած էր, բայց փոխարէն թշնամի հարիւր գիւղեր աւերակ էին դարձեր: (*)

Չեռք ձգուած էր մեծ քանակութեամբ ցորեն և ռազմամթերք: «Այսքան մեծ ջանքերու և անձնազոհութեան շնորհիւ է որ ժողովուրդն սկսաւ ազատ շնչել և պաշտել իր հերոսը:» (Սիւնիք քերթ)

(*) Այս նոր յաղթութեան առթիւ Ատրրէջան քերթը իր 1920 Ապրիլ 15 րիւի մէջ կը գրէ հետեւեալը զոր բարգմանաբար կը հրատարակէր Թաւրիզի Մինարէթ հայ օրաքերթը իր 920 րիւ 16 համարով. «Պարլամենտի անդամ Զալիլ-էֆ Սուլթանովը Զիրբայիլէն պարլամենտին կը հեռագրէ, որ Չանգեզուրի հայերուն վերջին յարձակումը սկսած է Մարտ 29ին եւ վերջացած է Ապրիլ 4ին: Մահմետական զիւղեր բոլորովին այրած են: Թալանէ գերմ մնացած մահմետականները փախած են Պարսկաստան: Պարսկաստանի մէջ մօտ 10,000 Ասրէջանցի բուրբեր կը մնան անպասսպար ու քաղցած: Բրնակչութիւնը խուճապի եւ սոսկումի է մասնուած: Պարսիկները փոխանակ օգնելու փախսականներուն՝ կը կողոպտեն: Սուլթանովը ինքն ալ փախսականներու մէջ է:»

Նոյն թերթի 920 թիւ 14ին մէջ կը կարդանք.

«Գորիսէն կը հեռագրեն որ Ղափանի ուղղութեամբ գործող բուրբ ուժերու մէջ երեւան է հանուած ասրէջանեան հետխոսն սիվիզիայի մասնակցութիւնը: Չանգեզուրի եւ Ղարաբաղի միջեւ գտնուած հողամասը գրաւել են հայ զիւղացիները: Գրաւուած են նաեւ Դեմիքիլար, Գուբարյու, Դոնդուրյու եւ Խաչմաս գիւղերը, մինչեւ Բարբազ:»

Կրաւորական շրջանին յաջորդող 4—5 ամիւններու ընթացքին, հրամանատար Նժդեհ Օխչիի, Գեղուածորի, Շուռնուխի, Որոտանի, Ասկիւլումի և Չաւընդուերի փառահեղ յաղթութիւններով կ'արդարացնէր իր վրայ դրուած յոյսերը:

Կռիւններու երկրորդ շարքը որ պիտի յաջորդէր այնուհետեւ առաջի այս յարձակումներուն,—զարգացած ու խորացած՝ օղակաւորումը պիտի դառնար հողերանական համեմատարար աւելի պայծառ ապրումներու, որոնց հիմքերը տքնաջան և անխոնջ աշխատանքն էր դրած:

Քանի մը ամսուայ կռիւններու ընթացքին ձանչցուած էր հայ զէնքին ոյժը:

Ամբողջ շրջաններ մաքրուած էին թշնամի տարրերէ, ու աւելի ազատ, աւելի՛ վճռական գործունէութեան մը ապարէզ բացուած էր հայ ուժերու առջեւ: Պարտուած թշնամին յուսահատած չէր սակայն, ու կը պատրաստուէր նոր ուժերով քայել Զանգեզուրի վրայ, մտահոգութիւնը և ջղայնութիւնը զոր ան ցոյց կու տար վերջին զէպքերու առթիւ: հասկնալի էր, ու հայ զօրքը կ'ապրէր կռիւններու նոր շրջանի մը նախօրեակին:



IV

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

Ասրէջանեան գօրէն դէպի Ղարաբաղ.— Շուշիի գրաւումը.— Ղարաբաղ օգնութեան կարօս.— Հանդես մը Գորիսի մէջ— Օգնութիւն Ղարաբաղի.— Գրօ կը շնորհաւորէ Զանգեզուրի ուժերը.— Մեծամասնականները Անդրկովկասի եւ Զանգեզուրի մէջ.— Ներկայացուցչական ժողով մը Կապադոքի մէջ.— Գորիս կը գրաւուի Մեծամասնականներու կողմէ.— Իվանովի վերջնագիրը Նժդեհին.— Ղափանի երկրորդ Համագումարը.— Նժդեհի վերջնագիրը Իվանովին.— Գորիսի վերագրումը.— Սեւ մահապաշիժ մը.— Գորիս Բ. անկամ Մեծամասնականներու ձեռքը.— Նժդեհ վիրաւոր:



Զանգեզուրի մէջ կատարուած ռազմական զէպքերը աննշմարելի պիտի չմնային Ատրրէջանի մոլեռանդ Մուսավաթիստներու համար, որոնք քաղաքական իրենց երազներուն խորտակուիլը կը տեսնէին Հայերու ձեռք բերած յաղթութիւններու մէջ:

Նրդարեւ Զանգեզուրի մարտական յաջողութիւններուն կրնար յաջորդէր եւ Ղարաբաղի անկախութիւնը—ատիկա տապանաքարը պիտի ըլլար Ատրրէջանի համազուրանական ցնորքներուն: Պէտք էր շարժիլ, գերադոյն ձիգով մը խորտակել պէտք էր Ղարաբաղը, այնուհետեւ վրձնական հարուածով մը միանալու համար Թուրքիոյ:

Եթէ երբեք Ղարաբաղի գիւղացիութեան անժամանակ ապստամբութիւնը կը փութացնէր իրեն համար որքան ողբերգական նոյնքան և օրհասական կացութիւն մը՝ իրեն սպառնացող վտանգը սակայն բաղարձակ հետեւանքը չէր իր որդեգրած քաղաքական սխալին:

Դեռ Հայաստանի անկախութեան առաջին օրերուն իսկ Մուսավաթիստները համաձայնած իթթիհատի ներկա-

յացուցիչ Խալիկ և Նուրի փաշաներու հետ՝ ծրագրած էին տապալել Հայկական Կառավարութիւնը և խլել Ղարաբաղ - Զանգեզուր Լեռնաշխարհը :

Ինչ 1917ին Ատրէշյանի համար մղձաւանջի չափ ծանր էր Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը իր տիրապետութեան սահմաններէն դուրս տեսնելու միտքը :

Այդ օրերուն արեւելքի մէջ՝ ընդդէմ Ռուս մեծամասնական շարժումին՝ Անգլիոյ կողմէ կը մշակուէր Իսլամներու նպաստաւոր քաղաքականութիւն մը :

Անգլիա ո՛չ միայն պաշտօնապէս կ'ատեղծէր ու կը ծանշնար Ատրէշյանի Հանրապետութիւնը, այլ և այս վերջնոյն հողային անբաժանելի մասը կը համարէր Զանգեզուր - Ղարաբաղը :

Ու հիմա, հակառակ իր յաւակնութիւններուն, Զանգեզուր խորտակած էր դէպի իր սահմանները արչաւող ատրէշյանեան բանակները՝ միւս կողմէ ապստամբական շարժում մը ծայր կու տար Ղարաբաղի մէջ, ուր չկար դժբախտարար ո՛չ կանոնաւոր զինուորական կազմակերպութիւն, ոչ այ կանոնաւոր սաղմամթերք : (*)

Անա այդ օրերուն Ղարաբաղ կը մտնէին թաթարական հորդանները՝ կրակի տալով երկու տասնակ մը հայ զիւղեր և Շուշին :

Օգնութիւն կ'աղաղակէր Ղարաբաղը Իիմելով Զանգեզուրի սաղմական ուժերու հրամանատար զօրավար Ղազարովին՝ (պատճէնը Փոխ-Գնդապետ Նժդեհին) Ղարաբաղցիք կը խնդրէին 1920 Ապրիլ 8ին :

« Այժմ երբ Ղարաբաղը բարձրացել է ապստամբութեան սրբազան դրօշը եւ արեւաբաժ է լինում, պէտք է օգնել նրան »

(*) 1920 Փետր. 2ին Հարաւ գիւղի մէջ կը նշանակւի Ղար. ինքն. կեդր. Մարմնի անդամներու խորհրդակցութիւն՝ քննելու ստեղծուած կացութիւնը :

Այդ խորհրդակցութիւնը կը վճռէ ի մէջ այլոց .

« Ղարաբաղի մէջ ունեցած սակաւաթիւ սաղմամբերով, որ եւ է կռուի ասեմ, միայն երեք օր կրնանք դիմանալ : »

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Հայրենիք Ամսագիր, քիւ 8, Պոսթրն

ոչ թէ գործաւսերով կամ դրամական միջոցներով, այլ մի փորձ առաջնորդով եւ սաղմամբերով : Այդպիսի առաջնորդ այժմ Փոխ-Գնդապետ Նժդեհն է, որի անուր թեմալիներէ համար դառել վրեժխնդրութեան խորհրդակցան, եւ որի անուր թեմալիներ սարսափահար փախչում է, ինչպէս ցոյց սեցին մօտիկ անցեալի դէպքերը . երբ թեմալու կանոնաւոր զօրքեր լսեցին Նժդեհի Գողթանից վերադառնալու մասին, խուճապահար փախստի դիմեցին : Գնդ. Նժդեհն ստեղծուած է ժողովրդի համար եւ նա պիտ լինի այնտեղ, ուր նրա կարիքն աւելի է զգացում : »

Մի նուաբ Ղարաբաղցիների Ներկայացուցիչներ Փոխ-Տեղակալ՝ ՅՈՎՍԷՓԵ ԱՆ

Զինուորական Ասիւնաւոր՝ ՌՈՒՅԷՆ

Բարկիւշտո-Հաքարի շրջանի մօտ հարիւր թաթարական զիւղերու քարակոյտերու վերածուելովը մաքրուած էր Զանգեզուրը թշնամի տարրերէն :

Եւ այն պարագային երբ Ղարաբաղը օրհասական աղաղակներ կ'արձակէր, Զանգեզուր անտարրեր մնալ չէր կրնար անոր ձայնին :

* * *

Վերջին յաղթութիւնները աննախընթաց խանդավառութիւն մը ստեղծած էին Կապարգողթի ժողովուրդին մօտ : Տօնելու համար այդ յաղթութիւնները, 1920 Ապրիլ 22ին Գորիսի մէջ տեղի կ'ունենայ զօրահանդէս մը . « Հրապարակը ամբողջապէս լեցուած էր երկսեռ հասարակութեամբ, կը գրէ Երեւանի Յառաջի թղթակիցը . վերջին փառաւոր յաղթութիւններու առթիւ զօրքին շնորհակալական խօսք ըսին Գանգեզուրի զեն. զօմիասար Ա. Մելիք Յօլչեանը, Հայաստանի պարլամենտի անդամ Զ. Յօլչեանը և Զանգեզուրի հերոս Գ. Նժդեհը : Ղափանի հայ աշխատաւորութեան կողմէ սիրելի հերոսին տրուեցաւ դրօշակ մը անոր կատարած վերջին քաջագործութիւններու առթիւ :

Ս. Մելիք Յօլչեանը Բազուի կռիւներու ընթացքին ցոյց տուած զոգծունէութեան համար իր ստացած Գէօրգիւհեակի խաչը անձամբ կախեց մեր սիրելի հերոս Նժդեհի

կուրծքէն և ցանկութիւն յայտնեց մօտ ապագային տեսնել այդ խաչի կողքին կախուած Հայաստանի Հանրապետութեան «Մեծն Վարդանի զինուորական շքանշանը»:

ժողովուրդին ու զօրքին ապրած հոգեկան այդ խոյանքներէն վերջ Ղարաբաղի օգնութեան գործը վճուած էր: Զանգեզուրցին ի՛նք կը պահանջէր ատիկա:

Ապրիլ 17ին կատարուելիք նոր արշաւանքին առթիւ Մելիք-Մուսեան՝ կը գրէր հրամանատար Նժդեհին.

«Հասկանում եմ քեզ, ազիզ ընկեր, աւանդիւրան փոխւեց իսկական տրամայի: Տմարդի է նա, ով խեղդւողին ձեռք չէ մեկնում, խեղդւում են սակայն եւ Գողթանը, եւ Ղափան-Գեղուազը, և Սիսեան-Զանգեզուրը, եւ Ղարաբաղը իր ամբողջութեամբ: Որ խեղդւողին առաջին ձեռքը մեկնել: Որի հաւարին հասնիլ...: Գնա՛ վճուակահորէն, զնա՛ անկաշառ զինուորականի շաւղով: Թող չը խենթացնի քեզ այն հանգամանքը, որ Ղարաբաղցիներն եւս լսել են քո քաջագործութիւնները: Քո մահարձանի պիէտէստայր վաղուց է, որ ես կօփում եմ, որպէս զի նա լինի յաւիտենական՝ բոլոր քարերն անխառն մաքուր կռանիզից պիտի պատրաստեմ:»

Բարկուշատ-Հաքեարուի (Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև ինկած թրքական սեպ) աւազանին մօտ ամբողջ ամիս մը յաղթական կռիւներ մղելէ վերջ հրամանատար Նժդեհի ուժերը կ'անցնէին բուն Ղարաբաղի Դիզակի շրջանը, չէզոքացնելով այդպէսով Դրօնի զօրքի այժ թեւին ըսպառնացող վտանգը: Դրօն հետեւեալ բաւերով կը պիմաւորէ Զանգեզուրցիներու Ղարաբաղ մուտքը.

«Շնորհաւորում եմ քաջարի Զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, որ ցանկալի բոպէին նոքա օգնութեան հասան հարազատ Ղարաբաղին: Իւրաքանչիւր Զանգեզուրցի թող յիշէ, որ կուելով պատմական Ղարաբաղի լեռներում, դորանով նա կուում է ամբողջ Հայաստանի և մասնաւորապէս Զանգեզուրի ազատութեան և խաղաղութեան համար: Վստահ եմ, սպաներ և զինուորներ, առաջնորդութեամբ ձեր արժանաւոր հրամանատար փոխ-գնդապետ Նժդեհի, քաջարի տեղացի-

ների հետ, որ ահա ամբողջ մի ամիս է կուում են, ո՛չ միայն կը թեթեւացնէք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլ և ձեր կորովի ասպետական գործողութիւններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բախտաւորութեան և ազատ գոյութեան ապագայի գրաւականը:» (920 Ապրիլ 26)

Ամբողջ ամիս մը՝ դաշտային աշխատանքի ամենաբեղուն օրերուն, Կապարգողթի մարտիկները կառչած կը մնային իրենց դիրքերուն՝ թշնամին գիմակալելու կազմ ու պատրաստ:

Ատրբէջանը, սակայն, առանց Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կարենալ գրաւելու՝ կ'ենթարկուէր Մեծամասնականներու մականին՝ այնուհետեւ քաղաքական նոր վերիվայրումներու թատերարեւմ դարձնելով Անդրկովկասը:

ՄԵԾԱՄԱՍՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԱՆԳԻՎՈՎԿԱՍԻ
ԵՒ
Զ Ա Ն Գ Ե Ջ Ո Ի Բ Ի Մ Է Ջ

Մեծամասնական ժԱ. զօրաբանակը 1920 Մայիսի ըսկիզբները՝ գրեթէ առանց ընդդիմութեան հանդիպելու՝ կը գրաւէր Բաղուն: Քաղաքական այդ ղէպքը կարգ մը առաւելութիւններ կ'ապահովէր ուսս Մեծամասնականներու առաջին՝ իրենց այդ քայլով անոնք ձեռք կը ձգէին իր նաւթանոցներով աշխարհահռչակ Բաղուն, — արդիւնաբերական այդ մեծ ու հարուստ շուկան — երկրորդ՝ կը կանխէին դէպի արեւելք Անգլիոյ ծաւալական ձգտումները, երրորդ՝ կը ջանային հոգեբանական նպաստաւոր միջնորդա մը ստեղծել իրենց շուրջ, արեւմտեան ճակատի վրայ իրենց կրած պարտութեան տպաւորութիւնը մեղմելով, և չորրորդ՝ ժամանակաւորապէս իրենց քաղաքական նպատակներուն կ'ենթարկէին Էնկիւրիի Քէմալական Կառավարութիւնը:

Այս տեսակէտներէն առաջին երկուքը կ'իրագործուէին Բաղուի գրաւման առաջին օրն իսկ: Յառաջացող ուսս զօրաբանակը՝ կը տապալէր Մուսավաթ հանրապետութիւնը՝

որուն կը յաջորդէր մեծամասնական ընթիւմը, իսկ Բագու իրենց մուտքէն վերջ Անդրկովկասի մէջ կը շոգիանար Անգլիոյ ազդեցութիւնը:

Բաղաքական մնացած նպատակին համար իրենց կը ներկայանար բարերեր գետին մը—չահագործել Ղարաբաղ-Չանգեղուրը նուաճելու ատրրէջանեան վաղեմի տեսակէտը՝ այդ կերպով շահելու առաջին՝ թաթար խուժանաւար արամաղրութիւնները, և երկրորդ՝ Հայկական Լեւոնաշխարհին վրայով պահել Քէմալականները իրենց ազդեցութեան ներքեւ:

«Արդարեւ հարկաւոր էր արտաքուստ ցոյց տալ թէ Ռուս Բոյշեւիկը ստեղծելով Ատրրէջանի խորհրդային հանրապետութիւն, միաժամանակ և անոր վաղուց փայփայած քաղաքական խաչաքերու պաշտպան կը հանդիսանար, և քանի որ Մուսավաթիստ Ատրրէջանի հանրապետութիւնը տարիներէ ի վեր անյաջող փորձեր կ'ընէր իսկու Վրաստանի Չաքաթալա շրջանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւնէ՝ Ղարաբաղն ու Չանգեղուրը, ուստի Բոյշեւիկները ձեռնամուխ եղան Ատրրէջանի և անոր մահմետական ժողովուրդի այդ իզձն իրագործելու: Մեծամասնական ուժերը Մայիս ամսուն զբաւեցին Չաքաթալայի շրջանը, չնայելով որ քանի մը օր առաջ Մոսկուայի Սովետական Հանրապետութիւնը համաձայնութեան էր եկած Վրաստանի հետ, գծելու անոր հանրապետութեան սահմանները, իսկ Չաքաթալայի շրջանը համարած էր չէզոք:» (*)

Միևնոյն ամսոյ վերջը՝ նոյն վիճակին պիտի մատնուէր նաև հայկական Ղարաբաղը: Մեծամասնականներու Անդրկովկաս երևուածէն առաջ՝ տեղացի թաթար գործակալներ, վրէժխնդրութեամբ լեզուած՝ հայ աշխատաւորութեան դատին նուիրուած հարիւրաւոր մտաւորականներու բանտերու մէջ փճանայուն պատճառ կը դառնային:

Մեծամասնականներու Բագու և մասամբ Ղարաբաղ երևելու պարագան լուրջ կերպով կը մտահոգէր Չանգեղուրի ղեկավար շրջանակները:

Մայիս 17ին Ղափանի Հանքերը՝ տեղի կ'ունենայ

(*) 1—2 Արևոս Գիրք:

Կապարգողթի հայութեան ներկայացուցչական ժողովը: Անգրկովկասի մէջ յառաջ եկած քաղաքական նոր դէպքերու հետեւանքով Ղարաբաղ-Չանգեղուրի սպառնացող վտանգին մասին լսելէ ետք հրամանատար Նժդեհի ղեկուցումը՝ ժողովը կ'որոշէ:

«Ա.— Բոլոր շարժումները՝ ներքին քե արսափին՝ ուղղուած Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Անկախութեան՝ մասնաւորապէս Ղարաբաղ-Չանգեղուրի ազատագրական ձգտումների դեմ, համարել հակայեղափոխական եւ դաւանանական ու ամէն հնարաւոր միջոցներով աջակցիլ կառավարութեանը երկիր դէպի կորուստ սանող նման երեւոյթները իւր սաղմի մէջ խեղդելու համար:

Բ.— Ասրբէջանի կարմրացումը համարել քաղաքական շահագրգիռ անհոգ Ծանկա-ասրբէջանեան միլիտարիստների ու պակիստիստների ձեռնով, յակապէս Հայաստանի անկախութիւնը եւ հայ ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը վսանգելու նպատակով:

Գ.— Ամէն մի Ղափանցի 18 տարեկանից մինչեւ 60ը այսուհետեւ ինչպէս եղել է մինչեւ օրս, գեներ ձեռքին կուելու է Ասրբէջան կոչուած անամօք բժնամու դեմ մինչեւ վերջին փամփուռեսն ու արեան կաթիլը, քանի նա կը շարունակէ իւր հայակեր քաղաքականութիւնը:

Դ.— Ամուր պահելով կառավարութեան բարոյական ու Ֆիզիքական հմայքը, գիշեր ցերեկ հսկել դիրքերում եւ կոչ անել Չանգեղուրի ողջ ազգաբնակչութեանը վարել նոյն ձեւով:»

Քանի մը օր վերջ Ղափան կը հասնին Վահան Խորէնին և Արշակ Շիրինեան:

Յուլիսի վերջերը Դրօշն ստացուած հաղորդագրութիւն մը կ'իմացնէր որ Մեծամասնականները ուժեր կը կեդրոնացնեն Չարուղի ձորը և կը պատրաստուին անցնիլ Չանգեղուր:

Այդ գործին մեծապէս կը նպաստեն Եւ հայեր. «Որոնք կ'որոշեն ամէն գնով ծախել Չանգեղուրը և ենթարկուել Սովետական Ատրրէջանին:» (*)

(*) Ազատ Սիւնիք էջ 11—12

Յունիս 29ին 15 հոգիէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը կ'ուղարկուի Չանգեղուրի Տեղ գիւղը բանակցութիւններ վարելու հայ գիւղացիութեան ներկայացուցիչներու հետ. «Բայց իրօք ատիկա ոչ թէ պատգամաւորութիւն էր, այլ լրտեսութեան համար ուղարկուած հակա-հետախուզականներու խումբ մը» (*):

Նոյն օրը Տեղ կը հասնին Չանգեղուրի Քաղ. Իշխանութեան կողմէն երկու ներկայացուցիչներ, Մեծամասնական պատուիրակները կը յայտարարեն, որ իրենք լիազօրւած են ՓԱ. բանակի և մեծամասնական իշխանութեան անունով յայտարարելու՝ որ ան պիտի տարածուի նաև Չանգեղուրի վրայ: Չանգեղուրի ներկայացուցիչները կը յայտարարեն, որ հայ գիւղացիութիւնը զէնքի ուժով պիտի պաշտպանէ իր ազատութիւնը և պիտի չենթարկուի օտար ո և է լուծի:

Բանակցութիւնները դեռ չվերջացած՝ մեծամասնական պատուիրակութիւնը կը հեռանայ: Յունիս 5ին Մեծամասնականներ առաջ կը շարժուին դէպի Չարուղ, յանկարծակիի բերելով կը ձերբակալեն սաղմաճակատի քանի մը հայ սպաները: (**) Կը շրջապատեն Կոռընձոր գիւղը ու գնդացիքի կը բռնեն բնակիչները. աղամարդիկ և կիներ անարեկած ասոցին անդին կը փախն, ձեռք իյնողը կը դառնայ հրացանազարկ (***)

Հայկական փոքրաթիւ զօրքը կ'ստանայ դիմադրելու հրաման, բայց Քարաչէնի մօտ կարճ ընդհարումէ մը ետք՝ տեղի տալով կը քաշուի դէպի Գարալաղեաղ:

Յունիս 3ին Գորիսը կը գրաւուի 9րդ մեծամասնական զօրարանակի 28րդ հրացանաձիգ զօրարանի 84րդ բրիկաւսի կողմէ: Քանի մը ժամ վերջ Չանգեղուր կը ժամանեն 83րդ բրիգատի 247, 248, 249 գունդերը:

Նոյն ատուուայ ժամը 11ին Վահան Խորէնի, Արշակ Շիրինեան և Մելիք-Մուսեան կը հասնին Քարահունջ, ուր

*) Արևն Գիրլ. էջ 3
**) Արևն Գիրլ. էջ 3—4
***) Ա.գաւ Սիւնիք էջ 19—20

ականատես կ'ըլլան մեծամասնական միթինկի մը: Առաջին անգամ ըլլալով կ'իմանան անոնք որ Գրօի ուժերը տեղի տալով մեծամասնական յառաջխաղացումին՝ նահանջած են դէպի Վայոց-Չոր՝ իսկ Գորիսը անցեր է Կարմիրներու ձեռքը:

Կապարգողթի հրամանատարը Գորիսի անկման լուրը կ'իմանայ Աշոտ Մելիք-Մուսեանէ ստացած իր մէկ գրութենէն:

Յունիս 7ին Նժդեհ նախազգուշական հետեւեալ խօսքերը կ'ուզէ Չանգեղուրցիներուն.

«Հայ ժողովուրդ, Կապարգողթի և Բաղարեղի հերոս ժողովուրդ, վտանգը բոլշևիզմի կեղծ-կարմիր փետուրներով դարդարւած Ատրէջանեան վտանգն է կանգնած դրանդ: Ուրեմն, ինչպէս և միշտ, եղիր արթուն, սպառազէն ու միշտ պատրաստ դիրքերում, յանկարծակիի չգալու համար: Աստուած և իմ սուրը քեզ հետ»

Հրամանատար՝ ՆժԴԵՀ

Չարուղի, Տեղի, Քարաչէնի և Գորիսի գրաւումէն վերջ մեծամասնական ուժերը կը հետապնդեն դէպի Գարալաղեաղ նահանջող հայ զօրատիւները, ու կը գրաւեն Սիւեանը՝ մինչև Բաղարչայի արեւմտեան լեռնաշղթան և կապ կը հաստատեն Նախիջևանի մահմետականներուն հետ:

Նախիջևանի թուրքերը սարափի մասնուած Հայ Հանրապետութեան զօրքերու դէպի Շարուր ձեռնարկած յուլիսեան արշաւանքներէն, կ'աճապարեն հրաւիրել Մեծամասնականները որ գրաւեն Նախիջևանը: Կարմիրներու 252րդ գունդէն 100 ձիաւորներ կ'անցնին Նախիջևան և առանց ընդդիմութեան հանդիպելու՝ կը գրաւեն քաղաքը:

Նախիջևանի գրաւումէն վերջ՝ Խորհրդային Հրամանատարութիւնը Յունիս 8ին կը հրամայէ իր ուժերուն յառաջ շարժիլ, գրաւելու համար իր ձախ թևի վրայ գտնուող Կապարգողթի շրջանը: Խոտանանի մէջ սակայն՝ առաջին անգամ ըլլալով անոնք կը հանդիպին գիւղացիներու ուժեղ դիմադրութեան և կանգ կ'առնեն:

Յունիս 10 ինմեծամասնական զօրամասի զինուորական փոխանորդ Կոմիսար Իվանով հետեւեալ գրութիւնը կ'ուզէ Կապարգողթի Հայ Հրամանատարութեան.

ԳՆԴԱՊԵՏ ՆԺԴԵՂԻՆ

Արդեն Ղարաբաղ Զանգեզուր է մտեր կարմիր բանակը բոլոր տեղերում կազմակերպած են ուեկոմներ (Յեղափոխական Կոմիտե Մ. Հ.): Կը հրամայեմ այդ առթիւ յայտարարել ժողովուրդին, եւ նանապարհի սալ վերին խոսանան գտնուող մեր գորանասին՝ անցնելու Մեղրիի վրայով Օրսուբաղ-Զուլֆա: (*)

Վ. Խոտանան Զոր. զին. կոմիսար՝ Իվ. Ա. ՆՈՎ.

Յուլիս 12ին Առաջաձոր գիւղի մէջ կը գումարուէր Ղափանի երկրորդ արտակարգ ներկայացուցչական ժողովը, որուն կը մասնակցի ամբողջ շրջանը երկուսական պատգամաւորով:

Օրակարգի հարցն է՝ կարմիր հրամանատարութենէ ստացուած վերջնազէրը և Կապարգողթի հրամանատարութեան տրուելիք պատասխանը:

Ժողովին արամադրութեանց վրայ ճնշում չբանեցնելու և իր վճիռներուն մէջ զայն ազատ պահելու գիտումով Նժդեհ չմասնակցիր նիստին:

Ստեղծուած բարդ կացութիւնը մղձաւանջի պէս կը ճնշէ ամենուն վրայ: Հեռզնեռէ արամադրութիւնները կը քայքայուին, ընդհանուր տատամտութեան մէջ տեղի տալու չչուկներ կը լսուին: Նոյն պահուն՝ վաչտապետ մը կը փութայ հրամանատարին մօտ և կ'խմայնէ ժողովին հողերանութիւնը, Նժդեհ ըմբռնելով ապագայ անաւոր վրտանդը որ կրնայ այդ կերպով կախուիլ Կապարգողթի հաթթեան գլխուն՝ կը փութայ ժողովատեղի և գերազանց յուզումով մը կ'ըսէ ժողովականներուն.

«Ղափանցիներ, եկայ՝ ձեր վերջին խօսքը լսելուց առաջ, իմ վերջին խօսքն ասելու ձեզ: Չէ, ել ոչինչ չունիմ ասելու ձեզ: Միայն մի խնդիր ունիմ, որ չէք կարող չկատարել: Վաղուց է, ինչ կուում եմ ձեր երկրում ձեզ համար: Որպէս բարոյական վարձատրութիւն, կ'ուզեի, որ հանէիք իմ աչքերը, կուրացնէիք ինձ, որ անբախտութիւն չունենայի ձեր գլխին գալիք աղէք տեսնելու:»

(*) Լեռնահայասանի Զինուորական Գլխաւոր Շտապի Արխիւ քիւ 135:

Կէս ժամ վերջ Ղափանի ներկայացուցչական ժողովը միաձայնութեամբ կ'արձանագրէր. «Քող չսալ, ինչ գնով էլ ուզում է լինի, Կարմիրներին, ներխուժելու Ղափան:»

Նոյն օրը հրամանատար Նժդեհ հետեւեալ վերջնազէրը կը գրէ Մեծամասնականներու գինուորական կոմիսար Իվանովին.

ԽՈՏԱՆԱՆՈՒ ԿԱՐՄԻՐՆԵՐԻ ԶՕՐ. ՊԵՏԻՆ

Կապարգողթի գիւղացիական ներկայացուցչական խորհուրդը հրամայել է ինձ ուղարկելու ձեզ վերջնագիր՝ վաղն, ամսոյն 13ին, մինչեւ ժամը 7ը բողնել Ղափանի սահմանները. հակառակ դէպքում ստիպուած կը լինեմ անցնելու յարձակողականի եւ զինու ուժով վանելու ձեզ:

Կապարգողթի Ռազմ. Ուժերի Հրամանատար՝ ՆժԴԵՀ

Ղափ. Հանգեր, 920 Յուլիս 12

Ասն վերջնազէրին վրայ հետեւեալ օրը ժամը 4ին Մեծամասնական ուժերը կը քաշուին Խոտանանէն, իրենց հետ պատանդ վերջնազէր վերջնազէրը տանող պատուիրակ՝ Սըմբատ-Բէգ Մելիք Ստեփանեանը զոր կ'աքտրենն Բագու:

Յուլիս 29ին Ղափանի Զէյլա գիւղը յարձակում կրելով կարմիր զօրքերու կողմէ՝ նախ դիմադրութեան կը դիմէ, կռուող երիտասարդութիւնը, սակայն, յուստես կուուի վախճանին նկատմամբ՝ իր զէնքը վերցուցած կը հեռանայ: Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի զբաւումով կը վտանգուէին Հայաստանի արեւելեան սահմանները: Մեծամասնական շարժումը հեռզնեռէ կ'ապստնար նաև Երևանի: Զանգեզուրը վերադրաւելու նպատակով Գրօն իր հետ վերցուցած փոքրաթիւ զօրամաս մը և Զանգեզուրէն ու Միսսանէն գաղթած զօրքերը, Օգոստ. 1ին Դարապաղեազէն կը շարժի դէպի Միսսան: Օգոստ. 2ին կը գրաւէ Գորիսը, և բանտէն կ'արձակէ քաղաքական բանտարկեալները: Մեծամասնական ուժերը կը նահանջեն դէպի Զարուզ:

Նահանջէն առաջ, Օգոստ. 2ի գիշերը՝ Զանգեզուրի Չեկայի հրամանով Խորհրդային 11րդ բանակի գինուորակողափոխական մարմնի իրազօր Ա. Ղարապէտղեան, քաղաքի պատերուն վրայ կը փակցնէ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Իաճեակների կառավարութեան կարմիր Զանգեզուրի վրայ նենգութեամբ յաճակելու պատճառով զիճերք՝ լոյս Չին Օգոստոսի, գնդակահարուած են դաճեակներ՝ Արեակ Շիրինեան, Վահան Խոսեան, Զաքար Տեր Ղազարեան եւ Մ. Աղամեան :» (*)

ՉԵԿԱ

Այսպէս, յանուն աշխատուոր, դասակարգի շահերու հրապարակ իջած համամարդկային դադարախնդրու դրօշակակիր փառանգի մը հաճութեամբ սեւ մահապատիժ մը կը զործադրուէր անոնց վրայ, որ նոյն այդ դադարախնդրու նոյնքան և թերեւս աւելի մոլեռանդ ու անշահախնդիր աստիճաններն էին հանդիսացեր :

Շուշիէն ստացած իրենց թարմ ուժերու շնորհիւ Մեծամանականներ կ'անցնին հակադարձակողականի և Օղոտտ, 7ին կը վերադարձեն Գորիսն ու Սիւսեանը :

Երեւանի զօրքերու նահանջի գիծը կ'ապահովէ հրամանատար Նժդէն՝ իր ուժերով : Նահանջի անկանոնութեան պատճառով սակայն կը վտանգուին իր տասնի չափ զինւորները Գորիսի ձորին մէջ, որոնց օգնելու պարագային կը վերաւորուի ինք՝ հրամանատարը :

Դէպի Հայաստան իր վերադարձին Դրօն Ուշթափարի մէջ կ'առաջարկէ իրեն անցնել Երեւան ու դարմանելի, բայց Նժդէն կը նախընտրէ մնալ ժողովուրդի հետ ու մեռնիլ, քան թէ վտանգի այդ ծանր օրերուն լքել գայն :

Իր փոքրաթիւ ուժերով, գրեթէ առանց լուրջ պատերազմական պատրաստութեանց, Դրօն կատարած արագ արշաւանքը և նոյնքան արագ նահանջը աւելի կը ծանրացնէին Սիւսեանի հայ բնակչութեան դրութիւնը : Այդ արշաւանքէն յետոյ Մեծամանականներ կը դիմեն ծայրայեղ միջոցներու :

Նահանջի պահուն Երեւանեան զօրքի հրամանատարութիւնը իր հետ կը տանէր Ղափանի երկու թնդանօթնէրը և թոյլ կու տար կապարգողթի թնդանօթային դասակին ու քանի մը զինուորներու իր զօրամասին հետ անցնել Դարայազակազ :

(*) Լեռնահայաստանի գլ. շտապի արխիւ թիւ 241

ԱՊՍՏԱՄԲ ԿԱՊԱՐԳՈՂԹ

Զինադադար մը երեւանի եւ Մեծամանականներու միջեւ. — Նժդէնի եւ Ղափանի Ներկայացուցչական Խորհուրդի Նախագահութեան գրութիւնները Հ. Հ. Կառավարութեան. — Հ. Զին. նախարարի մէկ պատճենագիրը Նժդէնին. — Գաւիթ-Բեգեան Ուխտ. — Հանդիսաւոր հաւաքում մը Կաւարի մէջ. — Եօրը պատուէրներ կապարգողթի զօրքերուն. — Եօրանասուօրեայ կռիւներ. — Նժդէն Խուսուպի վրայ :

Մեծամանականներ երկրորդ անգամ Զանգեզուր ներխուժումով՝ պահանջ կը ներկայացնէին Հայաստանի Կառավարութեան՝ զիջել Լեռնաշխարհը կարմիր Ատրրէջանի : Հ. Հանրապետութեան զինուորական նախարարը համաձայն Մեծամանականներու հետ իր կնքած Օղոտտ, 11ի զինագաղարին, Դրօնի միջոցով կը հեռագրէր հրամանատար Նժդէնին՝ քողով Ղափանն ու Գեղուազը եւ անցնիլ երեւան : Օղոտտ, 15ին Դրօն պատերազմական նախարարի անունով կը գրէր .

Ղափանի զօրամասի պէս Նժդէնին,

«Հաղորդում եմ Ձեզ զինուորական նախարարի հրամանի պատճենը : Զինուորական նախարարը հրամայում է Ձեզ, կապ պահելով Նժդէնի հետ, սեղեկացնել նրան, որպէս զի՝ համաձայն կնքուած զինադադարի, հաւաքէ իր զօրամասերը նոյնպէս եւ բոլոր ցանկացողներին, ու նախագրուածական միջոցները ձեռք առնելով անցնի մեր տիրուած, բերելով իր հետ ամբողջ զենքերը :» Թիւ—01025, 10 Օգոստ. 920

Զին. Նախ. Հաւարգ՝ ԳԻԻԼԱԶԻԶԱՆ
Զանգեզուրի Զօրամասի Պէտ՝ ԳԻՕ

Ղուդշի, 11 Օգոստ. 920

Նժդէն սոյն պաշտօնագրին իր Օգոստ. 13 գրութեամբ կը պատասխանէր.

Հայասանի Հանրապետութեան Նախարարին, պատեներ՝
Գեներալ Նազարբեկովին.

«Իրօն զինուորական միւստրի անունից հրամայում է ինձ, համաձայն կնքւած զինադադարի, վերջնել իմ զօրամասը և անցնել մեր տերիտորիան: Ես չգիտեմ.

Ա.— Ինչ պայմաններով, ու՞մ հետ (Ատորէջանի թէ Մովսէսական Ռուսաստանի) և որքան ժամանակով է կրնաքւած զինադադարը:

Բ.— Եթէ կապարզողքի իմ ոյժերը, համաձայն զինադադարի, պէտք է թողնեն իրենց երկիրը և քաշուեն մեր տերիտորիան՝ ապա Մեծամասնականները և ստորէջանեան բանտաները ե՛րբ և ո՛ւր են քաշուելու:

Գ.— Ինչ է լինելու Գողթանի գրութիւնը, որ ստամիւնիտարատիւ տեսակէտից չի մտնում Զանգեզուրի մէջ:

Դ.— Չէ՞ք կասկածում, որ թշնամին կարող է դաւադրել, այն է, որ մեր դուրս գալուց յետոյ, յանկարծակիի բերելով անտիրացած ազգարնակութիւնը, կարող է տէր դառնայ կապարզողքի չորս սպասամբ շրջաններու:

Ե.— Մեր խոր հետախուզութիւնը պարզել է, որ Այրի Չայրում կուտակւած են բաւականին մեծ ուժեր: Չէ՞ք ենթադրում, որ իմ Զանգեզուրը թողնելուց յետոյ այդ ուժերը հեշտութեամբ կարող են տէր դառնայ Գողթանին: Սա ինչ զինադադար է, որի ժամանակ Մեծամասնականները չարունակում են իրանց շահատակութիւնները, թաւանը և զինաթափութիւնը Սիսեպնում և բուն Զանգեզուրում: Ժողովուրդը բարձր տրամադրութեամբ սպասում է Հայաստանի զօրքերի գալուն, որ միացեալ ուժերով քշէ թշնամուն Զանգեզուրից:»

ՆժԴԵՆ

Օգոստ. 21ին Ղափանի Գիւղայիութեան Ներկայացուցչական Խորհուրդի Նախագահութիւնը հետեւեալ գրութիւնը կ'ուղղէր Հայաստանի Խորհրդարանին, պատճէնը՝ Չին. Նախարարին.

«Երկրորդ անգամն է ինչ, Ղափանը, Գեներալը, Բազարերդը և Գողթանը Պ. Իրօի ռազմական անմիտ խաղերի չնորհիւ մնում են մենակ: պաշարւած, կտրւած աշխարհից: Մեր ժողովուրդը՝ Գորիսի առաջին անկումից յետոյ, անհամբեր սպասում էր և ջերմօրէն հաւատում, որ իր կառավարութիւնը այսօր վաղը կը հասնի իրեն՝ կը վերագրուէի Զանգեզուրը:

Սակայն մեր մտքով անգամ չէր անցնում, որ տեղի կ'ունենայ մի վտանգաւոր խաղ, մի անմիտ յարձակում որ Երեւանեան զօրամասը կը վտանգի մեր դրութիւնը և երրորդ օրը վերստին կը լքի Զանգեզուրը և կը քաշուի Դարաղեալ: Այդ անմիտ խաղին մասնակցելու էին կանչւած նաև Ղափանի ուժերի մի մասը:

Նրանք սպասելու են եղել, որ Երեւանեան զօրքը չի կրկնի իր հին սխալը, որ նա կ'անցնի Ղափան-Գողթան, աւելի ուժեղացնելու այդ շրջանները, ըստ զժբախտարար սխալը, կատաստրօֆիկ սխալը, կատարուել է և Իրօն այսօր Զանգեզուրից դուրս է գտնուում: Սրանից զատ, Զանգեզուրի նախկին հրամանատարութիւնը թոյլ է տուել մի ազդակող անարդարութիւն: Նա իր թնդանօթները Ղափանին տալու փոխարէն, իր հետ Դարաղեալ է տարել Ղափանում եղած երկու թնդանօթները, պատճառարանելով, որ ոչ մի թնդանօթածիլ սպայ չէ համաձայնում վերադառնալ Ղափան: Ինչ է ինչնակում սա: Մենակ մնացած ժողովուրդը հագար ենթադրութիւններ է անում: Վերջին անգամ ղիմում ենք Ձեզ և ինչպիսի արագացնելու զօրքերի առաքումը Սիսեան: Մեր հրամանատարը գտնում է, որ կարիք չկան կուով վերագրուելու Գորիսը և պահելու Զարուղի ճակատը: Սիսեանը գրաւելով մինչև Տաթև, մենք տէր Զաքո տէր ենք դառնալու ամբողջ Զանգեզուրին: Ուշ-թափալար, Տաթև, Ինջարէլ (Ղափան) զիժը բռնելով, մենք կ'ստիպենք Մեծամասնականներին թողնելու Գորիսը:»

Ղափանի Գիւղաց. Ներկայաց. Խորհուրդի
ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ

* * *

Ի պատասխան հրամանատար Նժդեհի 13 Սեպտ. 920 թուակիր գրութեան, Հ. Հանրապետութեան Պատերազմական Նախարարը իր 920 Սեպտ. 23 պաշտօնագրով կը հաղորդէր.

«Համաձայն ենք, որ Ձեր դուրս գալուց յետոյ Ղափան-Գողթանը ձեռքից կը գնայ և նրանք սրի-հրի կը մատնուին և նոցա համար կը ստեղծուի աւելի վատթար վիճակ, քան ուրիշ վայրերում:

Համաձայն ենք նոյնպէս Ձեզ հետ, որ դուք դուրս չգլխի գաք և պիտի զրազէք ինքնապաշտպանութեամբ յանուն Ղափանի փրկութեան:

Ղափանի ժողովրդի բախար կ'որոշուի մօտ օրերու բանակցութեան միջոցով, որից յետոյ կ'ստանանք աւելի որոշ հրահանգներ:

Մի՛ք յուսահատուի, եղէք ժողովրդի հետ և նահատակէք նրա հետ մինչև վերջին վայրկեանը»

Ձին, Նախ, ՌՌԻԲԷՆ

Օգոստոս 13էն մինչև Սեպտ. 23 զիրար հրձակող հրամաններու այս կատակերգութիւնը արդարանալի ոչ մէկ պատճառ ունէր արդարև:

Գ Ա Ի Ի Թ -Ի Է Գ Ե Ա Ն Ո Ի Խ Տ

Անձկութեան օրեր էին:

Մարտական գործը՝ ի դէպ՝ յեղափոխական ուղիով և յեղափոխական հոգեբանութեամբ առաջ տանելու նպատակով Նժդեհ կը հիմնէր Գաւիթ-Բեգեան Ուխտը:

Ուխտին մարտական ուժերը կը բաժնուէին թեթև միաւորներու, որոնք կը կոչուէին գալլախուսբե: Ասոնք ունէին իրենց ահարկիչները և սուրճանդակները: Նոր անդամներ կ'ընդունուէին միայն հիւներու երաշխաւորութեամբ:

Իւրաքանչիւր նոր անդամ պարտ էր արտասանել երգման բանաձևեր:

Ձինուորները իրարու հանդիպած ատեն կ'ըսէին.

— «Յիշիր Գեղուածորը» — նաև «Դաւիթ Բէգին»:

«Անզ համար չկայ մահ» կ'ըսէին, իրարմէ բաժնուած ատեննին:

«Մահ մեր թշնամուն» կ'ըլլար պատասխանը: Ընկերութեան նշանարանն էր՝ Յանուն Հայրենիքի՝ Դաւիթ-Բեգաբար:

* * *

Ստեղծուած կայութիւնը աւելի քան մասնողիչ էր Կապարգողթի համար:

Օգոստոս 25ին և 30ին թիւ 24-25-26 Հ.Հանրապետական Կառավարութեան, պատճէնը՝ Ներքին Գործոց Նախարարութեան ուղղած իր պաշտօնական գրութիւններով Նժդեհ անմիջական օգնութիւն խնդրելով՝ կը գրէր և հետեւեալը.

«Բաղւի մի քանի տասնեակ հայերով կաշառած Ատորթէջանը տէր դարձած Ղարաբաղին Սովետական Ղարաբաղը վարակեց բուն Չանդեղուրի որոշ զիւղերն և թշնամութեան թաղանի տնէջով խելագարեւած խումբերը գրեթէ առանց կուր մտան Գորին»:

Վերջինս իւր հերթին արագացրեց Սիսեանի անկումը: Ու այսօր այդ բոլորը՝ եւ Ատորթէջան, եւ Ղարաբաղ, եւ բուն Չանդեղուր ոտքի հանած իւր բովանդակ ուժերը եւ զօրք, եւ տեսօր, եւ թղթաղբամների դէղեր, կաշւից դուրս են գալիս ընկճելու իրենց դէմ ծառայած Ղափանը, Գենուազը, Բաղարերզը և Գողթանը: Այդ շրջանների ապստամբ ժողովուրդը, որ Ատորթէջանի հետ մէկից աւելի անգամ է չափւել և միշտ էլ յողթել է, ջերմ հաւատով սպասում է Հայաստանի զօրքերի շուտափոյթ երեւալուն իւր երկրի սահմաններում»:

Իր ձեռք բերած մասնակի յաջողութիւններէն քաջալերուած Մեծամասնական զօրքը կը ջանար ուժգին հարուածով մը մէջտեղէն վերցնել Ղափանն ու Գենուազը և Հայկական սեպի վրայով կապ պահել Քէմալական ուժերու հետ:

Այս պայմաններու մէջ Օգոստոս 25ին Կապարգողթի ամբողջ հայութիւնը կը հաւաքուէր Ղափանի Կաւարտ գիւղի եկեղեցին և կ'ուխտէր. «Պատմական մեծ հերոս Դաւիթ Բեգի եւ Մխիթար սպարապետի անունով հաւատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատութեան, հրամանատար Նժդեհին եւ կուսիլ միևնույն վերջին շունչը: Այդ բոլորէն գնդապետ Նժդեհի մէջքը կը կապէին կարմիր դօտի և բոլոր հանդիսականների

ցնծութեան տարախին տակ զայն կը կոչէին իրենց Ապարակտը: (*)

Այդ օրը Նժդէն իր զօրքին կ'ուղղէ հետեւեալ կօթը պատուէրները. (**)

ԵՌԹԸ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆՆԵՐ ԻՄ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Քաջերին, միայն քաջերին է լսում և զօրավիգում պատերազմների քմահաճ Ասուածը:

Վախկոտներն ի զուր են կանչում նրան: Խուլ է նա նրանց համար:

Նա է միշտ յաղթում, որը արդէն յաղթել է իրեն, այսինքն՝ որն իր մէջ մեղքներու շափ թուլացրել է մահւան երկիւղը:

Նրանք, որոնք ծառայում են բարձր հայրենասիրութիւնից կամ փառասիրութիւնից դրդւած, միայն նրանք են աւելացնում իրենց զէնքի ու ցեղի փառքը:

Հենց այնպէս ծառայել, ծառայել, որովհետեւ պահանջում են, կամ ստիպւած եւ մի զոյգ ուսազիրներ կրել մի կտոր հացի համար—նշանակում է դատապարտւած լինել կատարելու սովորական մահկանացւի յատուկ ամենամահան ու անփառունակ գործեր:

Վայ քեզ բանակ, եթէ նմաններով հարուստ են չարքերդ: Ունեցիր բոլոր մարտական առաքինութիւնները, բայց մի՛ մոռանար, որ առաջինը, առանց որին պատերազմների քմահաճ Ասուածը քեզ քիչ անգամ կը ժպտայ—դա խիզախութիւնն է:

Քեզ վրայ նայիր որպէս դատապարտւածի, որը յանուն իր երկրի ու ժողովուրդի պաշտպանութեան պիտ միշտ պատրաստ լինի ընդունելու մահը:—Եղիր խիզախ, խոտարարոյ ու չարքաչ, յատկութիւնների այդ բարձր երրորդութիւնը քեզ կը մօտեցնէ կատարեալին:

(*) Արևոս Գիրք, էջ 34

(**) Այն եօրը պատուէրներ, ինչպէս նաեւ ուրիշ կոչեր «Խուսուպեան Կանչե», վերնագրով գրեցիկով մը հրատարակւած են 1921ին Գորխի մէջ:

Երկար ու լուրջ տքնութեամբ մեղքներու աստիճան թուլացրիր քո մէջ մահւան վախը և զու շեւ մնայ սուսնց փառքի, պատմութիւնից դուրս:

Ճապոնացու արեւոտ սիրով սիրիր հայրենիքը և ամէն օր, որպէս աղօթք, կրկնիր ճապոնական կայսրի խօսքերը՝

— Եթէ խորապէս գիտակցենք որ սէրը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը աւելի բարձր է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամէն մէկիս համար թոչնի փետուրից էլ թեթեւ կը թւայ:

Հրամանատար՝ Նժ-Գնչ

Օգոստոսի վերջերը Խորհրդային Ռուսաստանի թիւ 248, 249, 250, 251, և 252 գունդերէն կազմուած զօրամաս մը կը քայէ Ղափանի և Գինուազի վրայ:

Հարուածը վճռական ըլլալու համար Նախիջևանի և Օրտուրաղի կողմէ ուսօ-թաթար զօրամաս մը կը յառաջանայ Գինուազի Կարճեւան գիւղի ուղղութեամբ: Զիրքայիլէն մեծամասնական ուժեր կը յարձակին Շիւանի ձորի վրայ, կը չըջապատուի Կայեր գիւղը իր ամբողջ տարածութեամբ:

Կուլը կ'սկսի Յուլիսի սկիզբները: Կուլի երրորդ օրը, երբ թշնամին ընկճուած Գորխի ուղղութեամբ կը պատրաստուի ետ քաշուելու՝ հիւսիս-արեւելեան երեք գիւղեր՝ Սեւաքար, Արձուենիկ (Մելիք-Ֆրանգիւլի հայրենիքը) և Ըրկենանց, արտաքին բրտականտէ բարոյալքուած՝ կը միանան թշնամիին, տկարացնելով այդ ճակատը:

Բաղարերդի ուղղութեամբ թշնամին կը յառաջանայ և Շհարջիկի վրայով կը գրաւէ Ղափանի Հանքերը, առանց ու է ընդդիմութեան հանդիպելու՝ օգտուելով նոյն չըջանի կուռ ուժերու ժամանակ առաջ այդ ճակատէն հետանալու պարագային:

Յուլիսի սկիզբէն մինչև Սեպտ. 1 կուլը ընդհատուներով կը տեւէ կօթանասուն օր:

Եօթանասուներեայ այդ կուլներու ընթացքին կիսաքաղց գիւղացիութիւնը իր զէնքին փարած՝ գիմադրեց գեղազանց ուժերու գրոհներուն, ու երբ մէկ կողմէ մեծա-

մասնական գաղտնի գործակալներու ըրած երջանիկ խոստումները, և միւս կողմէ հասնող հունձքը գրաւեցին իր ուշադրութիւնը, և ան դիմեց կամովին զինաթափութեան թոյլ տալով որ թշնամին քայլէ յառաջ—դէպի Գողթան:

Զօրքը խրախուսելու և նոր ոգեւորութեամբ դասակարգելու համար Նժդեհ քանի մը ձիաւորներ վերցուցած կը թռէր դիրքէ դիրք: Հրաշքի նման բան մը կ'ըլլայ ստոյգ մահէ իր ազատուիլը Բերդակ կոչուած դիրքին վրայ: Բերդակէն կը լսուի գնդացիբային հրադանածգութիւն: Այդ դիրքը պաշտպանող հայ ուժերը գնդացիի շունէին, կը նըշանակէ թշնամին կը յառաջանար այդ ուղղութեամբ: Արարչաւ իր ձիուն տանձը դէպի այդ կողմ դարձուցած «Գալիս ե՛նք, գալի՛ս» կ'աղաղակէ բարձր ձայնով Նժդեհ:

— Հասիր, Պ, հրամանատար, ձայն կու տան Բերդակէն: Իր հետ առած երեք ձիաւոր՝ Նժդեհ կը նետուի առաջ և աճա երեսուն քայլի վրայ գնդակներ կը թաղուին իր ձիուն կուրծքը և գետին կը թաւայեն կենդանին:

Գաւազրութիւն մըն էր կատարուած:

Ուժանակային սուժերը կը գոռան աճա և, «Գենուաղցիններ, դէպի թշնամութիւնը, յառաջ» Նժդեհի աղաղակը կը խորէ թշնամին, որ բոպէ մը կը տատանի իր շարժումներուն մէջ և այդքանը բաւական կ'ըլլայ հրամանատարին, կրակի գիծէն դուրս նետելու ինքզինքը:

Եօթանասունորեայ այդ կռիւներուն մէջ մինչև վերջին վայրկեանը իր ուխտին հաւատարիմ Զէյլան կը մնայ միայն, որ նոյնպէս տեղի կու տայ ի վերջոյ առանձին մնացած, — հերոսական այս դիւղը, ուրիշ վերջին պահուն՝ հիւանդ Աշոտ Մելիք-Մուսեանի և քանի մը սպաներու ու վաշտապետներու հետ, Նժդեհ կը քաշուի կուստուպի(*) կողին վրայ ինկած վաշագան դիւղը:

Ղափանի անկման լուրը կը խարսնէր Հայկական Կեանայխարհի ճակատադրով հետաքրքրուող իւրաքանչիւր հայու սիրտը: Խախտած էին արամաղրութիւնները կուռի ճա-

(*) Կուստուպ լեռ կը գտնուի Ղափանի եւ Գենուաղի սահմանին վրայ, ծովի մակերէնոյքէն մօտ 9000 ոսկ բարձրութիւն ունի. դէպի Ղափանի կողմը ծածկուած է անտառներով, գազարը լեռի:

կատներէ հետու մնացող նոյնիակ մտաւորական շրջանակներու մօտ:

Մեծամասնականներ Ղափանը գրաւելէ վերջ կը պատրաստուէին շարժիլ դէպի Գենուաղ, դէպի Մեղրի՝ միանալու համար թրքական ուժերու:

«Մեղրին վերցնելէ ետք, շատ պարզ է որ անոնք զիւր պիտի միացնէին Օրտուբաղի և Նախիջեւանի հետ ու պիտի իրականացնէին Խալիլ փաշաներու փայփայած երազները, որոնք շարունակ խորտակուեցան հայ քաջերու կողմէ» (*)



Ստեղծուած ծանրակշիւ կայութեան մէջ Նժդեհ կուստուպի բարձունքին վրայ թառած՝ գործունէութեան նոր ծրագիր կը մշակէր: Մէկ կողմէ ան կը ջանար կապարգողթի ապրած նեղ օրերու մասին իրազեկ պահել Երևանը, անհրաժեշտ զինուորական օժանդակութիւն խնդրելով անկէ, միւս կողմէ՝ կ'աշխատէր մարտական ոգին բարձր պահել զիւրապետութեան ու կուսուղ զօրքին մօտ:

Անդրադառնալով անգամ մը եւս երկրին մէջ տիրող ծանր կայութեան վրայ՝ 920 Սեպտ. 11ին իր թիւ 35 պաշտօնական ղեկուցադրով հետեւեալը կը հազորդագրէր ան Հ. ի Զին. Նախարարին և Սպարապետ Նաղարրէկովին.

«Աշխարհից կտրւած հերոսական Ղափանն իր եօթանասուցուայ կռիւներու, վաւերով իր վերջին փառփութեամբ ուղևական ոյժերի մի մասով քաւեց լեռներ: Թշնամին ինձ վրայ յարձակեց միաժամանակ եւ Զէյլայից, եւ Ինճաբէյից, եւ Գեղուաձորից, եւ Գեղաջբէյից:

Մեծամասնականներն ոսկի էին հանել Բարկուշասի, Հաբեարի, Այրիչայի եւ Գեղուաձորի բովանդակ ոյժեր: Օգնական ոյժեր էին բերել եւ Զիբրայիից:

Զէյլայի կասալի կռիւներու, որեղ Ղափանցի ուղմիկը դուրս բերեց իւր անընկենլի հոգու ամբողջ քափը, բրժնամին կրեց մեծ կորուստ: Սեպտ. 3ի կուսում Զալինգեօլի մօտ ոչնչացրել ենք Մեծամասնականների մի ամբողջ դիւիզիոն: Թշնամին առաջանում է քրքարամների դեգեր ցելով, կաշառելով բոլոր տեսակի քափփութներին»

Նժ.Գ.ԵՃ

(*) «Այգ» Շաբաթաթերթ 1920 թիւ 36, Քաւրից:

VI

ԳԵՆՈՒԱԶ ՄԻՆԱԿ ԲԱՅՑ ՆԵՐՈՍԱԿԱՆ

Կարեի ժողովր.— Նժդեի Շիւանձորի մեջ.— Մերի կուռի պատաս.— Թուրք պատերազմի ժամանակ մը Արեւիքի մեջ.— Քիւրճիկէնդ, Հանդ եւ Փոլիսուք բեկամիին հետ.— Քաջարան եւ Մագրա հերոսական.— Վերջնագիր Մեծամասնականներու.— Գեներալ յաղթական.— Կոչ Ղ ա փ ա ն ց ի ն եր ու

1920 Մեկտ. 6ին, Կարիբի մէջ ժողովի կը հրաւիրուին Գեներալի 13 զիւղերու երկուական ներկայացուցիչները:

- Օրակարգի հարցերն էին.
- 1.— Ստեղծուած քաղաքական կացութիւնը:
- 2.— Գեներալի բռնելիք զիրքը:

Կը նախագահէր Աշոտ Մելիք-Մուսեան, որ հակառակ իր հիւանդ ըլլալուն՝ ամենաբաւ տրամադրութեան մէջ կը գտնուէր, որովհետեւ այդ օրը Գեներալի 13 զիւղերը յայտարարած էին կուռի մինչեւ վերջին բողբէն իրենց հրամանատարին կողքին:

Ըստուած էր հերոսական խօսքը: Այնուհետեւ «Գեներալի էր վերապահուած դառնալու ազատութեան Բեթլեհէմ, ուր պիտի ծնէր ու զարգանար Սիւնիքի ազատութիւնը»:(*)

Մեծամասնականները Խուստուպի ուղղութեամբ յարձակելու իրենց ծրագրին կից Շիւանձոր-Սրաքս-Մեղրի ուղղութեամբ՝ հարստ արեւելիքէն, և թրքո-թաթար զօրքեր՝ Նախիջևեան-Օրտուրաղ-Արեւիք՝ արեւմտեան դժով՝ կը պատրաստուէին խորտակել հայկական Լեւոնաշխարհի վերջին մնացորդը:

(*) Ազատ Սիւնիք

Սեպտ. 7ին հրամանատար Նժդեի կը հասնէր Շիւանձոր տեղացիներուն բակու իր վերջին խօսքը.

«Գիւղը ձերն է, ձերն է եւ կուռելու շիւանձոր իրաւունքը, բայց գիտե՛ք որ ձեր գիւղի դիւրեքը, որպէս ռազմական կաս, որպէս կարեւոր ռազմագիտական կէտ՝ Հայաստանին եւ, իսկ կուռն սկսելու իրաւունքը, իմը: Վաղը կը տեսնե՛ք, որ ոչ ոք չէ կարող խանգարել ինձ եւ իմ զինուորներին՝ մեռնելու այդ դիւրեքու վրայ:»

Այնուհետեւ Նժդեի զիրքերը կը յանձնէ իր զինուորներուն ու կ'անցնի Մեղրի:

Մեղրի.— Սեպտ. 8ի առատուն Նժդեի Մեղրի կը հասնի:

Արեւիքի շրջանին համար Մեղրիի կարծիքը առաջնակարգ նշանակութիւն մը ունէր: Ու չվարանեղաւ ան բակ իր վճռական խօսքը.— «Հրամանատարին հետ՝ եւ միևնչեւ վերջը»

Թշնամի խորտուսներ կը նշմարուէին արդէն Օրտուրաղի ուղղութեամբ, ուր կեդրոնացած էին տաճկական չորս գումարտակներ և Շարուրի տեղահան թաթարներէ կազմուած զօրամաս մը: Անհրաժեշտ էր ապագայ յարձակումներու դէմ պաշտպանել այդ ճակատը՝ Կաքաւարեղ Կարճեւան— ուր կը փութար հասնիլ այժմ Նժդեի:

Վահրամար, Կուրիս, Ագարակ և Գուտեմիս, չորս զիւղերէ բաղկացած Արեւիքի այս հերոսական շրջանը ինկած է Արագեայ լեռան արեւելեան կողին վրայ:

Սեպտ. 8ին երկու թուրք պատուիրակներ հոն կը տանին Խորհրդային Հրամանատարութեան վերջնագիրը.

«Անմիջապէս մտնել Արախի ափին վրայ ձգուած խնուղին եւ ննարարութիւն սպ խորհրդային Ասրեքաւանի միանալու Նախիջևեանի:»

Պատուիրակներու հետանալէն քիչ յետոյ Կարճեւան կը հասնի Նժդեի, որուն ներկայութիւնը բաւական կ'ըլլար կուռի ուխտին կապելու նաև հերոսներու այս բոյնը:

ՔիւրճիՔիՔիՔիՔի— Լեւոնաշխարհի հերոսամարտի ժամանակակից պատմութեան մէջ Քիւրճիքին դերն էղաւ այն զիւղերէն, որոնք մինչև վերջ պատանէջին վրայ առնական կեցուածք մը ցոյց տայ չկարողալուն:

Սեպտ. 8ին ան Գեղուածորէն աղ ու հացով զիմաւո-
րեց մեծամասնական զօրամասերու: Խորհրդային Իշխանու-
թեան նոյն օր հպատակութիւն կը յայտնէին նաև Հանդ և
Փոլսրութ հայ գիւղերը: Հերոսական էր կեցուածքը սա-
կայն, Քաջարան ու Մագրա գիւղերուն:

Սեպտ. 9ի լուսարացին, յարձակողականէ առաջ հրա-
մանատար Նժդեհ Քիւրտիքենդցիներուն խարանոզ կոչ մը
ուղղելէ ետք, հետեւեալ վերջնագիրը կը զրկէ կարմիր զօ-
րամասերու հրամանատարութեան.

«Յիւսէ ուզում գերեզման գտնել ձորերում՝ քողեք Բա-
ղաբերդը: Երկու ժամ ժամանակ ունիք փրկելու:»

ՆԺԳԵՀ

Վերջնագիրը ունեցաւ իր վճռական աղղղութիւնը.
կարմիր զօրքը կը բռնէր նահանջի ճամբան:

Բաղաբերդը կը մնար գերծ վտանգէ:

Դասայիք երեք հայ գիւղերը բարոյսապէս զիակնացած
էին. Կապարդողթի հրամանատարը սակայն կը մերժէր ըն-
դունիլ անոնց սորջանքը:

Գ Ե Ն Ո Ւ Ա Զ Կ Ռ Ո Ւ Ի Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ

Սեպտ. 10ին Շիւանձորի ուղղութեամբ կը գտնային
Կարմիրներու երկու թնդանօթները: Նոյն օրը թշնամին
յարձակողականի կ'սկսէր նաև Այազեազի ճակատին վրայ:

Արևելքէն ու արևմուտքէն՝ թնդանօթներու և զըն-
դացիներու մահասփիւռ կրակին ներքև թշնամին կը նը-
կըրտէր բուռ մը քաջերու զիակներուն վրայէն երկարածգէլ
իւր նոր կրազին կարմիր յաղթանակը:

Ամէն կողմ ճակատ, իսկ թիկունքը՝ Արաքսը:

Զգալի էր հացի և ուզմամթերքի պակասը: Տարե-
րային կռիւ մըն է որ տեղի կ'ունենար. կը կուռէր մէկը
տասնի ղէմ: Կռիւը տեղի կ'ունենար 700 քայլի վրայ:

Կուռի երրորդ օրը թշնամին արդէն տկարացած էր:

Սեպտ. 13ին գիշերը Գեղուածորի վաչտերէն մէկը զին-
ւած ձեռնառումբերով ու պայթուցիկ տակառներով թիկ-

նային խիզախ շարժումով մը յանկարծակիի կը բերէ թըշ-
նամին, որ կը փախի դէպի Նիւվատի, նահանջի իր խու-
ճապին մէջ մեծամեծ զոհեր թաղելով՝ անդնդախոր ձորերը:

Մեծամասնականները դէպի Գեղուածոր իրենց առաջին
յարձակողականին մէջ ձախողած՝ ուժերու նոր խմբաւո-
րումներով կ'աշխատէին կրկին անգամ արշաւանքի զիմել:
Ղափանը՝ երէկի այդ մոյրած հսկան՝ միւս կողմէ՝ կը հե-
ծէր թշնամի լուծին տակ: Գեղուածորի տարած յաղթու-
թիւնները պէտք է վիրաւորած ըլլային իր ինքնասիրու-
թիւնը: Նժդեհ օգտուելով առիթէն 17 Սեպտ. 920ին Ղա-
փանցիներու կ'ուղղէր իր երրորդ կոչը. (*)

Ղ Ա Փ Ա Ն Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Գ Ի Ի Ն

Ժողովուրդ, քեզ հետ խօսողը եւ հրամանատարն է, եւ
վիրաւոր, արհից զարեւած հրամանատար, որի սուրբ վաղուց
է ինչ լաւունքն է ինքնապաշտպանութեան, չի հանգստացել
պաշտանում:

Լսի՛ր, մի աւելորդ, գուցէ եւ վերջին անգամ նա դի-
մում է քեզ, խօսում քեզ հետ: Նա ասում է՝

— «Քո սեւ ու նեղ օրին, երբ հալալեք Գեղուայ եւ Օխ-
շու ձորերը, երբ Բարկուշասն ու Հաֆեարուն սպառնում էին
եւ կին ու երախաների արիւնով եւ երկիրը ներկելու — դու
կանչեցիր ինձ եւ ես հասայ եւ հաւարիւ: Ասա՛, ժողովուրդ,
այն օրէն եւ երկուսն մնա՛ց մի բարձունք, մի սար, մի քար,
որի վրայ դրած չլինէի իմ յոգեւած գլուխը: Ասա՛, դու ինձ տե-
սե՛լ ես մի օր, մի ժամ անհոգ, հանգիստ: Դու ինձ տեսե՛լ ես
փափուկ տեղաւորում, հարուստ տեղանների շուրջը: Դու լը-
նո՛ւմ ես. քարերը, քարերը կ'աղաղակեն, կ'ասեն՝ ո՛չ: Ասա՛,
մնա՛ց մի բան, որ խնայէի, չը գոհաբերէի, եւ ազատութեան,
եւ փրկութեան, եւ փառքի գործին: Քո դաշտերում, եւ հողի
վրայ իմ արիւնն է քափուել: Դեռ չէ փակուել բեւաճում ինձ
հասցրած վերքը, իսկ քոնը, ժողովուրդ, եւ հասցրածը միջ
քում պիտ մնայ ու հազար վերքերի ցաւով պիտ մտմտայ:

Ժողովուրդ, այսօր, երբ Ասրեջանեան չեկերով կաշաւ-
ւած բոլեւիկները, եւ գերեզմանափորները, կեղծ ու պաշիւ

(*) Ղափանցիներու ուղղուած առաջին երկու կոչերը, Սեպտ. 12 եւ 15 բուակիր՝ ինչպես նաեւ ներկայ կոչը եւ ուրիշներ՝ հրատարակուած են «Խոուսուպեան կանչեր» գրքի ին մէջ, Գորիս 1921ին:

խոսուսներով քո դուռն են բաղխում եւ քո ձեռքով պղծած աղ ու հացիդ սպասում՝ դու դաւանանաբար լիւր ես, մեծակ բողոքում քո վիրաւոր հրամանատարին: Այդ ներքից չէ, քո բռնակներն ու անաբեկիչները իմ գլուխն են փնտրում, երեք մի-թիօնով Ասրբէշանին ծախելու: Ապերախ ժողովուրդ: Քանի՛ քանի՛ անգամ քո կիներն ու երախան կռիւներից վերագառնալիս փաքարէլ են ձիանս վզով, համբուրել ձեռներս. «Փառաջան» կանչել: Քանի՛-քանի՛ անգամ փրկել եմ քեզ վերահաս վտանգից, կոտորածից: Ինչ, մոռացար Պրինց Ղազարին, որի գործերին պատերիդ սակից եմ քեզ: Վա՛յ քեզ ժողովուրդ, ի՛նչ պատասխան պիտ սաս Ասծուդ. խղճիդ, պատմութեանը:

Ժողովուրդ, կ'անցնեն օրեր, քանակին քեզ զինարարութեան ու ղեկավարներից զրկելուց լիցալ. երբ այլ ես չի լսի «Աժդահա փառա» անունը, կ'սկսւի հազար ձեռով ու նախապարհով բնաջնջել քեզ: Այն ասէն դու կը վերջիշես քո հրամանատարին, որի սուրը եօթն անգամ մեծացրել էր քո երկիրը եւ քեզ համար բացարձակ ապահովութիւն ստեղծել, այն ժամանակ հայեացքդ կը դարձնես Խոսուսային նրա կատարին նսած սեւ անպերին, կը նայես, կը կանչես, բայց հրամանատարիդ փոխարէն սարերիդ ու ձորերիդ քոյլ արձագանգը կը պատասխանի քեզ: Գուցէ մի օր էլ քանախոս հալածական սարերն ընկնեն ու բաժանուսներիդ ժամանակ յանկարծ մի բլրի սակ, մի ժայռի վրայ իմ ստուած դիակը գտնես, ծուկիկի գաս ու արիւն լացես:

Ժողովուրդ, ինձ լիցալ, ինձ դաւանաներուց առաջ գրացար իմ խնդիրը կատարել: Դու չուղարկեցիր վարպետներիդ բուր գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գուլումը, քո բարոյական անկումը: Ներում եմ, քեզ պատմութիւնը չի ների քեզ եւ խրկու-րում՝ երբ ինձ սպանւած գտնես, դիակս քաղիւր Խոսուսայի ամենաբարձր կատարին, որտեղից երեւայ ինձ է՛ւ Ղափանը, է՛ւ Գեղուազը, է՛ւ Գեղուաձորը: է՛ւ Գողթանը:

Իսկ մինչ այդ հայեացքդ մի կտրիւր Խոսուսայից: Որքան յանախ, որքան շատ նայես այդ սեզ ու սեւ անպերով ծածկուած սարին, այնքան շատ կը գայ, կը հասնի փրկութիւնդ:

Աստուած եւ իմ սերը քեզ հետ, ապերախ ժողովուրդ:

920 Սեպտ. 17
Խոսուսայեան լեռներ

Հրամանատար՝ Նժ.Գեճ

Ղ Ա Փ Ա Ն Ի Վ Ե Ր Ա Գ Ր Ա Ի Ո Ւ Մ Ը

Բարեկամութիւն պարսից իշխանութեան հետ. — Մեծա-մասնականներու երկրորդ յարձակողականը. — Պարսուած քրե-նամիին փախուսքը դէպի Օրսուբադ. — Գեղուազ նորէն յալ-բական. — Նժդեհի մէկ զեկուցագիրը Հ. Հ. Ջին. Նախարարին. — Բախտուր գիշեր. — Ասրբէշանի Հ. Հ. դիւանագիտական ներկայացուցիչին թիւ 5 պատճօնագիրը. — Կոչ Ղափանցիներու. — Ղափանի վերագրուումը. — Գնահատական խօսքեր. — Առոս Մելիք-Մուսեանի մէկ նամակը. — «Այգ» շաբաթաթեր-թի կարծիքը. — Արեւիքի Հ. Յ. Գառնակցուքան Կոմիտէի ազդը. — Քաւրիզի Հնչակեան օրկան «Ջանգ»ի դուրասայից տղերը. — Խալիլ փառայի ձախող արշաւանքը. — Ուրբ հարիւր բոլ-շեւիկ գերիներու մէկ հանրագրութիւնը. — Շիւանձորցի հայ կին մը. — Սիսեանի ապստամբութիւնը եւ Պողոս Տեր-Գա-ւիթեան. — Ղափան կրկին վտանգի ներքեւ. — Մեծամասնա-կաններու ծրագրուած մեծ արշաւանքը:

Մեծամասնականներ դէպի արեւելք իրենց արշաւան-քի ժամանակ՝ ոտք էին նետեր նսեւ պարսկական հողի վը-րայ: Գրաւուած էր Լենկորանը, Ղազւինը և Ռէշար:

ԺԱ. բանակի հեծելազորաց 20րդ բրիգատայի և կրկու հրացանաձիգ դուռներու հրամայուած էր անցնել Ղարա-տաղ և շարժումներ յառաջացնել Ատրպատականի մէջ:

Մեծամասնականներէ զրդուած Պարսից Կասապարու-թեան դէմ ապստամբած էր Շիրինդիլի կանը, ու Ամիր Ար-շադ կանի դէմ թշնամական գործողութիւններ էր սկսեր: Երեւան եկած սահմանային վտանգները կրնային ա-ւելի լայն չափով զարգանալ ու ծաւալիլ, եթէ երբեք Սիւ-նիքը պարտուէր:

Այս իրողութիւնը հաւատարմապէս կ'ըմբռնէին Պարսից կառավարութիւնն ու ժողովուրդը :

Վերջին յաղթութիւններէն օր մը վերջ Մութալիմ Սահրանկ իրան գանկութիւն կը յայտնէ տեսակցիլ հրամանատար Նժդեհի հետ : Նժդեհ կարճեւանի մէջ կ'ընդունի երիտասարդ իրանը, որ կը յայտնէ թէ՛ «եկամ ե իր կառավարութեան կողմէ ուրախութիւն յայտնելու վերջին յաղթութիւններու առիթով :»

Օգտուելով առիթէն, Նժդեհ կը խնդրէ որ Պարսիկ կառավարութիւնը թոյլատրէ Գենուազի և Թաւրիզի միջև կապարգողթի ներկայացուցիչներուն երթեւեկը :

Առաջարկը կ'ընդունուի և նոյն օրն իսկ Գ. Տ. Մ. որպէս Նժդեհի ներկայացուցիչ՝ որոշ յանձնարարութիւններով կ'անցնի Ատրպատական : Հետեւեալ օրը տեսակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ նաև իրանին եղբորը հետ, որ թշնամիին Օրտուրազի շարժումներուն նկատմամբ Գենուազը իրազեկ պահել կը խոստանայ :

Այդ նպատակով նոյն օրերուն Մեղրի կը հասնի Ղարատաղի Մուժանբար գիւղի հայ քահանան՝ Տէր Մեարոպը :

Շնորհիւ այն հանգամանքին որ ներկայ պարագաներու մէջ Չանգեզուր գերագանց ծառայութիւն մը կը մատուցանէր Պարսկաստանի, հայ և պարսիկ յարաբերութիւնները կը մնային աւելի քան բարեկամական և Երասխի ուղղութեամբ կռուող հայ ուժերու թիկունքը կը մնար գերծ փտանդէ :

* * *

Այանգեազի ձախող յարձակողականէն վերջ՝ թշնամի արեւելեան ուժերը ժամանակաւորապէս կը քաշուէին Նիւ վատի, արեւմտեան զօրամասերը՝ Օրտուրազ, իսկ հիւսիսային ձակատի վաշտերը՝ Ղափան :

Իր առաջին ձախողութիւնը այս ձակատին վրայ՝ չէր յուսանատեցուցեր թշնամին :

Արաքսի ափով դէպի Բարթազ կը շարժէին նոր ուժեր : Նոր գումարտակներ կը հասնէին Շուշիէն, կամրանար Է. Օրտուրազը

Գենուազի ուժերը կռթնած մարտի իրենց սովորական

ձեւերուն վրայ՝ կը մնային դիրքերուն մէջ՝ կռուի պատրաստ :

Զգալի էր սակայն ռազմանիւթի պակասը : Միւս կողմէ ձակատներու պաշտպանութեամբ զրազած գիւղացիութիւնը հնարաւորութիւն չունէր իր հունձքը քաղելու, պարագայ մը որ մեծապէս կը վնասէր իր տնտեսութեան, և որուն տեղակալ էր թշնամին . . .

ՄԵՆԵՄՍԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՐՉՍԿՈՂԱԿԱՆԸ

Սեպտ. 17ին Այանգեազի ուղղութեամբ կը լսուէին թշնամիին լեռնային թնդանօթներու ձայները : Շղթայազերծած իր նոր կռիւին մէջ յաղթական դուրս գալու նպատակով արեւելեան ձակատի վրայ (Շիւանձոր) ան կը պահէր խոր լուծիւն : Կռահելով ռազմական այդ խաղը, հրամանատար Նժդեհ-դէպի Շիւանձոր կը փութացնէր փոխգնդապետ Մ. Օ. ի անհրաժեշտ հրահանգները, իսկ ինք կ'անցնէր կարճեւանի ձակատը :

Երկրորդ օրը, երեկոյին, կռիւը դեռ կը պահէ իր սաստկութիւնը : Արաքսի վրայով Պարսիկներ կը տեղեկացնեն թէ թշնամի բազմաձգար խուժան մը թալանի և կողոպուտի նպատակով կռուող զօրքին հետ միասին կը շարժուի դէպի Գենուազ :

Հրամանատար Նժդեհ ըմբռնելով վայրկեանին լրջութիւնը, կը փութայ դիրքէ դիրք, կը խրախուսէ, կը քաջալերէ Գենուազի իր քաջարի մարտիկները : «Եթէ այս անգամ ել մեզ չը յաջողեց ի դերեւ հանել բեւաւու ճիգերը, վաղն ել հայրենիք չենք ունենայ», կ'ըսէ զօրքին, որ խորապէս կ'ըմբռնէ այդ խօսքերուն իմաստը :

Իրենց կարգին Փրկութեան Կոմիտէի անդամներ գիւղերն ինկած՝ դէպի դիրքերը կ'ուղարկեն վերջին փամփուշտըն ու զէնք կրելու կարող ամէն մարդ :

Գենուազ ըմբռնած վայրկեանին բովանդակ լրջութիւնը՝ վճռած էր տեղի չտալ երբեք :

Կ'սկսին կռիւներ արեւելեան ձակատին վրայ և.ս, ուր մէկ քանի անգամ ձեռքէ ձեռք կ'անցնին դիրքերը :

Անգտեմբեր 25ի լուսարացին Գենուազի հայ մարտիկները գիշերային զօրեղ զրոհով մը կը ջարդեն թշնամի քրնաթաթաղ զօրքը որ բազմաթիւ դիակներ ձգած՝ կը փախի դէպի Օրտուբազ :

Թշնամին երկրորդ անգամ պարտուած՝ կը դիմէր իր վաղեմի զէնքին—թուղիկներով և բրօքականտով կը ջանար գիւղացիութիւնը հանել իր հրամանատարին դէմ :

Ինչ որ զէնքին չէր յաջողած ընել՝ թուղիկին յաջողած էր սակայն :

Քիւրտիքնեղը երկրորդ անգամ ըլլալով կ'անցնէր Մեծամասնականներու կողմը, որոնք իրենց երկու գունդերը հոն կեդրոնացնելով կը փորձէին անցնել Խուսուպի թիկունքը :

Մօտ երեսնօրեայ յաղթական կռիւներէ յետոյ Շիւանձորի զինուորութեան մէկ մասը դաւադրօրէն իր արեւելեան թաղին մէջ էր մտցուցած թշնամին : Օգտուելով այդ ճակատի վրայ իրենց ժամանակաւոր ածան յաջողութենէն, Մեծամասնականներ կը դրաւեն նաև Շահրազիւրդ բարձունքը— Գենուազի սազմագիտական բանալին :

Հրետանին ուժեղ է նաև արեւմտեան ճակատին վրայ : Բոպէն գերագոյն : Երխտասարդներ իրենց գիրքերուն վրայ են՝ ու մեռնելու պատրաստ : Կիներ և երեխաներ դաշտերու և արտերու մէջ կը հնձեն :

Կէս գիշերէն վերջ հայկական բոյր ճակատներու վրայ, մթութեան մէջ կը վառի ուժանակային խաչը : Կատարուած թեւանցէն թշնամին յանկարծակիի եկած սարսափահար կը փախէր սազմագաշտէն, նահանջի ճամբուն վրայ լքած հրապաններ, զնդացիներ՝ թնդանօթի կազմածներ ու հարիւրաւոր դիակներ :

Գենուազը անգամ մը եւս յաղթական էր :

Հոկտ. շին հրամանատար Նժդեհ հետեւեալ գրութիւնը կը դրկէր երեսան.

Հ. Հ. ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄ

Գենուազում կռիւները շատուակուում են : Թեւամին սեղմում է մեզ երկու կողմից—Շիւանձորի եւ Օրտուբազի :

Կասկածից դուրս է, որ Ասրբէջանը որսել է կապել Նախիջեւանի հետ, վերացնելով մեջտեղից Գենուազը :

Թեւամին իւր ուժերը սկզբում կենտրոնացրած էր Շիւանձորի նակասում, այժմ, չբույացնելով Շիւանձորի գործողութիւնները, կրկնակի յամառութեամբ նա գործում է Օրտուբազից : Մեծամասնականներու մեծապէս աջակցում են ու անխիջական մասնակցութիւն ցոյց տալիս՝ սեղական բուրբ մասսաներ եւ սանկական զօրքեր—վերջինս Օրտուբազի նակասում : Մենք քնդանօթներ չունենք : Թեւամու կողմից գործում են 4 քնդանօթ եւ մեծ քանակութեամբ գնդացիներ :

Գենուազի մի բուրբ հայութիւնը հերոսութեան աննախընթաց օրինակներ է ցոյց տալիս : Յաջողութիւնը մինչեւ օրս մեր կողմն է : Թեւամին սել է մեծ կորուստներ. վերցրել ենք գերիներ եւ աւար : Բոպէ առ բոպէ՝ սպասելով ձեգանից որոհ հրահանգներ, ցուցմունքներ մեր անտիքի մասին, ժամանակաւորապէս առաջնորդում ենք հետեւեալ երկու սկզբունքներով .

1.— Արախի ավր (Շիւանձոր-Մեղրի-Կարենեան որոնցից վերջինս գտնուում է Նախիջեւանի գաւառում) ոչ մի գնով չի զիջել քեւամուն, որովհետեւ դա միակ հանապարհն է, որով նա կարող է եւ կամենում է ուժ մասակարարել Նախիջեւանին, նախ՝ կանգնեցնելու հայկական առաջխաղացման վրասնը, այս յետ շարժելով հայկական զօրքերը մինչեւ հին դիմարկացիօն գիծը միանգամ քնդ միտ միանալ Քեմալ փաշայի զօրքերին :

2.— Ժողովրդի Ֆիզիքական ինքնապաշտպանութիւնը վերահաս կոսորածների հանդէպ :

Օրտուբազի նակասում այսօր, քեւամին, չտեսնւած եռանդ է գործադրում պատելու մեր շղթան : Ռմբակոծում են մեր բոյր դիրքերը : Այնպէսզի վրայ նկատուում են քեւամու նարանու ուժերի կուտակումն : Բարձունքները գտնուում են նաև ձեռքին : Մեր սղաները փամփու՛ւտ, փամփա՛ւտ եւ փամփու՛տ են խնդրում : Արագացրէ՛ք օգնութիւնը :

Հրամանատար՝ Նժ.Գե.Հ

Կարենեան, 1 Հոկտ. 920

Բ Ա Ն Տ Ո Ր Ո Շ Գ Ի Շ Ե Ր

Գեներալի կոիւններու քառամներորդ զիշերը սուրհանգակը հետեւեալ գրութիւնը կը բերէր հրամանատար Նժդեհին .

ՍԻՐԵԼԻ ՆՃԳԵՂ

« Հայաստանը ի վիճակի չէ Ձեզ ներկայումս բեպ օժանդակութիւն ցոյց տալ : Դուք, ինչպէս մինչ այժմ, այնպէս եւ հիմա պիտի մեն-մենակ շարունակե՛ք Ձեր հերոսական գոյամարտը : Միայն գիտցե՛ք, որ մեր եւ ամբողջ հայ ժողովրդի համակրանքը դեպի Ձեզ է :

Ե. ՄԻՐԱՔԵԱՆ (*)

Ձույ, 11 Հոկտ. 1920

* * *

Գեներալ թէեւ յաղթական, բայց յոգնած էր : Երեսի վրայ կը մնային դաշտային աշխատութիւններն ու այդեկութքը : Միւս կողմէ թշնամի յարձակողական նոր շարժումներ կը նշմարուէին ճակատներու դէմ :

Հ. Հանրապետութեան Ատրրէջանի զիւանադիտական ներկայացուցիչը իր 7 Հոկտ. 1920 թիւ 5 պաշտօնագրով հետեւեալը կը գրէր իր կառավարութեան Զիրքայիլի ուղղութեամբ՝ Խորհրդային Ատրրէջանի այդ մութ ձեռնարկներուն նկատմամբ :

Հ. Հ. ԱՐՏ. ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

«Այսօր ամենահաւաստի աղբիւրներից տեղեկացանք, որ Ատրրէջանի Սովետական իշխանութիւնը 70ի չափ ինժիններն, տեխնիքներ է ուղարկել զէպի Զիրքայիլ, որպէս զի փութով այդ տեղից սայլի ճանապարհ կառուցանեն զէպի Զանգեզուրի դաւառի մասերը : Ենթադրուում է ճանապարհը անցկացնել Զիրքայիլից զէպի Զանգեզուրի դաւառի

(*) Ե. Միրաքեան Նժդեհի հետ յաշկապէս կապակցութիւն հաստատելու համար ուղարկուած էր Գաւալագեալ, Հ. Հ. Կառավարութեան կողմէ :

Թուճալու-Խօջանան և Խանլըզ զիւղերը : Խանլըզից ենթադրուում է մի ճանապարհ տանիլ զէպի Գորիս և ապա Ղափան, իսկ միւսը Գորիսից զէպի Հաշիտամբու : Գնացողներին տրամադրել են խոշոր գումարներ, որպէս զի աշխատանքները արագօրէն առաջանան և հնարաւորութիւն ըստեղծեն զէպի Զանգեզուրի լեռնային մասերը արտելեիա փոխադրելու և կանոնաւոր երթեւեկութեան համար սայլի, կառքի ճանապարհ ունենան այդ դաւառում :

Հարկ եմ համարում այս մասին յայտնել Ձեզ ի դիտութիւնս :

Մ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Անհրաժեշտ էր կուռի ծանրութիւնը Ղափան փոխադրել :

Ղափան Մեծամասնականներու տիրապետութենէն գոն մնալու ոչինչ ունեցած էր՝ ընդհակառակը : Այդ իրողութիւնը խորապէս կը զիտակցէր Նժդեհ, որ խորհրդային այդ շրջանը ըմբոստացնելու և կռիւր այդ ճակատին վրայ փոխադրելու համար 1920 Հոկտ. 5ին Ղափանցիներու կ'ուղղէ իր հետեւեալ կոչը :

Ղ Ա Փ Ա Ն

Դու ինձ լիցցիր, մենակ բողեցիր : Սակայն իմ պատերազմական բախտը, իմ Աստուծոյ մնաց ինձ հետ եւ ես ամբողջ ամիս է, ինչ աննախընթաց յաջողութեամբ շարունակ եմ քննամուկ հերոսական Գեներալի ռազմաճակատներում :

Զգիտեմ, Ղափան, դու հաւատել ես քո դուրսեան հետքէ ոչ, բայց հայ ժողովուրդը ցաւում է. անասելիօրէն ցաւում եւ ափսոսում, որ դու միտսօրէն վիզդ քննամու ճանր լծի տակ պարգեցիր եւ ծով փառքդ, փառքի մեջ կորած անունդ աւխարհի շուք քամիներին տւիր : Այն օրէն, քո անկման այն սեւ օրէն, Ղափան, քուն ու դադար կորցրած, սար ու քար ընկած մի քանի հարիւր ինձ հաւատարիմ մնացած Գեներալիներով կուրծք եմ տալիս քննամու գերազան ուժերին ու քո կորցրած փառքի փոխարէն նոր ստեղծում քո երկրի, քո անունի համար :

Ղափան, զոչում ես արարից համար: Ինչ եղաւ Ա-
սրբեջանին ծախւած մի խումբ հայերի եեզ խոսացած ար-
խայութիւնը:

Խեղճ ժողովուրդ, ասում են՝ արդէն զինարափել, զըլ-
խասել, սնտապէս քայքայել են եեզ:

Ա՛հ, դեռ ինչ ես տեսել: Սեւ օրերդ դեռ չեն հասել,
բայց գալիս են եւ շուտով կը հասնեն քաքար զօրքերի հետ:

Ոսֆի՛, խաբւած ժողովուրդ, ոսֆի՛ ել, փրկութիւնդ մօտ է:

Ոսֆի՛, զեներ ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր
ԽՈՒՍՏՈՒԿԻԿ:

Հրախանսար՝ ՆժԳԵՆ

920, Հոկտ. 5

ԽՈՒՍՏՈՒԿԻԱՆ ԻՆՈՒՆԵՐ

Ապա մշակուած մարտազրին համաձայն իր հետ վեր-
ցուցած ԽՈՒՍՏՈՒԿԻԱՆ զինուորներ Հոկտ. 9 կէս զիշերին
ՆժՂԵՆ կը շարժի դէպի ԽՈՒՍՏՈՒԿԻ կատարը: Հոն պիտի
կեդրոնանային Գեղուազի արեւելեան և արեւմտեան
ձախասներէն ինչպէս և հերոսական Շիշկերտէ (*):

Որոշեալ ժամուան սպասուած ուժերը չեն հասնիր՝ ու-
րովհետեւ թշնամին երեւցեր է կրկին Շիշկերտէի ձախասին
վրայ:

Այն իրողութիւնը սակայն, որ Ղափան առանձին բա-
ւական էր թօթափելու իր լուծը, եթէ կամենար, անգամ
մը եւս խեղճեղ յանդգնութիւններու կ'առաջնորդէ կա-
պարդողթի հրամանատարը:

Կէս զիշերը արդէն անցեր է, ԽՈՒՍՏՈՒԿԻԱՆ զինուորներ խա-
ւարին մէջէն կ'իջնեն դէպի Ղափան, ամէն կողմ կը տիրէ
մեռելային լուծիւն: Ժամանակ վերջ Ղափանի առաջին
գիւղերէն կը լսուի շուներու հաջիւնը, ձիւղերէնը մօտ
են Սեւաքար գիւղին: Համաձայն նախապէս եղած կար-
գազրութեան հոն պիտի սպասեն Ղափանցի երկու զինուոր-

(*) Շիշկերտէ միակ գիւղը եղաւ Ղափանի օրջանին մեջ որ
մինչեւ վերջ մնաց զեներ ձեռքին՝ եւ չեկարկուեցաւ Մե-
ծախանական դրօշին:

ներ՝ հրամանատարն ու իր ուղեկիցները դէպի-Գիւլա Կուճի
ձորը առաջնորդելու համար:

Տրուած նշանի մը վրայ՝

— Ո՛վ է ան, ձայն կու տայ մէկը մութին մէջէն:

— Յիշիր Գեղուաձորը, կը պատասխանեն ձիւղերէնը:

Նոյն վայրկեանին ժայռի մը տակէն դուրս կը ցատ-
քեն երկու զինուած քաջեր և հրամանատարն ու իր խում-
բը կ'առաջնորդեն առաջ:

Կէս ժամ վերջ արդէն հաւաքուած են 50ի չափ զին-
ւած ու անդէն երիտասարդներ: Վաշտապետ Գ.ի տուած
համառօտ զեկուցազրին վրայ հրամանատար ՆժՂԵՆ կը գծէ
իր յանդուգն ծրագիրը:

Ապստամբները երեք խմբակի բաժնուած կը շարժուին
դէպի Գիւլա-Կուճ: Ոտքի վրայ է գիւղացիութիւնը ուրախ,
բայց անհանգիստ: Քանի մը վայրկեան վերջ երկու խում-
բակները կը սրբաւեն տեղական զարոյցը ուր կը քնանար
կարմիր զօրքը՝ առանց զիշերային պահակ նշանակելու:
Երրորդ խմբակը հրազանները կրակելու պատրաստ՝ չէնքէն
ներս կը մտնէ:

— Ոտքի՛, կ'աղաղակէ Ղափանի կտրիճներէն մէկը:
Գիշերային լուծեան մէջ թշնամին յանկարծակիի եկած
կը փորձէ զէնքի դիմել, բայց ի զուր:

«Մեր կուրը ձեր դէմ չէ, կը թնդայ հրամանատար
ՆժՂԵՆԻ ձայնը, այլ ձեր Բազուի հրամանատարութեան
դէմ: Նա չուզեց հասկանալ քայքայուած ժողովրդի լեզուն
և դրա համար այժմ անպատեհութիւնն ունի զգայու մեր
սրի լեզուն: Ձեր զէնքերից և սաղմամթերքներից զստ մեզ
պէտք չէ ոչինչ: Անարիւն պիտի զինաթափեմ ձեր բոլոր
զօրամասերը:»

Արդարեւ դեռ լոյսը չբացուած՝ պայթուցիկ տակաւնե-
րու բարձրացուցած խուլ ժխորէն և հրացաններու ուժեղ
համազարկի անաւոր բոմբիւններէն շչմամ՝ Հանքերու քր-
նաթաթախ կարմիր զօրքը դուրս կը ցատքէր իր զօրանոցէն
ու զգալով որ փրկութիւնը անձնատուութեան մէջ է, կը
յանձնէր իր զէնքը:

Իմաստը կը փորձէ հարիւրեակ մը միայն, որ կորուսաներով տեղի կու տայ:

Հոկտ. 10ի առաւօտուն վերագրաւուած էր ամբողջ Ղափանը: Այդ օրը Ղափանի ուժերը կը զինաթափէին մեծամասնական 251—252 հրացանաձիգ և Կովկասեան երկրորդ գունդը, որմէ 400 հոգի միայն Հանքերու չըջանը կը գտնուէր: Կը գրաւէին 20է աւելի գնդացիր, 200 ձի, երկանիւ շատ մը կառքեր, արշաւանքային խոհանոցներ, թշնամի ամբողջ արխիւր և պատերազմական աւար:

Այսպէս, առանց ունէ զոհ տալու, Ղափան կը թօթափէր մեծամասնական լուծը իր իսկ սեփական ուժերով:

1920 Հոկտ. 17ին Ղարաբաղ-Չանդեզուրի հայութեան իր ուղղած կոչով՝ Ղափանի վերջին հերոսական կռիւներու առթիւ հետեւեալ սողերը կը հրատարակէր Երեւան գրտնրուոյ Բանուորա-Գիւղացիական Կոմիտէն.

Հ Պ Ա Ր Տ Ղ Ա Փ Ա Ն

Փառ' քեզ, որովհետեւ կարողացար քո հերոս հրամանատար Նժդեհի շուրջը համախմբել և գլուխ շոյել բնամուտ առաջ:

Ինչ ցոյց սիր քո սլամարդուքիւնը, քո հպարտ հոգին, քո սէրը դէպի անկախութիւնն ու ազատութիւնը:

Կա՛ց միշտ կանգուն:

Մի՛ բնկնիր: (*)

Ղափան-Նախիջեան - Ղարաբաղ-Չանդեզուրի
Բանուորա - Գիւղացիական ԿՈՄԻՏԷ:

1920 Հոկտ. 16 նամակով Թաւրիզէն, ուր Կապարգողթի վերաբերեալ կարեւոր առաքելութեամբ մեկնած էր Աշոտ Մելիք-Մուսան, կը գրէր հետեւեալը Գեղուազի և Ղափանի վերջին յաղթութեանց առթիւ.

«Գեղուազի և Ղափանի զէպքերը քաղաքական լուրջ նշանակութիւն են ստանում. պետութիւնների ներկայացուցիչները, իսկ մասնաւորապէս Ամիր Արշատը (որը միշտ

(*) «Այգ» շաբաթաթերթ 39 քիւ, 17 Հոկտ. 920: Թաւրիզ,

բարեացակամ է եղել զէպի մեզ) առանձին հետաքրքրութեամբ են լսում կատարւած զէպքերու մասին:»

Սօսերով Ղափան-Գեղուազի յաղթութիւններու մասին Թաւրիզի Այգ աշխատանքական շաբաթաթերթը հետեւեալ խանդավառ սողերը կը գրէր.

«Ապստալ Ղափանն ու Գեղուազը իլեցիկն Հայաստանից, իրեն իսկ—Հայաստանի համար յաղթութեան դափնեայ պսակները. ծիծաղում է Չանդեզուրը, հրնում Չանդեզուրը, բայց չեն վերջացել նրա ցաւերի շարանը, շուտով իւր ժողովրդի կենսունակութեան շնորհիւ կը դարձանեն և այդ . . . Փառ' ու պարծանք Չանդեզուրի հերոսներին, պատիւ ու յարգանք Հ. Յ. Գաւակցութեան ճնուկը՝ Նժդեհին, հայ անվեներ կսբին զհերոսներին, որոնք փարած գեներին, հայ ազատագրութեան գոյաւարն են միում ձիւնապատ բարձունքներում, սոված ու սկոր:» (*)

Արեւիքի Հ. Յ. Գաւակցութեան Կոմիտէն նոյնպէս ցնծութեամբ կ'ողջունէր Ղափանի վերագրաւուումը.

ԱՐԵՒԻՔԻ ԵՒ ՂԱՓԱՆԻ ՅԱՂԹԱՆԵՒՆԻ ԱԶԳԸ

Չքնաղ Արեւիքի սեզ ու հպարտ Սոյուզների, Այանգեազի և Խորհաթի բարձունքներից աւետում ենք Ձեզ այն մեծ ու փառաւոր յաղթութիւնների աւետաբեր լուրը, որպիսին սարսմեր պատերի Հրամանատարն, Արեւիքի ժողովուրդը:

Հպարտ Ղափանի Սիւնեաց աշխարհի են շուրջայս լեռների երկնաբարձ գագաթներից, Գաւիթ Բեզի հոգեւունչ վայրերից բախտ ենք ունենում հաղորդելու Ղափանի լեզգեկար վերագրաւումը, բնամուտ խայսառակ պարտութիւնը:

Թո՛ղ հպարտանայ մեր Կուսակցութիւնը, քո՛ղ ժպիսք փայլի նորա շուրջն բոլորած շիտակ ու անկեղծ կուսակցականների դեմքերին, որ իւր շարժումն ունի Նժդեհի, որ իւր ծոցում սնել, մեծացել է Գեղուաձորի ածգահա փաշան, Չաւրչուրի փառիշտնը, Բայկան Գարասի իզիզը, Կապարգողթի (Ղափան-Գեղուազ-Գողթանի) սիբեի հրամանատար: Թո՛ղ հրնիլն մեր բոլոր բնկերները, ցնձան նրանց արտերը, վառ-

(*) «Այգ» աշխատանքական շաբաթաթերթ քիւ 41--920 Հոկտ. 28, Թաւրիզ:

ւեն հայրենասիրական զգացումներ եւ սօնական հանդիսաւորութեամբ աւետեն, ողջունեն միմեանց՝ մեծ հերոսի, մեծ յողթանակր:

Թող վեր, շա՛ս բարձր ծածանի, փողփողայ Գաւեակցութեան դրօշակը, բող վեն հպարտութեամբ. բնկեասիրական քայլը զգացումներով լցեն բոլոր բնկերների արեւն ու մի բերան, մի հոգի, մի սիրտ գոռան.

Կեցցե՛ Գաւեակցութիւնը.

Կեցցե՛ Նժդեներ.

Կեցցե՛ն Արեւիքի հերոս զաւակները.

Կեցցե՛ Ղափանը.

Հ. Յ. Գաւեակցութեան Արեւիքի ԿՈՄԻՏԷ:

Արեւիք, 16 Հոկտ. 920

Սոսկյով Զանգեզուրի վերջին յողթական Կռիւներու մասին. Հնչակեան Կուսակցութեան Թաւրիզի խմբակի օրկան Զանգ թերթը կը գրէ.

«Պատմական Սիւնիքը—Զանգեզուրը—դարձեալ կոր ի գլուխ ջարդել է 4000 բարբար բալանիչների, որ ծածկւած բոլշեիկ անւան սակ՝ ուզել էին խուժել հայ առիւծների բայնը եւ աւերակ դարձնել մեր սեզ Զանգեզուրը:»(*)

* * *

Սոսկյով փաշա էնդէրի եւ Իրրանիմ թայիի հետ Բազու Մահմետական աշխարհը Մեծամասնականներու Համագումարին մէջ ներկայացնելու իր միտքին նոր վերջացուցած՝ Հոկտ. 10ին, Ղափանի վերադարձման օրն իսկ, Օրտուրազի կողմէն՝ դէպի Կարճեւան, դէպի Կաքաւարերդ նոր արշաւանք մը կ'սկսէր Կապարզողթի դէմ:

Գեղուազի Փրկութեան Կոմիտէն անտեղեակ Նժդեհի վերջին յողթանակին, Հոկտ. 11ին կը փութար հաղորդել անոր Գեղուազի սպաննացող նոր վտանգը, խնդրելով նոյն

(*) Արտաստուած «Այգ» շաբ. 920 Հոկտ. 24, թիւ 40 էն:

առնն ժամանակաւորապէս յետաձգել Ղափանի սպառամութիւնը:

Նժդեհն իր հետ կը վերցնէ Երեք մեծամասնական, որոնք պարսկական ափով Մեծամասնականներու ժ.Ա. բանակի հրամանատարութեան և Անդրկովկասեան սաղմաճակատի զինուորական կոմիտարին կը տանին Ղափանի մէջ դերի ինկած կարմիր զօրքերու մէկ հանրագրութիւնը, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Զանգեզուրում տեղի ունեցող հայ-բոլշեիկեան կրօնիւնների գլխաւոր պատճառներն են, Ա.— Զանգեզուրը Կարմիր Բանակի բարձր հրամանատարութեան կողմից կորհրդային Ատրէշանի անրաժան մասը յարտարարելու. Բ.— տաճկական փաշաների և զօրամասերի ներկայութիւնը Կարմիր Բանակի շարքերում: Սուտ են այն լուրերը, թէ Նժդեհն մօտ անդլիական սպաներ կան: Արա բանակը զինուած է զիւղայիներէ, որն ուզում է ազատ ապրել իր լեռների վրայ: Նժդեհը յեղափոխական է և ո՛չ ցարական գեներալ, և մեզ հետ շատ լաւ է վարւում:»

(800ի մօտ ստորագրութիւններ)

Հոկտ. 12ին Մեղրիի Փշկութեան Կոմիտէն Այանգեղի ճակատէն Սոսկյով փաշայի արշաւանքին նկատմամբ իր ստացած հաղորդագրութեան վրայ, կը հրամայէ նոյն ճակատի պետին. «Վարեւիկ այնպէս, ինչպէս նման դէպքում, հրամայում է վարել հրամանատարը: Նա կը նսանի շուտով» — այսինքն գիշերանց անցնել թշնամութիւնները: Հրամանը կը կատարուէր նոյն իրիկունն իսկ, և թշնամին ջախջախիչ պարտութեան մը մատնուած՝ կը լքէր կռուի գիծերը:

Իսկ արեւելեան ճակատին վրայ, Հոկտ. 11ի երեկոյեան թշնամին մեծ ուժերով կը թափի Շիւանձորի արեւելեան թաղը:

Թշնամի հեծեալ ջոկատ մը Շահրազիւրդի ուղղութեամբ թեւանց կատարել կը փորձէ:

Թշնամի շարժումները նկատող Շիւանձորցի հայ կին մը՝ բարձրանալով իր տանը կտուրին վրայ կ'սկսի պոսալ

հայ զօրքերուն. «Կուեցե՛ք, սղեբք ջան, անա գալիս է, անա եկաւ, անա հասաւ երամանասար»:

Սրախուսուած հայ զօրքերը թշնամի հեծեալ ջոկատ մը Ղափանէն գալիք Նժդեհի զինուորները կարծելով՝ կը կրուէին աւելի մեծ խանդավառութեամբ, ու նորանոր զրոհներով հակառակորդը կը քշեն զիւզէն դուրս՝ ու կը ջարդեն Արաքսի ափերուն վրայ:

* * *

Ղափանի և Գինուազի յաղթանակներու լուրը անհուն ուրախութեամբ կը համակէր նաև Սիսեանցիները: «Սիսեանը եւս իր հայեացքը կը դարձնէ ղէպի Ղափանի հերոսը, կապ հաստատելով անոր հետ՝ կ'ապասէ ապստամբութեան ու կրուի» (*):

Սիսեանի ժողովրդային ապստամբութեան գործին մէջ աչքաուռ դեր կը խաղայ Ղափանցի անձնուրաց տեղակալ Պօղոս Տէր-Դաւիթեանը, որ Հոկտ. 5ին Ջուլիի մէջ իր շուրջը համախմբած կարգ մը զէնքի ընկերներ՝ կ'որոշեն կապ հաստատել հրամանատար Նժդեհի, Սիսեանի և Չանգեզուրի ընակչութեան հետ և բարձրագին ապստամբութեան զրօշակը: «Իէպքերը կ'արագացնեն այդ ապստամբութիւնն եւս, որովհետև Սիսեանցիք իրազեկ էին որ Գորիսի ուսկոմի կարգադրութեամբ շուտով պատանդներ պիտի վերցնէին Սիսեանի զիւզերէն, պիտի սկսէին նոր բռնադատումներ, զինակոչի ենթարկելով ամբողջ երիտասարդութիւնը: Այդ տեղեկութիւնները ստանալէ վերջ, Պօղոս Տէր-Դաւիթեանը քանի մը վստահելի անձեր թուղիկներով կը զրկէ Սիսեանի զիւզերը ժողովուրդի արամադրութեան մօտէն ծանօթանալու և զինուորութիւնը կազմակերպելու նպատակով: Տեղեկութիւն ստանալով որ հրամանատար Նժդեհի առաջնորդութեամբ Ղափանն ազատազրուած և թէ Սիսեանի զինուորութիւնը կազմ ու պատրաստ է, Տէր-Դաւիթեանն Հոկտ. 12ին 200 զինուորի հետ կ'անցնի Սիսեանի զիւզերը, ուր իրեն կը միանայ տեղական

(*) Արևոս Գիրք, էջ 41:

ամբողջ զինուորութիւնը: Կ'սկսի ապստամբութիւնը: Ամենուրեք, ուր լողչեւիկեան զինուորներ կամ յեղափոխական կոմիտէներ կային, կամ կը ձերբակալուին կամ խուճապի մատնուած կը փախչին Գորիս: Մինչև Հոկտ. 14ը կը մաքրուի ամբողջ Սիսեանը» (*):

Հոկտ. 13ին Տէր-Դաւիթեան կը հաղորդէր Նժդեհին.

ՂԱՓԱՆԻ ԶԻՆԻՍԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ
ԳՆԴԱՊԵՏ ՆԺԴԵՀԻՆ

Ամսիս 11ին ժամը 6ին ես իմ զօրախմբով մեկնեցի Ջուլից Ղալաչաղ գիւղը, նպատակ ունենալով գրաւելու Մեծամասնականների կողմից բոլոր գիւղերը՝ համաձայն Սիսեանի ժողովրդի ցանկութեան: Երջակայ գիւղերը ուղարկւած մարդիկ հաղորդեցին որ գիւղացիութիւնը գրգռւած է Մեծամասնականներու դէմ եւ սպասում է ընդհանուր ապստամբութեան ազդանշանին:

Ղալաչաղ, Մագրա, Կարակլիս, Բելեակ արդէն գրաււած է իմ զօրքերով: Մնացած գիւղերը բացի Անգեղակոթից եւ Բազարչայից սրամաղբել են ինձ իրենց զինւած ուժերը:

Մեծամասնականները էպէս են իրենց մասերը դէպի Գորիս: Բազարչայում եւ Անգեղակոթում ունեն ընդամենը ոչ աւել քան երեք ասնեակ ձիաւորներ: Ես խուսափում եմ առայժմ ընդհատելու նրանց հետ: Անգեղակոթը գրաւելուց յետոյ պիտի բռնեմ Ուշրափարան եւ այդպիսով կ'աւարած կը լինեմ իմ մօտակայ նպատակը, այն է՝ բարձրացնել ապստամբութիւն եւ պաշտպանել այդ ապստամբութիւնը:

Մագրայի ուսկոմր Աղալսի գլխաւորութեամբ բռնւած է գիւղացիների ձեռքով: Գիւղացիք ուսկոմր են նետել ուսկոմի ժողովաւետը:

Հաղորդեցեք Ձեր գրութեան մասին:

Տեղակալ՝ Տէր-ԳԱԻԹԵԱՆ

Մագրա, 920 Հոկտ. 13

(*) Արևոս Գիրք, էջ 42:

իր վերջին պարտութիւններէն ետք՝ թշնամին կը պատրաստուէր աւելի մեծ ուժերով և աւելի ծրագրուած մեղտով սկսելու իր յարձակումները: Մեծամասնական ուժերը կարմիր Ատրրէջանի ախորժակին յաւազոյն կերպով ծառայելու նկատմամբ անգամ մը եւս դէպի Չանգեզուր, դէպի Հայկական Լեռնաշխարհ կը նետէին իրենց բանակները, կռուելու համար Երեւակայական թշնամիներու և նոյնքան Երեւակայական «հայ բանասներու» դէմ, որոնք զոյւթիւն ունեցած ըլլան Երրեք այդ բարձունքներուն վրայ, յորմէհետէ մասնաւոր, Երր քաղաքակրթութեան յատաջապահի անունին ներքեւ մութ ուժեր կիսաքաղց և աւերակ վիճակի մը մասնաւոր էին այդ երկիրը:

Ան ամպեր վերադին կը կախուէին արեւելեան սահմաններուն վրայ: «Նորից ինդրում եմ, աղաչում, հասե՛ք հասե՛ք: Այսօր մեծ կոխ կար: Տղաներին իսկոյն ուղարկեցի, դեռ լուս չունիմ,» կը գրէր 16 Հոկտ.ին, Սանտոն-Բէզ, հրամանատար Նժդեհին:

Նժդեհ դեռ Խուստուպի կատարը չհասած՝ երկրորդ սուրճանգակ մը կը տանէր իրեն կայութեան մասին մասհագիչ լուրեր. «Ղախանում դուքիւնք շահ լուրջ է: Խոսանանից մինչեւ Ձեյվա ամբողջ արածութեան վրայ բեւաւ ին կանգնած է: Անհամբեր պատում եմք Ձեր գալստեան:»

ՍՍ.ՄՍՈՆ-ԲԷԳ

Հանգիտ, 17 Հոկտ.

Մեծամասնականներ կապարգողթը ընկճելու նպատակով շարժման մէջ էին դրած իրենց 28րդ հետեւակ զորաբաժինը, Խորհրդային Ատրրէջանի երկու հետեւակ բրիգադները, մեծամասնական ամբողջ գումարտակ մը, Հաքեարի ու Խանլըղի շրջանին Թաթարները, Գենուազի ճակատին վրայ պարտուած 20րդ հեծեակ բրիգադան և Կովկասեան երկու հետեւակ զուեղեր:

Այսպէս, մինչև իր ատամները զինուած կարմիր բանակը անգամ մը եւս կը մօտենար Սիւնիքի սէզ լեռներուն, անոր բնակիչներու հպարտութիւնն ու անկախ ապրելու անկորնչելի իրաւունքը խորտակելու յամառ որոշումով:

Մ Ե Ծ Կ Ռ Ի Ի Ն Ե Ր Ո Ւ Շ Ր Ջ Ա Ն

Նեստրովսկիի ռազմական գաղտնի հրամանները. — Մեծամասնական 84րդ բրիգադայի անձնատուրքիւնը. — Բագուի «Կրասնիյ Աւանկար»-ի յորջորջումը. — Աղաղակ մը եայջիէն. — Կարմիր զօրին պարտուելը Անգեղակոթի վրայ. — Տեղակալ Տեր-Գալիքեանի յաղթանակը Մայսաթի մէջ. — Կուրոչկիների հեծելազօրքը Չանգեզուրի մէջ. — Պարտուելու եւ նահանջ դէպի Գորիս. — Տանկական զօրագունդի մը բարբարոսութիւնները. — Տեղակալ Տեր-Գալիքեանի մահը. — Վերջնագիր Գորիսի Մեծամասնական Իսխանութեան. — Գորիսի գրաւումը. — Բողոք Գորիսի հայ կանանց կողմէ. — Ա. Մեյի-Մուսեանի յիշատակագիրը Հ. Հ. Կառալարութեան. — Կարմիր հրամանատարութեան եւ Նժդեհի գրութիւնները. — 1920 Գեկտ. 2ի պատմական դէպքը Կրեւանի մէջ. — Կոչ Սիսեանցիներու. — Գրօի եւ Ա. Իսի կոչը Չանգեզուրի գիւղացիութեան:

Խորհրդային ուժերու 28րդ զօրաբաժնի պետ Նեստրովսկի իր այս նոր արշաւանքին առիթով կը մշակէր կարգ մը մարտագրեր, որ կոիւններու ընթացքին կ'անցնէին հայ հրամանատարութեան ձեռքը:

Շուշիի կարմիր զօրքերու պետը կը հրամայէր իր այդ մարտագրերով, ըլլալ անողոք ամէն կարգի հակամեծամասնական շարժումի դէմ, ի հարկին արտօնելով նոյն իսկ հիմնայտակ կործանել բոլոր այն գիւղերը՝ որոնց բնակչութիւնը ամենաթեթեւ զիմադրութիւն մը կը փորձէր: Նեստրովսկի Հոկտ. 14ին կը հրամայէր իր զօրամասերուն: (*)

(*) Այդ հրամաններուն կարեւոր մէկ մասը հրատարակուած է «Արմոն Գիրք»ի մէջ, Գորիս, 1921ին:

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՅԱ. ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 28ՐԴ ՀՐԱՅԱՆԱԶԻԳ ԴԻԻԻԶԻԱՅԻ
2 0 Ր Ա Մ Ա Ս Ի Ն

Թիւ 29

Գրեթէ ամբողջ Չանդեղուրը բռնկած է ապստամբութեամբ: Ապստամբած Հայերը գրաւած են Անդեղուկոթ-Ղարաքիլիսէն, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Օխչի չայի ու Մեղրի չայի աւազանները: Նիւվաղի գիւղի շրջանը գործող 252րդ հրաց. և Կովկասեան 2րդ գունդի միջև կապը խզուած է:

Ղափանի աննշան զօրամասը շրջապատուած է, իր վիճակը անյայտ է: 251րդ հրաց. գունդը կը կռուի թշնամիին հետ Տանձավերէն 4 վերատ ղէպի հարաւ գտնուող Ինջարէլի բարձունքներուն վրայ:

20րդ Ղիւզիլայի Կովկասեան բրիգադային հրամայւած է Արաքսի ափով առաջ անցնել և Հոկտ. 16ին գրտնուել Նիւվաղի շրջանը, ուր իրեն ենթարկելով 252րդ հրացանաձիգ և Կովկասեան 2 գունդերը, վճռականութեամբ և դոժանութեամբ ջարդել Նժդեհի աւազակախումբերը:

Այդ գործողութենէն յետոյ հարուածելով Ղափանի շրջանը՝ վերջ տալ ապստամբութեան: Մեր Ղիւզիլային հրամայուած է պատրաստել հարուածող բուռնցք և ուժեղ թափով ջնջել ապստամբութիւնը, կենդանի չձգելով ոչ մէկ աւազակի, կանգ չառնելով ամբողջ գիւղերը աւերի ենթարկելու առաջ:

Կ Ը Հ Ր Ա Մ Ա Յ Ե Մ

83րդ Բրիգադայի Հրամանատար Բնկ. ԼԻՏՎԻՆՆԻՎՈՅԻՆ

247րդ գունդ և 248—249րդ հրաց. միացեալ գունդ. 248 և 249րդ հրաց. գունդերու հազուատ ունեցող բոլոր զինուորներէն կազմել միացեալ գունդ և 247րդ հրացանա-

ձիգ գունդի հետ միացնելով՝ պատրաստել հարուածող բուռնցք և Հոկտ. 15 ժամը 16ին կեղրոնացնելով Տեղ գիւղը՝ Հոկտ. 16ի լուսարացին վճռական յարձակումի անցնելով Զէյվայի, Արծուենիկի և Բարարաթումի վրայ՝ օղակել Ղափանի շրջանը արեւելեան կողմէն ու ճնշելով՝ դաժանութեամբ վարուել ապստամբներու հետ, ոչ մէկ աւազակի կենդանի չձգելով:

Դէպի այ կապ պահպանել 84րդ բրիգադայի, իսկ Ղափանը գրաւելէն յետոյ, կապուել նաև 20րդ հրաց. Ղիւզիլայի Կովկասեան բրիգադայի հետ:

Թիկուենքն ապահովելու համար վերջնել Տեղ գիւղի կուլակներէն 100 պատանդ և Կարմիր զօրքի թիկուենքէն մինչև իսկ զնդակ մը արձակելու պահուն՝ բոլորը զնդակահարել: Ստանալ 84րդ բրիգադայի հրամանատարէն դասակ մը հեծեալ լեռնային հրետանի և եթէ հնարաւոր չըլլայ յարձակումի ատեն օգտագործել, այն ժամանակ զետեղել Տեղի ղիմացը ղիրքերուն վրայ՝ գիւղը սմբակոծելու, եթէ պէտք զգացուի:

Կ Ը Հ Ր Ա Մ Ա Յ Ե Մ

83րդ և 84րդ բրիգադաներու հրամանատարներուն խուսափել ամէն տեսակ մարդասիրական միջոցներէ և դաժան ըլլալ ապստամբ բնակչութեան հանդէպ, որպէս զի ըզգայ ան բանւորական բուռնցքի թափը: Դիմադրողներուն գերի չվերցնել և կենդանի բաց չթողնել ոչ մէկ աւազակի: Մի միայն ապստամբ կուլակները ոչնչացնել և անոնց ամբողջ կայքը գրաւելով կը հասնինք խաղաղութեան: Եթէ հանգամանքները կ'ըստիպեն՝ աւերել ամբողջ գիւղերը. յիշելով այն, որ աններողամտութիւնն և դաժանութիւնը, նամանաւանդ Կովկասի մէջ, կը հասցնէ լաւ հետեւանքի: Գրաւուած գիւղերու մէջ սովէն ապահովել զօրամասերը և հաշիւ ապստամբներու:

28րդ Դիւզիլայի պետ՝ ՆԵՍՏԵՐՈՎՍԿԻ
2ին. Կոմիսարի փոխանորդ՝ ՍԱՐԱԵՎ,
28րդ Դիւզիլայի շտաբի պետ՝ ՓԸՐՈՒՈՎ,

Հոկտ. 16ին Չանգեզուր գաւառի Կոռնձոր գիւղին մէջ իրրեւ հակամեծամասնական կը գնդակահարուին 13 հայ բանտարկեալներ :

Ռումբերու տարափով կը յառաջանար ահա կարմիր բանակը, որ կը կուռէր Ասկիւլում-Ղզղաչ՝ Ինջարէլ գրծի—այսինքն Ղափանի հիւսիս արեւելիսն ամբողջ սահմաններուն վրայ :

Իր ձախ թեր (ձախտէն գիւղի դէմ սկսած ձախող յարձակումէ մը վերջ, ձեծուած ու պարտուած՝ ետ կը քաշուէր :

Կեղրոնը՝ գրաւելով Արծուենիկ գիւղը, կ'աշխատէր օգտուիլ իր ժամանակաւոր յաջողութենէն :

Աջ թեր մ'իրձուած Ղափանի և Տաթևի միջև, կը ջանար գրաւել Խոտանան գիւղը :

Կեղրոնէն կը սմբակոծեն երկու թնդանօթներ :

Թևերուն վրայ քառասունի չափ գնդացիներ կը դործեն անդադրումօրէն :

Կուռի երկրորդ օրը, 17 Հոկտ. Նժդեհն դէպի Ինջարէլ հետեւեայ հրահանգը կը դրկէ :

«Խուսափիլ ցերեկայ գրոհներից եւ զոհեր սպուց. բնդունել մուրձ և ոտայն ձեր եւ սպասել ինձ: Ձեզ մօտ կը լինեմ մի ժամէն :»

Վաչտապետ Կ.ի ղեկավարութեամբ զօրախումբ մը թշնամիին թիկունքը անցնելու համար Գեաթաղի բարձունքներով կը շարժի դէպի Տափասար :

Որոշեայ ժամուն Նժդեհն կը դանուի Ինջարէլ :

Տրուած մարտագրին համաձայն, Հոկտ. 18ի լուսարային, ուժանակային դրոշով մը Խոտանանի զօրատունը շփոթի կը մասնէ հակառակորդ ուժերը՝ Ինջարէլի ամբողջ ճակատին վրայ : Նոյն ժամուն վաչտապետ Կ.ի զօրախումբը թեանցային շարժումով մը Տափասարէն կը հարուածէ թշնամիին թևէն ու թիկուքէն : Գրեթէ նոյն ատեն կապ պահելով, Տաթևի կողմէն թշնամիին կը հարուածեն Պօղոս Տէր-Գաւիթեանն ու սպայ Տէր-Պետրոսեանը :

Կուռի բնթացքին Մեծամասնական ուժերու մէկ մասը անձնատուութեան կը դիմէ. իսկ մնացած մասը

կը նահանջէ խուճապահար : Նահանջող թշնամիին կը հետապնդուի տեղակալ Տէր-Գաւիթեանի ուժերէն : Իրենց կարգին Ղափանի հետեակ վաշտերը մեծ խանդալատութիւնով կը սուրան դէպի Արծուենիկ : Այդ ճակատին վրայ կուռող մեծամասնական Տէրը բրիգատան թեթև զխմարութենէ մը վերջ՝ կը յանձնուի, գրեթէ ամբողջովին :

Հոկտ. 18ին Կապարգողթի սահմաններուն վրայ մեծամասնական ուժերու հետքը չէր մնար :

Յաղթական հայ վաշտերը բազմաթիւ զերիներով, ձեռք ձգած զնդացիներով, հրացաններով, հեռախօսային գործիքներով, խրամաշինութեան վերաբերեալ կազմածներով ու դրօշակներով կը վերադառնան դէպի Հանքերը, տօնելու Սիւնիքի ժամանակակից պատմութեան մէջ փառքի շքեղ էջ մը գրկող իրենց այս նոր յաղթանակը :

Կուռը շահուած էր հայերու կողմէ գրեթէ ո՛չ մէկ մարդկային զոհի :

Մեծամասնական ուժերու պարտութենէն ետք, Բագու հրատարակուող «Կրանից Աւանկարդ» թերթը «ՀԶՕՐ Ձէնթ—ՄԵՐ ԿՅՈՒԻ ՁԵԻՆ» խորագրին ներքև այսպէս կ'արտայայտուէր .

«Արեւելի մեջ յայտնուած է կրստե փայր մեծ դաւնակիցներու— Արեւելեան Հաւաձայութիւնը, Հայասանի, Վրաստանի, Ռումանիոյ եւ Յունաստանի պուրժուազիաներէն եւ կազմած այդ դաւնակցութիւնը որպէսզի խեղդեն ծաւալող լեղափոխական շարժումը արեւելի մեջ : Արեւելեան Հաւաձայութեան անմիջական ներկայացուցիչներէն մէկը աւազակայէ Նժդեհն է որ իր բանակը կազմած է ազգային ասեղութեամբ լեցուած հայերէ : Մինչդեռ Նժդեհը Չանգեզուրի լեռներուն վրայ աւազակութեամբ կ'զբաղուէր, Կարմիր սուրբները փախցուցին ուրիշ գայլ մը՝ Դրօն :

Ընկեր կառմիները պէտք է անուր սեղմեն իրենց հրազանները եւ քեռն սեւ գայլ Նժդեհին :

Կարմիր բանակի հանդէպ խորամանկ եւ յամառ բեւաւրի Նժդեհը, Դրօն եւայլն հին գայլերը, լաւ գիտեն զինուորական գործը : Ուսի եւ այդ ապսամբներու դեմ անհրաժեշտ է մեծ ուժ, ջարդելու համար անոնց հրուակախումբէ-

ը: Նոյն ասեմ մեմ պիտի չմտնան, որ ապսամբներու յաջու-
նութիւնը մեծապէս կախուած է ազգաբնակչութեան քառադ-
արութիւններէն: Ահա քէ ինչու կարմիր բանակը, բեամիին
կենդանի ուժերը խորհակելէ զաս, պիտի ձգտի ժողովուրդը
ըմբոսացնել, բեամացնել ապսամբութեան դեկավարներուն
դէմ:»(*)

Պարտուած մեծամասնական զօրքը օգնութեան
հասնող նոր ուժերով կրկին կը մօտենար Չանգեզուրի
սահմաններուն:

Անձկութեան օրերու մէջ էր Եայջին, որ պաշտամուն-
քի հասնող հաւատքով մը օգնութիւն կը խնդրէ Նժդեհէն:

«Հայասանի միակ մխիթարիչ քաղց Նժդեհ, Չորերի եւ
Եայջու բափառական ժողովուրդը աչեքն չուած է դէպի ա-
րեւելք՝ քէ արդեօք կը տեսնենք արեգակի հառապայքներ: Ոչ
մի տեղից փրկութիւն չկայ: Մի գլուխ է հաւկաւոր, որ մեզ
փրկէ այս փոքորիկից: Հասիք, ով Սուրբ Սարգիս, Հայրենի-
քը սապալման վրայ է: Մեաց՝ բոնն է, կորչի՝ բոնն է, պարծան-
քը: Յոյսներս միայն դուք եք, յոյսներս մի կտրէք: Գիտենք որ
այդ տեղ էլ բուխայ է: Ուրեմն, ասեմահաս հասէ՛ք, կարն ժա-
մանակով, էլի կը գնաք ձեր սիրեցեալ Ղափանը:»

Կարմիր զօրքերը Հոկտ. 20-21 անցնելով Եայջի եւ
Անդեղակոթ՝ վերջնազիր կը ներկայացնեն բնակչութեան՝
զինաթափութիւն պահանջելով, հակառակ պարագային կը
սպառնան «Տիմոստոսակ կործանել զիւզերն եւ բոյորին
սրի քաշել»: (**)

Մինչ այդ Միսեանցիք առաջնորդութեամբ
իրենց քաջարի զեկավար տեղակայ Պօղոս Տէր-Գաւիթեանի՝
Անդեղակոթի վրայ բուն յարձակումով մը կը ջարդեն մե-
ծամասնական ուժերը եւ կը վանեն մինչեւ Ղարաքիլիսէ:
Թշնամին յանկարծակիի բերելու նպատակով Տէր-Գաւիթեան
կողմնակի ճամբով կը գրաւէ Եայջին՝ ուրկէ կ'անցնի Տա-
թև հրամանատար Նժդեհի հետ կապ պահելու համար:
Մարտաչի մէջ կրկին կուռի իր բռնուռի մեծամասնական
ուժերու հետ, զոր վերապիս պարտութեան կը մատնէ ու
գրաւելով բաւականաչափ սաղմամթերք՝ կ'անցնի Խոտա-
նան եւ կը միանայ Նժդեհին:

(*) Կրասնիյ Աւանկարս, քիւ 52, 1920 Հոկտ. 30 Բազու:
(**) Արևոս Գիրք, էջ 46:

ԿՈՒՐՈՉԿԻՆԻ ՀԵԾԵԼԱԶՕՐՔԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԷՋ

Մեծամասնական 28րդ զօրարածնի պարտութենէն յե-
տոյ Հիւսիսային Կովկասէն օգնութեան կը հասնի ժՍ. րա-
նակի հերոս հռչակուած հեծելազօրքի հրամանատար յայտնի
Կուրոչկինը:

Չանգեզուր-Գորիսի ազգաբնակչութիւնը սարսափի ներ-
քե պահելու եւ հեծելազօրքի Կարմիր հրամանատարին համ-
բաւը տարածելու նպատակով՝ Չանգեզուրի եւ Ղարաբաղի
Խորհրդային Կոմիսար Ղարազէօզեան յետակայ ազգարա-
րութիւնը կ'ընէ հայերուն:

«Զգոյ՛՛, սրան Կուրոչկին կ'ասեմ, որը կասակ չի սիրում.
սա է ջարդել Գեներկիին, Կոլչակին եւ շատերն, կը տեսնեք
այսօր վաղն էլ Նժդեհի եւ Ղափանի փոռին քամուն կըսայ:»

Գորիսի Մեծամասնականները ցնծութեան մէջ էին,
դէպք մը սակայն կը վրդովէ քիչ մը տրամադրութիւննե-
րը: Հարիւրի մօտ կողաքներ կը հրամարին Նժդեհի դէմ
կուռելէ: Քաղաքի յեղափոխական կոմիտէն բմբոսաներու
այդ քայլը համարելով «հակայեղափոխական», կը գնդակա-
հարէ անոնց կէսէն աւելին:

Մօտ 1800 ձիաւոր, մարզուած եւ կուռելու բնդունակ
կարմիր հեծելազօրքը կը շարժի առաջ:

Հեծելազօրքին կը միանան նաև մեծամասնական
83րդ եւ 84րդ բրիգադները, ինչպէս եւ 1200 հոգի՝ (*) նախ-
կին թուրք զերիննրէ կազմուած հետեւակազօրաց դունդ
մը. «Որ չի դաւաքաներ իր պատմական զերին, կը պղծէ
հայ ընտանիքի պատիւը, կը վիրաւորէ հայ ազգային ար-
ժանապատուութիւնը, սօքի տակ կու տայ ամէն սրբութիւն
եւ կը թալանէ զիւզերը»: (**)

Հետախուզական երկու կողմի խմբակներու առաջին
բաղխումը տեղի կ'ունենայ 920 Նոյ. 3ի յուսարացին:

Նոյն օրը, ժամը 10ի մօտերը, Կարմիրներու աջ թևը

(*) Ազուս Սիւնիք էջ 41:
(**) Արևոս Գիրք էջ 44:

յախաւուն յարձակողականի մը կ'սկսի. Նժդեհի ուժերը կը մնան պաշտպանողական զիրքի վրայ:

Կուրջկինն անձանօթ հրամանատար Նժդեհի ռազմա-վարական խաղերուն, միշտ կը յառաջանայ և անրնդհատ խտացնելով իր շարքերը՝ կը լեցնէի ձորերու մէջ:

Իր խափուսիկ նահանջին վերջ կու տայ այլևս հայ զօրքը: Կը գոռան պայթուցիկ տակառները՝ մահ սփռելով թշնամի շարքերու մէջ:

Գմնդակ՝ սրայմաններու մէջ՝ անձնատուր կ'ըլլայ մեծամանական բանակին աջ թևեր:

Կուռի երկրորդ օրը պարտութեան կը մատնուի նաև ձախ թևեր: Կեղբոնը մեծ կորուստներով կը նահանջէ դէպի Շուսնուխ:

Չախջախուած զօրամասերու բեկորները իրենց ամօթը ծածկելու մտածումով գիշերանց կը մտնեն Գորիս:

Իր պարտութեամբ մեծամասնական զօրքը Կապար-զողթի ուժերուն ձեռքը կը ձգէր 500 զերի, 24 գնդացի, հրացաններ, ռազմամթերք, հացի պաշար և պատերազմական զանազան իրեր:

Կուռի ամբողջ տեղողութեան Հայերը կ'ունենան միայն մէկ սպաննուած և երկու վիրաւոր:

Այս յաղթութիւնները հիծութեամբ կը լեցնեն ժողովուրդին հոգին, մամուլը իր կարգին արձագանգը կ'ըլլայ անոր խանդավառ զգացումներուն:

Այդ առթիւ Այգի մէջ կը կարգանք.

«Ողջն Ղափանի Գործադիր Մարմինն եւ Գեներալի Փրկութեան Կովիտիկն: Որ սկիզբէն միևնույն վերջը, անյողզող ու հաւատարիմ մնացին ժողովուրդին տուած իրենց ուխտին:

Ողջն, բիւր ողջոյն եեզ, Ղափան-Գեներալ-Գորբանի եօթն անգամ սիրած հրամանատար հերոս Նժդեհ, բեղմնաւոր էին քու ցանած սերմերդ եւ անոք եղան անոնց տուած պտուղները: Դուն ես ու կը մնաս Ղափան-Գեներալ պատմութեան մէջ «երկրորդ Դաւիթ-Բէդ», «Աժգահա փաշա», և ամէն կուռի յաղթող «Փատիշահ», իսկոսներ, որ տուաւ եեզ պաշտելու չափ սիրող զինուորաբիւնն ու ժողովուրդը:» (*)

(*) «Այգ» 43 քիւ, 920 Նոյ. 15 թաւրիգ:

«Ղափանի հերոսական կռիւները և Նժդեհի քաջանունը գործերու արձագանգը կը տարածուէ ամենուրեք. ճնշուած գիւղացիութիւնը իր փրկութեան միակ յոյսը կը դնէ այդ անձնազոհ հայրենասէրի անխորտակելի և անյաղգող կամքին վրայ: Ղափանի շրջանի մօտ գտնուող Զանգեզուրի գիւղերը իրարու ետեւէ գլուխ կը բարձրացնեն, առաջին օրինակը կու տայ Տաթևը, որ ապստամբութիւն կը հրոչակէ, առաջնորդութեամբ Հրամանատարին սպաննէն մէկուն: (*)

Նոյ. 12ին տաճկական «կարմիր» զօրագունըր Նախիջև-ւան անցնելու նպատակով Մեծամասնականներու կարգա-դրութեամբ կը զրկուի դէպի Ուջ և Ղարաքիլիսէ հայ գիւղերը: Կանխելու համար անոր գործելիք շարիքները, որոնց ապացոյցը տուած էր ան Զանգեզուրի մէջ. «Քարահունջ, Խոս, Ծիկունայր, Հալիձոր, Եայջի, Զեյլա եւ ուրիշ գիւղերու մէջ գործադրելով իր գազանային եւ բարբարոս բնազդները հայ կնոջ եւ կոյս աղջիկներու վրայ» (**), տեղակալ Տէր-Դաւիթեան կը վերադառնայ Ղարաքիլիսէ և օգտուելով Թիրոզ մառախուղէն՝ խիզախ թիւանցով մը պարտութեան կը մատնէ թշնամին որ երեք ժամ կրուելիէ վերջ Եայջիի ուղղութեամբ կը դիմէ փախուտի, ձգելով 100ի չափ զիական ռազմազաշտին վրայ: Այդ կուռի ընթացքին մահացուօրէն կը վիրաւորուի Տէր-Դաւիթեանը. Միսեանցիներու հերոս այդ ղեկավարը, որ իր ստացած վէրքին անխնամ մնայուն պատճառով Նոյ. 20ին կը վախճանի: (***)

Մառախուղին և իրենց հրամանատարին վիրաւորուելուն պատճառով Միսեանցիք հնարաւորութիւն չեն ունենար հարուածելու նահանջող թշնամին, որ մտնելով անպաշտպան Եայջի, կոտորածի և թալանի կը մատնէ ամբողջ գիւ-

(*) Արևոս Գիրք, էջ 46:

(**) Ագաս Սիւնիք, էջ 48:

(***) Տեղակալ Տէր-Դաւիթեանին մարմինը Գեկս. Քին կ'ամփոփուի իր ձննդավայր՝ Խոսանան գիւղը, սանելով իր հայրենակիցներուն խորունկ կսկիծն ու ջերմ արցունքները:

ըը՝ իբր փոխ-վրէժ Ղարաքիլիսէի ճակատին վրայ կրած իր պարտութեան:

Խուսափելով աւելորդ արիւնահեղութենէ, Նոյ. 14ին Նժդէն հետեւեալ վերջնագիրը կը զրկէ Գորիսի մեծամասնական հրամանատարութեան.

ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԻՍ

«Ղարաքաղի եւ Չանգեզուրի հայութիւնն արդէն զըլխասեւած եւ սնեսապէս ու հասարակականայէս քայքայեւած եւ Կառլի բանակի ձեռքով: Չեք գործերի ներկայութիւնը Սիւնիքի սահմաններում այլեւս անհանդուրժելի է: Հրահայում եմ, եթէ չեք ուզում ժԱ. բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի եւ գերութեան մասնել, անմիջապէս դասարկել Չանգեզուրը, հակառակ դէպքում ստիպեւած կը լինեմ կուռով սիրելու ձեր ձեռքին զսնեւած երկրամասին» (*).

Կապարգողթի Հրամանատար՝ Նժ.Գեձ
Հանգեք, 14 Նոյ. 920

Վերջնագրին ի պատասխան մեծամասնական զօրքի հրամանատարութիւնը դէպի Չանգեզուր կը զրկէ սառկական զօրքը եւ Գորիս մնացած Կուրոչկինի հեծկազօրքը: «Կուրոչկին ջարդուելէ յետոյ՝ կը նախընտրէ թողնել իր հեծկազօրքի մէկ մասը Չանգեզուր, իսկ ինքը կ'անցնի Բագու, հաստատ համոզուեւած՝ որ Կարմիրները Չանգեզուր եւ Ղարաքաղի մէջ դատապարտուեւ են ոչնչանալու» (**).

Ատորէջանի կարմիր բանակը Նոյ. 14ին կը խուժէ դէպի Հայիձոր, որուն օդնութեան կը հասնի Տաթևի զօրամասը:

Նոյ. 19ին Տաթևէն եւ Դարապատէն օդնութիւն կը խնդրեն: Նժդէն հարիւրեակ մը ձիաւորներով կ'անցնի այդ շրջանը:

Թշնամին իր ձեռքը պահելով Եայջին՝ կը պատրաստուի պատժել Հայիձորը:

(*) Լեւոնախայասանի գլխաւոր շտաբի արխիւ. քիւ 138:

(**) Արևոս-Գիրք, էջ 48:

Ան կը յաջողի Շինուհայրի կողմէ մտնել ապստամբ հայ զիւղի արեւելեան թաղը ու կրակի տայ մէկ քանի տուներ:

Համաձայն մշակուած մարտագրին Նոյ. 20ին Սիսեանի ուժերը կը քայեն Ուշթափալար-Ղարաքիլիսէ-Գորիս խճուղիով եւ լուսարացին թիկունքէն կը հարուածեն հակառակորդը:

Դարապատի ուժերը գիշերը կը գրաւեն Եայջիի ետեւի Խութիս կոչուած բարձունքը:

Տաթևի զօրասիւնը գիշերանց Որոտան գետը անցնելով կը գրոհէ թշնամի ուժերու կեդրոնին դէմ: Իսկ Հայիձորի մարտիկները կը հարուածեն թշնամիին ձախ թևը:

Լուսարացին Խութիսի բարձունքէն առաջացող զօրաչղթայի բացած կրակէն ու պայթուցիկ սնկառններու հրաբղխային որոտներէն թշնամին շուարած՝ կը լքէ Եայջիի իր դիրքերը ու կը քաշուի դէպի Ուշթափալար:

Նոյն օրը, ժամը 11ին, Կապարգողթի եւ Սիսեանի ուժերը վերջին թափով մը կը նետուին կարմիր զինուորներուն վրայ որոնք կարճ զիմադրութիւն մը ցոյց տայէ յետոյ կը նահանջեն դէպի Գորիս:

Նոյ. 20ի կռիւներուն իբր արդիւնք՝ կը փրկուին Եայջին եւ Հայիձորը:

ԳՈՐԻՍԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Եայջիի եւ Ուշթափալարի ճակատներուն վրայ թշնամին իր կրած պարտութենէն վերջ նոյնքան ահաւոր պարտութեան մը կ'ենթարկուի նաև Գորիսի մէջ:

Գորիսի եւ շրջապատի ազգաբնակիչները որ մեծամասնական զօրքերու ձեռքով, «Թալանուեր, անտեսապէս քայքայուեր հազուատեղէնէ, անային կահ-կարասիներէ զրկուեր եւ դառնութեան բաժակը մինչև վերջ քամած էր՝ օր առաջ գաղանի կերպով պատրաստուած էր ապստամբութեանը, կապ հաստատելով մէկ կողմէն հրամանատար Նրժդէնի եւ միւս կողմէ՝ Սիսեանի ապստամբներու ղեկավարին հետ» (*).

(*) Արևոս-Գիրք, էջ 49:

Նոյ. 21ին գիշերուայ ժամը 4ին Գորիսի սուրհանդակները հեռուեալ գրութիւնը կը բերէին Նժդեհին.

«Երէկ Ուշթափարարի ջնրդուած թշնամիին մնացորդները խուճապով թափուեցան քաղաք: Քիչ վերջ՝ քաղաքի Կարմիրներուն մէջ տարածուեցաւ պանիկա և բոլորն սկսան փախչիլ Չարուղ: Գորիսի և Վերին Շէնի երեսասարդութիւնը, տեսնելով այդ բոլորը, յարձակեցաւ փախչողներու վրայ և զինաթափեց շատերուն, քաղաքն այժմ մեր ձեռքն է: Թշնամին ամբացեր է Քարաշէնի բարձունքներուն վրայ և կը սմբակոծէ քաղաքը: Տղաներն օգնութիւն կը խնդրեն: Պէտք է շուտ հասնիլ, թէ չէ լուսարային նոր ուժեր ստանալով՝ թշնամին կարող է վերադրաւել քարաքը և սրի քաշել ժողովուրդը:»

Նժդեհ կը պատասխանէ. «Գալիս եմ դիմադրեցե՛ք:»

Եայջի և Հայիձոր ամբացած Չանգեզուրի և Սիսեանի մարտիկները անտեղեակ Գորիսի, Վերին Շէնի և Բուրուշի շրջանին մէջ կոտորուած ապստամբական շարժումին, դեռ կը հետապնդեն Շինուճայր գանուոյ մեծամասնական ուժերը զոր վանելով՝ Նոյ. 21 առտուան ժամը 10ին Գորիս կը մտնեն:

«Նոյ. 22 առտուայ ժամը 12ին ամբողջ Գորիսի և շրջանի ժողովուրդն ու զինուորութիւնը խոճուած Վահան Խորէիի, Արշակ Շիրինեանի և Սաքօի շիրիմներու շուրջ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱԶԱՏ ԱՆԿԱԽ երգելով, հայ եկեղեցիի դանդակներու քաղցր զօղանջներուն տակ, աղ ու հացով կը զիմաւորէ իր սիրելի ազաւարաւ Նժդեհին և անոր յաղթական մուտքը կը շնորհաւորէ: Հազարաւոր շրթունքներ օրհնութեան մրմունջներ կը թոթովեն. բոլորին դէմքին վրայ կը փայլի ազատութեան ժպիտը:» (*)

Գորիսէն նահանջող մեծամասնական զօրքը յուսահատօրէն դեռ կը ամբակոծէր հայկական դիրքերը:

Հասնելով Քարաշէն, հրամանատար Նժդեհ կու տայ վերջին յարձակումի ազդանշանը: Կը բարձրանայ յաղթութեամբ արբեցած մարտիկներուն գոռ աղաղակը, որ լուսութեան կը դատապարտէ թշնամի թնդանօթներու ձայնե-

(*) Ազաւ Սիւնիք, էջ 43:

րը: Երեկոյեան դէմ մեծամասնական ժ.Ա. զօրարանակին վերջին զօրամասերը կը քշուին դէպի Ազատայար:

Չանգեզուր կը աօնէ իր ազատութիւնը:

Չանգեզուրի վերջին յաղթութիւններու աւելթով Հ. Հ. Կառավարութեան քարտուղարը կը գրէր Նժդեհին.

«Ամբողջ բնկերները հիացմունքով կը հետեւին Գաւիթ-Բեգի հոգեգաւակի հերոսական պայքարին եւ կարող եմ բսել թէ ամբողջ մեր կուսակցական մարմինների եւ առ հասարակ հայութեան լայն խաւերի ջերմ համակրութիւնը Ձեզ հետ է:»

ՏԷՎԷՃԱՆ

Երեւան, 30 Նոյ. 920

Իր Գորիսը գրաւելու օրն իսկ Նժդեհ տեղացի հասարակութեան կ'ուղղէ հեռուեալ յայտարարութիւնը.

«Յայնում եմ ի գիտութիւն հասարակութեան, որ ընկրուած բուն Չանգեզուրի գիւղացիութեան ժամանակաւոր հորհուրդը հաստատում եմ իր պաշտօնում եւ հրամայում ենք արկւել հորհուրդից եղած կարգադրութիւններին:

Հակառակողները կը պատժուին ամենախիստ կեղտով:»

Հրամանատար՝ ՆժՎԵՀ

Գորիս, 22 Նոյ. 920:

Նոյն օրը Գորիսի հայ կիները հետագայ գրութիւնը կը ներկայացնեն Նժդեհին.

ԲՈՂՈՒՔ ԳՈՐԻՍԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՅ ԿՈՂՄԻՅ

Այսպէս անանւած հորհրդային իշխանութեան ալիքն ուղիւս հասաւ եւ մեզ հայ կանանց: Այդ կառավարութեան անունը լսել էինք, բայց երանի կը լինէր իրեն չտեսնէինք եւ նրա դառը բաժակը միջեւ վերջը չձգէինք՝ նրա դաժան խաղերը մեր կառու վրայ փորձելով: Մի քանի աւանստութիւնների խօսքերով, Սովետական իշխանութիւնն էր միակ պաշտպանը աշխատանքների, հարստահարւածների, նա է միայն որ պիտի ազատութիւն բերէր— ազատութիւն մեքերի, խօսքի եւ իրաւունքի, բայց մենք դժբախտաբար տեսնեմք իրականութեան մեջ հոր-

հրդային կոչւած իշխանութեան քաղաքացիական խաղերը իր ամբողջ սարսափելիութեամբ: Նա անգրութեամբ քայանեց խեղճ ու աղփաս գիւղացիներին, որից վերցնելով լծկան էզը, որից ձին, որից կովն ու ոչխարը, չարեաւեների հիւժած ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու վերջին յոյսը, մասնելով նրանց անկետում սովին: Չբաւականալով դրանով նա իւր նիւաններն ուղղեց դէպի անգոր ու խեղճ հայ կիներ, նրա գլխի զարդն ու ոսկե գօտին խլելով, ոմանք էլ ծաղրելու ու աւելի անպատեւելու համար հայ կնոջն, նրա զարդարանքներով իրենց ձիւնները զարդարեցին: Հերիք չհամարելով այս ամէնը հորհրդային իշխանութիւնը ուղարկեց այստեղ իր կարմիր կոչւած ասկեարներին, առիթ սալով աւելի բարբարոսութեամբ շարունակման, «ագոսաներին յանձնելով սոված գայերին:»

Այդ ուղարկած «կարմիր» ասկեարները էլ կարմիր արեան վրէժից չվախենալով, մտնելով հայաբնակ գիւղերը ազատութիւն սեւցին իրեն վաղեմի վրէժին ու գազանաբարոյ կրքերին, կոտորելով երիտասարդներին, բռնաբարելով հայ կանանց ու անմեղ օրիորդներին, նետելով նրանց գանազան անբուժելի հիւանդութիւններին գիրկը:

Մենք շատ էինք լսել Տանկաստանի սարսափ ու գուլումների մասին, բայց այսպիսի բարբարոսութիւններ ինչպիսին կայ Չանգեզուրում՝ չէինք տեսել: Բայց ինչու, չէ՞ որ կոմունան է միակ պատշաճը աղփասների, չէ՞ որ նա է միայն ազատութիւն սալիս, իրենց ասելով՝ հարստահարւածների:

Յայտնելով Չեզ Պ. Հրամանասար, մեր խորին շնորհակալութիւնները, որ դուք մեզ ազատեցիք մեր անուր արատաւորելուց, աղաչում ենք Չեզ եղեք այսուհետեւ էլ մեր պատշաճն ու փրկիչը որպէս զի երկրորդ անգամ նրանք չյանդդնին ոսք կոխելու մեր երկիրը, քե՛, չէ՛ մեր ազատարար, մենք պատրաստ ենք կանայքս էլ դուրս ելնելու նրանց դէմ, կամ աւելի շուտ մեռնելու քան քե՛ նորից տեսնելու կարմիր աւազակները:

Մեր միակ յոյսը դուք էք, դուք որ կանգ չառաք ոչ մի խոչընդոսի առաջ, դուք, որ կարողացաք մեզ փրկել հորհրդային կոչւած Մուսաւաքական կառավարութեան չարիքներից, եղեք էլ մեր փրկիչը ապագայում եւ ընդ միշտ:

(100 Ասորագրութիւններ)

Մեծամասնականներու շառաչուն պարտութիւնը բնաւ չէր մոյրեղններ Չանգեզուրի աղգարնակչութեան ազատագրական շարժումին նուիրուած հայ ղեկավար շրջանակները: Կանխատեսելով ապագայ նոր վտանգներ, անոնք կը ջանային ապահովել ի նպատակ իր ճակատագրին լքուած Լեւոնաշխարհի այդ կարիճ ժողովուրդին՝ Երեւանի յամեկամ օժանդակութիւնը:

Այդ նպատակով վերջին անգամ Երեւան կը մեկնէր Չանգեզուրի Գիւղացիական Խորհուրդի Ներկայացուցիչ՝ Աչոտ Մելիք-Մուսեան, որ Չանգեզուրի վերջին դէպքերու և անմիջական կարիքներուն մասին հետազոյց յիշատակազիրը կը ներկայացնէր Կառավարութեան:

«1920 ըլի Յուլիսի 5ին Մեծամասնականները սիրելով Գորիսին Բուն Չանգեզուրը եւ Սիսեանը կտրեցին Հ. Հանրապետութիւնից: Գրօի փորձը վերագրուելու յիշածս երկրամար՝ վերջացաւ Օգոստոսի 7ի պարտութեամբ:

Մեծամասնականների անվերջ փորձերը գրաւելու Ղափան-Գեղուազն ու Արեւիք, ապարդիւն անցան: Սեպտ. 8ին նրանք քե՛ե ժամանակաւորապէս յաջողութիւն ունեցան Ղափանում ու մուտք գործեցին Չանգեզուր եւ այդ գաւառամասը, բայց նրանց չյաջողեց փաստօրէն սիրել Ղափանին: Զինուած երիտասարդութիւնը քաշեց լեռները ու իր սիստեմատիկ յարձակումներով Հոկտ. 9ին քե՛ե քանաւոր: Հոկտ. 19ին միացաւ Ղափանին եւս Սիսեանը եւ նոյնպէս քե՛ե քանաւոր իւր սահմաններից:

Գեղուազն ու Գողթանը Մեծամասնականներին երբեք իրենց մեջը չընդունեցին: Սեպտ.ի 19ից մինչեւ Հոկտ.ի 14ը այստեղ տեղի են ունենում օրհասական կռիւներ Շիւանձորի Ասագուր եւ Օրսուբաղի ճակատների վրայ: Թեւանիս միացած Օրսուբաղի ճակատում անիկ ասկեարների եւ բուրժիւժանի, իսկ Շիւանձորի ճակատում հայ եւ բուրժ կամաւորների հետ, աշխատում էր գրաւելով Գեղուազը՝ Նախիջեւանը միացնել Ասրբեջանի Ալիադ՝ Զուլֆա երկաթուղագծով:

Մեր դեմ գործող բոլորիկ բանակը բաղկացած էր մօտ 9000 սիսիկներից: Հոկտ. 19ից մինչեւ Նոյ. 9ը Սիսեան, Ղափան, Գեղուազ եւ Գողթան, Օրսուբայ նակասների վրայ յետ եւ շարժուով բռնաւու 14 շաբաթով եւ անհասար մանր գրոհները:

Այս կռիւների ընթացում բռնամիտ քողի է մօտ 5000 դիակ, 1600 գերիներ, 67 գնդացի, 400ի շափ ձիաններ եւ մեծ քանակութեամբ ռազմական զանազան իրեր եւ մրքերներ:

Այսօր ջախջախեալ բռնամիտ անընդունակ մեր դեմ վարելու որ եւ է ռազմական գործողութիւն վաճառած է Չանգեզուրի մեր նախկին սիրապետութեան բոլոր սահմաններից, ի բաց շառեայ եւ բուն Չանգեզուրն, իւր Գորիս քաղաքով: Ամբողջ կռիւների ընթացում մեկ ունեցել ենք 22 սպանուած . . .

Չանգեզուրը, ինչպէս յայտնի է, փաստօրէն երբեք Հայասանի անբաժան մասը չի կազմել, նա ունեցել է ինքնուրոյն կեանք, կառավարելով սեփական ինքնավարութեամբ: Հայասանի Կառավարութիւնը անտես առնելով այս հանգամանքը ի վնաս իւր սեփական շահերի իսկ մասնաւորապէս Չանգեզուրի՝ առանց ժողովրդի կամքը իմանալու. սոյն թիւ Օգոստոս 10ին կնքուած է Մեծամասնականների հետ անսպասուարեք մի գաշնագիր Չանգեզուրի անկախ ժողովրդի դատը համարելով վիճելի, իսկ կառավարութիւնը՝ սովետական: Թէ ինչ կորստարեք հետեւանքներ պիտի ունենար այդ գաշնագրի իրականացումը ողջ Հայաստանի համար եթէ ի չիք գարձնէր զրա գորութիւնը ինքը ժողովուրդը յանձինս իր սիրելի հրամանատար Նժդեհի. զա ակներե կարող էր լինել, երբ Կարմիրների 9000 սիսիկը Նախիջևան անցնելով այսօր սոք կոխէր Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Այս բոլորից յետոյ բռնու է կառավարութիւնը որոշող ջախտութեան պիտի եկած լինի համոզելով որ իւր վերոյիշեալ ընթացքը սանու է, ինչպէս Չանգեզուրը նոյնպէս եւ ողջ Հայասանը, դէպի կորուստ:

Չանգեզուրը ապահովելու եւ նրա իսեակների իրակա-

նացումը՝ միանգամ ընդ միտ մայր երկրին միանայ անհրաժեշտ է:

- 1.— Յանձնել մեզ քնդատութեան մի բասարիս:
- 2.— Բաց քողնել անհրաժեշտ քանակութեամբ ռազմամրքեր եւ զենք:
- 3.— Որոշել մեր բունելիք դիրքը եւ սկսել լուրջ ծրագրուած գործողութիւններ Չանգեզուրում:
- 4.— Հնարաւորութեան դէպքում լեկայ, իսկ հակառակ պարագայում անլեկայ նախապարհով Չանգեզուրը նանաչել Հայասանի տերիտորիան եւ նրա կարելուրագոյն ռազմականակներից մեկը:

Չանգեզուրի ժողովրդի, Նժդեհի եւ իմ անուններից խնդրում եմ դրամ հարցերին շուտ պատասխանել մեզ, որովհետեւ ամեն մի դանդաղում Չե կողմից Չանգեզուրը կաւոյ է մասնել վերջնական կորստի: Այս հանգամանքներում մեկն շարունակել սկսած գործը անկարող ենք եւ Չե կողմից բացասական պատասխան ստանալու դէպքում սիպուած կը լինենք երկիրը յանձնելու Մեծամասնականներին, իսկ մեկն, այսինքն դեկավարներս, անցնելու Հայասան, ամբողջ պատասխանատուութիւնը քողնելով Կառավարութեան վրան:

Ա. Մեկիւմ ՄՈՒՍԵԱՆ

Երեւան, 24 Նոյ. 920:

Գորիսի անկումէն յետոյ կորհրդային ուժերու Անդրըկովկասեան 28րդ հրաշնամարտի գորարածի ղինուորական կոմիտար Սիմեոնով Չանգեզուրի սպաստամրական . . . շարժումին վերջ տալու եւ հաշտութիւն առաջ քերելու համար հետագայ գրութիւնը կը գրկէ Նժդեհին:

ՉԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲ ԶՕՐ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ
Գ Ն Դ Ա Պ Ե Տ Ն Ժ Դ Ե Հ Ի Ն

Չանգեզուրի հայ ժողովուրդին եւ Ղարաբաղի մէկ մասին ու Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի միջե տեղի ունեցող փոխադարձ կռիւներու հիմնական պատճառներէն մէկըն է ժողովրդական մաստայի մէջ Սովետական Իշխանութեան իսկական հիմնութիւնը մասին առաջ քերած թիւը

կարծիքը մանաւանդ ազգայնական հարցը, որ արդիւնք է ապստամբ հայ զորամասերու հրամանատարութեան ազգային—թշնամական բնորակնտայի, որ առաջ կը բերէ հայ և թուրք բնակչութեան փոխադարձ մասսայական ջարդ:

Յեղափոխական Ատրրէջանի Խորհրդային Հանրապետութեան Սով. Իշխանութիւնը և Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հանրապետութեան Կարմիր Բանակի Հրամանատարութիւնը հետուեն ազգայնական անջատ քաղաքականութենէ և Չանդեզուրի ու ամբողջ Անդրկովկասի աշխատաւոր ժողովուրդի ճնշումէն:

Բովանդակ աշխարհի կապիտալիստներու դէմ ուղղուած յեղափոխական անողոք կռուով Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակը և Ռուսաստանի ու Ատրրէջանի Խոր. հանրապետական կառավարութիւնները կը կիրարկեն իրենց դասակարգային յեղափոխական ծրագիրը, աշխարհի աշխատաւորութեան վրայէն ճնշողներու ամէն տեսակ զրկանքները վերջնականապէս ոչնչացնելու նպատակով:

Ամբողջ աշխարհի աշխատաւորութեան մէջ եզրայրական յարաբերութիւններ ստեղծելու համար առաջ եկած այդ յեղափոխական ձգտումները, մասնաւորապէս Անդրկովկասի ազգերու նկատմամբ, աւելորդ անգամ մը եւս կ'ընդգծէ այն հանգամանքը, որ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. արդէն փաստօրէն ձանչցած է Դադստանի ինքնավարութիւնը:

Ոչնչացնելով արեւմուտքի և հարաւի իր թշնամիները Սով. Իշխանութիւնը վճռած է ամենակտրուկ միջոցներով, խաղաղ ճանապարհով վերջ դնելու ռազմական գործողութիւններուն նաև Անդրկովկասի մէջ (Չանդեզուր-Ղարաբաղ): Ուստի Չանդեզուրի և Ղարաբաղի մէկ մասին բնակչութեան ազգայնական խմբակցութեան եզրայրական յարաբերութիւնները ամուր հիմքերու վրայ դնելու նպատակով, Չանդեզուրի և Ղարաբաղի մէկ մասին մէջ գտնուող Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի զորամասերու զին. հրամանատարութիւնը կ'առաջարկէ Չեզ նախնական համաձայնութեան հետեւեալ կէտերը.

1. Չցանկալով ապագայ արիւնահեղութիւնը հայ աշխատաւոր ժողովուրդի որ արդէն ապստամբեր է Հայաստա-

նի մէջ Սով. Իշխանութիւն հաստատելու նպատակով, անմիջապէս դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները և զոր վերջացնելու համար զիմել բնակչութեան:

2. Ռազմական գործողութեանց վերջ դնելու նպատակով բանապետութիւններ վարելու համար ուղարկել ներկայացուցիչներ Զարուղ գիւղը, ուր Չեր հաւանութիւնը ստանալէ յետոյ կու գան Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի հրամանատարութեան ներկայացուցիչները:

Չանդեզուրի մէջ ռազմական գործողութիւններուն վերջ դնելու համար մեր առաջարկած պայմաններն են.

Ա. Անմիջապէս արձակել իրենց հայրենի գիւղերը հայ բնակչութեան ապստամբ զորամասերը՝ իրենց խաղաղ աշխատանքին անցնելու:

Բ. Վերջ դնել մահմետականներու նկատմամբ ամէն տեսակ թշնամական զրգուրթիւններու, որպէս զի առիթ չը մնայ զիրար բնաջնջող հետագայ կռուի գործողութեանց:

Գ. Բացի ժողովուրդին մօտ գտնուած սուրբէն՝ յանձնել Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի օրկաններուն թէ՛ ձեռքի տակ գտուած և թէ՛ պահեստներու մէջ ունեցած ըստ իր տեսակի զէնքերը, որովհետև ազգայնական հողի վրայ տեղի ունեցած նորանոր կոտորածներու վերջ կը դրուի միայն այն ժամանակ, երբ հայ և մահմետական ժողովուրդները ամբողջովին կը զինաթափուին:

Դ. Վերադարձնել Կարմիր Բանակի զորամասերէն խլուած բոլոր գոյքերը, հիւանդները, վիրաւորները և գերի ինկած կարմիր զինուորները:

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի զին. հրամանատարութիւնը և Ատրրէջանի Սով. Իշխանութիւնը կ'երաշխաւորեն կատարեալ ապահովութիւն հայ ժողովուրդի խաղաղ աշխատանքին և ապստամբներու անարգել վերադարձը դէպի իրենց բնակավայրերը:

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի զին. հրամանատարութիւնը կ'առաջարկէ Չեզ աջակցիլ Սով. Իշխանութեան օրկաններուն և Կարմիր Բանակի զորամասերուն Չանդեզուրի և Ղարաբաղի հայ և թուրք ժողովուրդներու մէջ կեանքի կայուն ու խաղաղ պայմաններ ստեղծելու գործին:

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակը եկել է Չանդեղուք և Ղարաբաղ ոչ թէ պատերազմելու նպատակով, այլ այդ շրջաններու երկու իրար թշնամի և իրարու սջնչացնող խմբերու միջև եղբայրական յարաբերութիւն հաստատելու և բարձրացնելու անոնց մշակույթն ու բարգաւաճումը:

Ներկայ բուլէին Ռուսաստանի Սով. կառավարութիւնը միջնորդի դեր կը կատարէ՝ բանակցութիւններ վարելով Հայաստանի և թուրք յեղափոխական զօրքերու մէջ՝ հաշտութիւն կնքելու համար:

Մի՛ խանդարէք այդ գործը, մի՛ մղէք սակաւ գիտակից հայ ժողովուրդը դէպի ապարդիւն կռիւներ, որովհետեւ Ձեր յաջողութիւնները չեն կրնար պայմաններ թելադրող յաջողութիւններ բլլար:

Հաշտութեան պայմաններ կը թելադրէ Հայաստանի ապստամբ ժողովուրդը և հայկական կարմիր բանակը՝ ինչպէս Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Կարմիր Բանակի նոր օղակը:

Մարտ. Զօրաձակատի Հրամանատար՝ ՍԵՄԵՆՈՎ
1920 Նոյ. 26

Բանակցութեանց համար իրեն եղած հրաւերը բնորոշելով Նոյ. 30ին հրամանատար Նժդեհ կը պատասխանէ Մեծամասնական Իշխանութեան.

ԿԱՐՄԻՐ ԶՕՐ.Ի ՊԵՏԻՆ և ԶԻՆՒՈՐԱԿԱՆ
Կ Ո Մ Ի Ս Ա Ր Ի Ն

« Չանդեղուքի ապստամբական հրամանատարութիւնն բնորոշում է Ձեր առաջարկութիւնը՝ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու համար, բայց ոչ Չարուղ գիւղում, այլ Գորիսում, որտեղ և առաջարկում է ուղարկել Ձեր լիազօր ներկայացուցիչներին:

Օգտւելով առիթից աւելացնում եմ:

Դուք Ձեր անթիւ ու անհամար թերթերում, թուղթիկներում, ինչպէս և Ձեր ինձ ուղարկած վերջին երկու զրութիւնների մէջ Չանդեղուքի աշխատաւոր մասանների ապստամբութեան և Ձեր անյաջողութեան պատճառը համարում էք Չանդեղուքի ապստամբական հրամանատարութիւնը:

Ինչպիսի՛ ինքնախարէութիւն:

Արեան ու երկաթի սխտեմը, որով դուք կառավարել էք ու շարունակում էք կառավարել ժողովուրդը, յեղափոխական տեմոկրատիայի ու պատմութեան կողմից վաղուց ի վեր թքւած ու դատապարտւած այդ սխտեմը Ձեզ շատ հեռուն, բնական է տանել չէք կարող:

Խօսեմ կօնկրեսաբար:

Ղափանին տիրելու համար դուք աւանգարդ ունենալով դարեր շարունակ հայի արիւն քրտինքով ապրող բէակցիտն թրքութիւնը, հրի ու սրի էք մատնում շրջանիս գիւղերից ամենարարեկեցիկը—Ձէյվան և Ձեր այդ վանդալական ակտը համարում յեղափոխական:

Դուք կրկնում էք Ձեր յարձակումները Արծուենիկի վրայ և Ձեր տանձարձակ արարքներով, կին ու երախաների կոտորածով ու բռնարարումներով մեզ յիշեցնել էք տալիս տխրահուշակ Եէնիչէրիների ձեռքով կատարւած բարբարոսութիւնները:

Դուք քառասուն օր շարունակ ուժրակոծում էք Շիււանձորը, և երբ երկու հայ դաւաճանների դաւադրութեամբ Ձեզ յաջողւում է մտնել այդ շարաբախտ գիւղը՝ դուք այնտեղ քարը քարի վրայ չէք թողնում: Տեղի են ունենում սովորական սպանութիւններ, կին ու աղջիկների բռնարարումն, այան-թարան և նման Եէնիչէրիական ակտեր:

Ես հրամայել եմ հաւաքել Ձեր թնդանօթներից, սրմաքաճիգներից ու գնդացիներից այս գիւղի գլխին թափած ամբողջ երկաթն ու՝ արձիճը և նրանցից Արաքսի ափին, մի բարձր սարի վրայ, կանգնեցնել մի տխուր կոթող այս սեղմ արձանադրութեամբ. «Նրանց անուեր Կարմիր եր, գործերը սեւ: Թող յաւերժ անիծւած լինեն նրանք:»

Դուք տաճիկ ասկերներով պաշարում էք Եայջին, տեղահանում ժողովրդին և թալանում: Պանիկայի մատնւած ժողովրդի մի մասը կոտորւում է գիւղի պատերի տակ, մի մասը թափւում գետը, խեղդւում, իսկ ազատւածները գիւղի վերագրաւումից յետոյ, անիծելով իրենց օրն ու արիւը, մերկ ու քաղցած, գալիս ու ծւարւում են իրենց աւերւած տներում:

Եւ այդ բոլորից յետոյ դուք միամտօրէն զայրանում
ու զարմանում էք և առանց խղճի խայթի շարունակում
էք ձառել աշխատաւորութեան շահերից:

Ահա ինչով և ինչպէս աշխատաւոր զիւղացիութեան
զգւանքն ու թշնամանքը շահեցիք և ստիպեցիք նրան ան-
պատիւ կեանքին գերադասել պատուաւոր մահը:

Այլևս գաղտնիք չէ աշխարհի համար, որ Ձեր դրօ-
շակի տակ գործում են արեւելքի անէծքն ու ամօթը կազ-
մող օսմանեան ջարդարար ու հայակեր փաշաները:

Տաճկա-Հայաստանի վեց վիրայէթներում մահւան թա-
գաւորութիւն ստեղծող (ու՞թ հարիւր հազար անթաղ մե-
ռելները!) հոշակաւոր էնվէր ու Խալիլ մարդակերներն այսօր
Ձեր քաղաքական և զինւորական խորհրդատուներն են
հանդիսանում:

Դուք յանուն Ձեր ուսուցիչատական ցնորքների չվարա-
նեցիք Քէմալի հայաջինջ հորդաները Հայաստան քաշելու և
նրանց սրին ու սելինին մատնելու հայ աշխատաւորութեան
Ֆիզիքական գոյութիւնն ու նրա դարաւոր քրտինքի ար-
զասիքը:

Ու այդ բոլորից յետոյ դեռ Ձեզ զարմացնում է հայ
մասնանների սպառամբութիւնը:

Օսմանեան ընկալցիոն փաշաներն ու սոցիալիզմը!

Արեւելքի բորենիներն ու յեղափոխական աշխատա-
ւորութիւնը!

Ինչ արսուրդ, ինչ պղծանք ու հայհոյանք սոցիալիզ-
մի ու յեղափոխութեան հասցէին:

Պատմութիւնը, անկաշառ պատմութիւնն իր խօսքը,
իր անէծքի խօսքն ունի սակաւ նրանց, որոնք յանուն ի-
րենց քաղաքական ու սոցիալական նպատակների պրօ-
ֆանացիայի ենթարկեցին մարդկութեան տառապող մասի
կրօնը հանդիսացող սրբազան սոցիալիզմը:

Դուք գիտէք, որ Ղարաբաղի զիւղացիութեան ամէն
մի շունչն ամբողջ տարւայ համար ունի մի փթից մի քիչ
աւելի հացահատիկ, իսկ Չանգեզուրցին՝ մօտ մէկ ու կէս
փութ: Դուք գիտէիք այդ, կայ ստատիստիկա: Դիտէք և
այն, որ երկու ամսից յետոյ սովն ու տիճն այդ գծրախտ

զիւղացիութեան մէջ կ'ունենան առատ հունձ: Այդ զի-
տենայով հանդերձ դուք շարունակում էիք նոր ուժեր քա-
շել Չանգեզուր:

Ձեր տրանսպորտն ու ժեղացիներու նպատակով դուք վեր-
ջին դրաստը խեցիք հայ աշխատաւորներից: Գորիսի պա-
տերի տակ ու ձանապարհների վրայ թափթիւած հազարա-
ւոր բեռնակիր անասունների լէշերը շատ բան են ատում
Ձեր դաժան անմարդասիրութեան մասին:

Սակայն միայն տնտեսական քայքայումով չէք բա-
ւականացել դուք:

Սոցիալապէս քայքայել էք ու զլխատել Չանգեզուրի
բոլոր հասարակութիւնները:

Ով Ձեր շարքերում չի կղել, դուք նրան Ձեր թըշ-
նամին էք համարել ու ոչնչացրել:

Չարուզի սպանդանոցն ու Գորիսի բարդուզիմէտեան
զիշերները դեռ չեն մոռացւել:

Ես տեսայ Ձեր ստեղծած կատակոմբներն և Ձեր դոճե-
հից շատ Ձեզ համար դաւեցի:

Եւ հէնց Ձեր այդ խելագար ու մասնայական տերրորը,
Ձեր տերրորի հունձը մեծապէս արագացրեց Ձեր սպարու-
թիւնը: Դա ճշմարտութիւն է, բնգունեցէք:

Դուք վաղուց էք թքել բոլոր տեսակի բարոյական ըս-
կրզքունքների ու հասկացողութիւնների վրայ:

Ձեզ համար չկայ սրբութիւն:

Ձեր չեկերի դեզերը, Ձեր բօսիզմը, կաշառման սխտե-
մը, Ձեր առանձին պոստերը, որոնց ստաջ նսեմանում են
ցարական բոլոր տեսակի ժանդարմական վարչութիւններն
ու օխրանկալիները, Ձեր յարուցած կատաղի հայաժանքն ա-
զատ խօսքի ու մտքի դէմ, Ձեր արծծի և սելինի լեզուն,
որ ժողովուրդը չուզեց համանայ, Ձեր էսպլիտնաժը, Ձեր
չրեզվըջախաները, Ձեր խորհրդաւոր սպանութիւններն ու
հարիւրներով պատանդ վերցնելու խայտառակ սխտեմը,
Ձեր քաղաքական անհամբերութիւնն ու ազանդաւորու-
թիւնը—ահա Ձեր սպարութեան պատճառները: Ընդունե-
ցէք, դա էլ է ճշմարտութիւն:

Ձեր նւաճած վայրերում դուք զինեցիք հասարակու-

թեան տակաւնքները և նրանցով—նախկին ժանդարմներով, լրտեսներով, գրպանահատներով, գողերով, աւագակներով, շանտաժիտներով ու նման քրէական տիպերով խտացրիք Ձեր չարքերը:

Անա՛ ճշմարտութիւններից ամենատարրականը, ընդունեցէք:

Դուք անվերջ խօսում էք, գրում հայ և թուրք աշխատաւորութեան համերաշխութեան ու եզրայրութեան մասին և միաժամանակ շատ տեղերում թուրք աշխատաւորութիւնը հանում հայերի դէմ, նրանց ձեռքով թափում հայի արիւնը, աւերում հայ գիւղերն և այսպիսով աւելի խորայնում ազգային անտագոնիզմը:

Դուք հաշտութիւն էք առաջարկում ինձ, իսկ Ատրրբէջանի 70 ինժիններներն ու տեխնիքները Հոկտ. 5-ից սկսած աշխատում են Զիրքայիլի գաւառում, որպէս զի Չանդեզուրի լեռնային մասերը թնդանօթներ տեղափոխելու հնարաւորութիւն ստեղծեն:

Դուք զինաթափել էք հայ աշխատաւորութիւնն և շարունակում էք այդ տխուր գործը, կրք մինչև ատամները զինւած Մուսաւաթական Ատրրբէջանը յարմար առիթի է սպասում Չանդեզուրն առանց հայի թողնելու:

Ձեզ խարւածներից համար Ատրրբէջանը սովետական է, իսկ հայ աշխատաւորութեան համար դա մնում է նոյն րէակցիոն հայահայած Մուսաւաթական «հանրապետութիւնը», որի դիւրիզիաները՝ դեռ տարին չէ լրացել, ինչ փորձեցին Չանդեզուրը հրի և սրի մատնել, սակայն ջարդելով Զարուզում՝ յետ քաշւեցին:

Լսէք և այս ճշմարտութիւնը:

Մեր ձեռքն են ընկած մի չարք դոկումենտներ, որոնք այլ բան են ասում Ատրրբէջանի մասին:

Թուում է, որ այժմ քիչ բան չէ պարզւած և Ձեր լիազօր ներկայացուցիչ Լէզրանի համար:

Մոսկւան և դուք, բոլորդ խարւած էք Բէմալխատններից: Այդ բանը, ըստ իմ ունեցած տեղեկութիւնների, արդէն պարզւած է եւ Մոսկւայի եւ Լեզրանի համար:

Յեղափոխական լոզունգներով Բէմալն և ընկերու-

թիւնը քողարկել են իրենց պանխարամական ամենարէակցիոն նպատակները:

Պանխարամիտների, որոնք շատ են Ձեր դրօշակի տակ, նպատակն է միանալ Ատրրբէջանի հետ, տիրել Բագլին, կապել Գաղստանի հետ և քշել Ռուսներին Հիւսիսային Կովկասից:

Եթէ լայն և ստոյգ ինֆորմացիա ունէք քաղաքական աշխարհից, ապա այդ բանը վերջին օրերս պէտք է յայտնի լինէր և կարճ իր հրամանատարութեանը:

Վերջայնելով երկար գրութիւնս երկու խօսք էլ ասեմ իմ մասին:

Ես, որին այնքան հայհոյում են Ձեր թերթերն ու թուոցիկները, աւելի չեչաւած ու չին սոցիալիստ եմ, քան ձեզ մոլորեցնող նարիմանովներն ու Կարաւեները:

Յանուս իմ յեղափոխական հաւատամքի, եզել եմ բոլոր բանաւորում, Արաքսի ափից մինչև Պետրոգրադ: Աւելի քան երեք տարի ես շղթաներ եմ մաշել բանաւորում և արտրավայրերում: Կոււել եմ և կոււելու եմ բռնութեան դէմ, ինչ քողի տակ և ինչ գոյնով էլ որ դա երեւան գայ՝ ճնշելու յեղափոխական աշխատաւորութիւնը:

Կոււել եմ թուրք աշխատաւորութեան ազատութեան համար Պարսկաստանում, Բալկաններում՝ Մակեդոն ժողովրդի փրկութեան համար: Կոււում եմ և այսօր:

Եթէ իմ օգնութեան կարիքն կրք և իցէ զգացիք, դիմէք, կը հասնեմ:

ՆժԴԵՆ

Գորիս, 30 Նոյ. 920

Մինչդեռ Սիւնիքի մէջ շնորհիւ մզուած հերոսական պայքարներու կացութիւնը հետզհետէ նպաստաւոր կը դառնար, Երեւանի մէջ զահալէժ դէպքեր իրարու կը յաջորդէին սակայն:

1920 Դեկտ. 2-ին Հայաստանի Հանրապետութիւնը տեղի կու տար մեծամասնական աւժերու առջև և կառավարութիւնը կ'անցնէր այս վերջիններուն ձեռքը:

Դեկտ. 3ին, Հ. Հանրապետական Կառավարութեան անկողմին ձիշտ հետեւեալ օրն իսկ, Ե. Իշխանեան հետեւեալ գրութիւնը կ'ուզղէր Նժդեհին.

«Անուշտ այս բոլոր պէտք է Ձեզ չափազանց մեծ ցաւ պատճառեն եւ յոյժ սրտեցնեն, սակայն մենք չենք մեղաւորը, այլ պայմաններն ու հանգամանքները: Դուք որ ձեր ամբողջ կեանքով եղել էք ժողովրդի հետ եւ Ձեր կեանքի յաւազոյն օրերն էք զոհաբերել մեր ժողովուրդի փրկութեան գործին, մանաւանդ վերջին կիսամետակում Ձեզ եւ վիճակւած գերմարդկային ճիգ ու ջանք քափել, հերոսին յասուկ անվեհերութեամբ մի բուն հերոսներով հայ ժողովրդի փրկութեան գրօշակն ամուր պահել, պարզ է, որ պէտք է նոյն անվեհերութեամբ ու տկուկութեամբ պատրաստ լինեք մեր ժողովրդին վիճակւած ծանր խաչը նրա հետ Գողգոթային բարձունքը հասցրնելու: Մենք բոլորս հաւատացած ենք եղել եւ շարունակում ենք հաւատալ Ձեր տկուկութեան: Դուք միևնչեւ այժմ մեկնակ էք եղել եւ յեկնւած ժողովրդի եւ սուկ Ձեր ոյժերի վրայ:»

Եւ Նժդեհ կրթեք չբաւաճանեց իր սխալին, ժողովուրդին հետ եւ անոր համար միշտ:

Երբեք չմտադաւ կանգնելու այն բարձրութեան վրայ որ իրենք պէտք էր ըլլար: Իր հերոս զինակիցներուն կատարած սխալներով իւր հետեւիներէն յիշեց զբուռազներ որոնք զայն խանդավառելու, իր հողեկան տրամադրութիւնները բարձր պահելու պիտի նպաստէին:

Ժողովուրդին զիմեց միշտ, զայն ապագայ մեծ խոյանքներու առաջնորդելու ի խնդիր:

Այդ շունչով գրուած էին գրեթէ իր բոլոր կոչերը, այդ շունչը կը սաւառնէր նաեւ 5 Դեկտեմբերին Սիսեանի ժողովուրդին ուղղած իր կոչին մէջ. այսպէս.

Ս Ի Ս Ե Ա Ն Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Բ Դ Ի Ն

«Դուք հետեւելով ապստամբ Ղափանի օրինակին, բոբափեցիք Բոլշեւիկ-Ասրբեջանեան անարգ յուժը, ու ստեղծեցիք Ձեզ համար ազատ ու անկախ կեանք:

Փառք ու պանծանք Ձեզ: Յարգանք Ձեր սլած զոհերին

ու քափած սրբազան արիւնին, խղնացած, բայց չար բեւաւիճի, որ միևնչեւ Ձեր ապստամբութիւնը անարիւն կոտորածով եր բնաջնջում, ոչնչացնում Ձեզ՝ խլելով Ձեզնից Ձեր զենքը: Ձեր դեկավարներին, Ձեր արիւն քրտնեղով ձեռք բերած մի կտոր հացը, միացած աշխարհի ամօքն ու անեքժք հանդիսացող օսմանեան ջարդարար ասկեարներին՝ նա փորձեց նորից Ձեր վզին դնել բռնութեան ծանր յուժը:

Այդ փորձի ժառանգակ, որը շնորհիւ Ձեր անօրինակ փառքեան փորձանք դարձաւ պատրաստ բեւաւու համար, վիրաւորեց մեր պատշելի Պողոսը եւ մի քանի օր անց վախճանեց:

Փառք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրւանից Պողոսի որբացած զօրամասը յանձնւմ եմ շարքու կապիտան Թորոսեանին, որին արդէն հրամայւած է անցնել Սիսեան: Լիալոյս եմ, որ դուք, քաջանուն Սիսեանցիներդ, թե ու քիկունք կը հանդիսանաք Ձեր նոր հրամանատարին:

Ասուած եւ իմ հոգին Ձեզ հետ:

Հրամանատար՝ ՆժԴԵՀ

Ղափանի Հանգեր, 5 Դեկտ. 920

Դեկտ. 12ին Գարապապէ ձորերու շրջանին հայ կիները և օրիորդները հետեւեալ խանդավառ խօսքերով կ'ընդունին Չանդեղուրի հրամանատարը.

Քաջարի հերոս Նժդեհին,

Ողբունում ենք ձեզ եւ բարի գալուստ ցանկանում: Երկար կեանք եւ յաջողութիւն ձեզ: Չորս ամառայ քնքացիք մեր կրած անջանքներից ու բարբարոսների զազանային վերաբերմունքից յետոյ՝ վերջապէս ձեր գալուստը բերեց մեզ մեծ աւետիք: Հայ կիներ՝ դարեւ ի վեր զտնելով սրկութեան լծի սակ, չէ կարողացել ազատ արտաթափել: Այսօր նա պատրաստ է ազատ շնորհակալութիւն յայտնել իր քաջարի հրամանատարին, որովհետեւ նա եղաւ նրանց պատիւը վերականգնողը:

Կեցցե՛ք քաջ հրամանատարը:

Կեցցե՛ն նրա քաջարի զինուորները:

Ազատագրուած շրջաններու մէջ կարգն ու անդորրութիւնը հատուակու և ապագայ շահադիտական ձեռնարկներու առաջքն առնելու նպատակով Դեկտ. 15ին Նժդէն հետեւեալ հրամանը կ'ուղղէ Չանգեզուրցիներուն .

«Այսօրուանից Չանգեզուրը յայտարարուի եմ զինուորական դրութեան մէջ : Ընդ սմին սահմանում եմ մահուան պատիժ դաւանանութեան, լրեստութեան, պրօվագացիայի, սպեկուլացիայի, կաշառակերութեան եւ նման քեական ու քաղաքական յանցանքների համար : Հրամայում եմ բոլոր պատկանակներին՝ զինուորական քե քաղաքացիական՝ լինել արքուն աշխատել օրուայ ընթացում 24 ժամ եւ կանգնել իրանց կոչման բարձրութեան վրայ :

Չանգեզուր-Գողթանի հրամանատար՝ Նժ.Գե.Հ Գորիս, 1920 Դեկտ. 15



Հայ Մեծամասնականներ Երեւանի կառավարութիւնը իրենց ձեռքը անցրնելէ վերջ՝ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքերու հրամանատար Դրօն և Չին. կոմիտար Աւիս հետեւեալ կ'օրհնէ Չանգեզուրի զիւղացիութեան և հրամանատարութեան .

ԿՈՉ ՈՒՂԻՂ, ՀԵՌՍԳՐՍԹԵԼՈՎ, ԵՐԵՒԱՆ-ՔԷՇԻՇՔԵՆԴ ԶՍՆԳԵԶՈՒՐ ԳԻՒՂԱՑԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՐԱՄԱՆԱՍՐՈՒԹԵԱՆ

Թող յայտնի լինի բովանակ Չանգեզուրին, որ Հայաստանը յայտարարուած է սովետական յեղափոխական հանրապետութիւն : Հին կառավարութիւնը նետել է երկիրը արեւան ու արցունքի անդունդը : Չանգեզուրի բարձունքներում կուելով կարմիր բանակի ղէմ դուք այդպիսով անգիտակցաբար խորացնում էք վիշտն ու դժբախտութիւնը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկութիւնը կախուած է կարմիր բանակի ու Սով. Ռուսաստանի օգնութիւնից :

Սով. Ատրէշանը զիջել է Սով. Հայաստանի Չանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը : Սով. Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որը ըսպանում է զրսի ոյժերի կողմից և հաշտեցնելու ձեր ժողովրդին իր հարեւանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրաւունքները :

Հայաստանը քայքայուած է, մենք կարող ենք վերականգնել միայն այն օգնութեան միջոցներով, որը յոյց կը տայ մեզ Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ատրէշանը, առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդն իր նաւթով :

Սովետական Ատրէշանը հրամարեւց Չանգեզուրից, Լեւոնային Ղարաբաղից և Նախիջևանից : Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղագծերի բացման և Սով. Իշխանութեան ամրապնդման Անդրկովկասում : Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպուած է Սով. Իշխանութիւն : Քաղաքական հակառակորդերից ոչ ոք չէ հետապնդում բացի հին կառավարութեան անդամներից, որոնք Յեղկոմի ձեռքով ձերբակալուած ու յանձնուած են ժողովրդական դատի :

Մենք համոզուած ենք, որ մեր բոլորի նարազատ Չանգեզուրն եւս կը մտնի Խորհրդային Հայաստանի մէջ, որպէս զի վերջ տրելի ամէն մի թշնամական զարծողութեան կարմիրները ղէմորոնք բարեկամական և կորայրական յարաբերութեան մէջ են գտնուած Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքի հետ : Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը ղեմել է կարմիր զօրքի հրամանատարութեանը, որպէս զի իւր զօրքը յետ քաշէ Չանգեզուրի շրջաններից այն հաւատով, որ Չանգեզուրի զիւղացիութիւնը վերջ կը տայ կարմիրների ղէմ թշնամական զարծողութեան :

Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք յայտնում ենք բոլոր կախների մասնակցողներին ամնիստեա, համարելով այդ կախը կործանարար մեր ժողովրդի համար :

Մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրին՝ Խորհրդային Հայաստանի Իշխանութեան դրօշակի տակ կանգնել, մերձենալ Ռուսաստանին և Խորհրդային Ատրէշանին : Մենք ազնուութեամբ, բաց սրտով յայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զօրքի ղէմ յետակայ կախները ձեռնառու են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին :

Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրի զիւղակ խաղաղ աշխատանքի Պահանջում ենք անմիջապէս դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմա-

կան գործողութիւն և ենթարկել Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան: Սոյն հրամանը խախտելը մեր կողմից կը նկատուի իբրև թշնամական գործողութիւն՝ ուղղւած խորհրդային Հայաստանի և նրա զաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանի և նրա կարմիր զօրքի դէմ:

Խորհրդային Հայաստանի Հանապետութեան

Զինւորական կոմիտար՝ Ա.Ի.Մ

Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքերի

Հրամանատար՝ ԳՐՕ

IX

Ի Ն Ք Ն Ա Վ Ա Ր Ս Ի Ի Ն Ի Ք

Տաքեի համագանգեգութեան առաջին համագումար եւ իր որոշումները.— Ղարաբաղի կցումը.— Տեր Պետրոսեան Դիգակի մեջ.— Հաղուրթի մօտ կռիւ մը 1921 Մարտ 8ին.— Մեծամասնականներու դէպի Գողթան արշաւանքը.— Գողթանի ակամայ խորհրդայնացումը.— Դրօի, Մեծամասնական Զինուորական Իշխանութեան եւ Նժդէի միջեւ փոխանակւած պատմական գրութիւններ:

Դրօ-Աւիսեան կոչը տարրեր պայմաններու մէջ յառաջ բերէր գուցէ որոշ տրամադրութիւններ, բայց Չանգեզուր յաղթական՝ չէր կրնար լսել իրեն եղած խոստումներն ու սպառնալիքները, հաւատարապէս:

Մինչև զրութեան վերջնական պարզուելը երկիրը իր սեփական օրէնքներով կառավարելու համար համագումարի մը պէտքը աւելի քան զգալի էր, մնաց որ ատիկա առիթ պիտի ըլլար անդրադառնալու մէկ տարուայ սազմական գործողութեանց վրայ՝ զձեռն համար ապագայ աշխատութիւններու ուղղութիւնը:

Այդ համագումարին մէջ ժողովուրդը յանձին իր ներկայացուցիչներու՝ պիտի գտնէր գործունէութեան և ոգևորութեան նոր աղբիւրներ:

Կեկտ. 25ին Տաթևի պատմական վանքին մէջ տեղի ունեցաւ համագանգեգութեան այդ ժողովը, ուր ներկայ էին Չանգեզուրի բոլոր շրջաններու գիւղերէն ընտրուած 100 պատգամաւորներ, հրամանատար Նժդէն, բոլոր շրջանային խորհուրդներու ներկայացուցիչները 118 հոգի ընդամենը: Համագումարը կ'որոշէ.

Չանգեզուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրաւակարգ, մնայով անկախ մինչև քաղաքական հնարաւորութիւն կ'ունենայ միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն ևն Չանգեզուրի նախկին սահմանները:

Չանգեզուրի վերաբերմունքը դէպի Ատրբէջանի կառավարութիւնը լինելու է բարեկամական, բայց նա առայժմ չէ կարող սերտ յարաբերութիւնների և երթևեկութեան մէջ մտնել Ատրբէջանի հետ, մինչև հարեան ժողովրդների փոխադարձ վատհոլութիւնը կատարեալ չը լինի:

Չանգեզուրի փոխ յարաբերութիւնը Պարսկաստանի հետ եղել է միանգամայն սերտ և բարեկամական և կը մրկայ: Նա Պարսկաստանում ունենալու է իր ներկայացուցիչը որ աւելի քան սերտ յարաբերութիւնների մէջ պէտք է մտնի այդ կառավարութեան հետ առևտրական և հաղորդակցութեան տեսակէտներից:

Ընդունւում է մասնաւոր խոչոր սեփականութիւնների պետականացումը, ինչպէս վանքապատկան, եկեղեցական և ըէգական, նոյնպէս և ուրիշ խոչոր կալւածատէրերի: Համագումարը միաձայն որոշում է՝ հրաւիրել իր ազատարար, իր հերոս Նժդէին որպէս ՍԻՆՆԱՑ ՍՊԱՐԱՊԵՏ և բուն ծափահարութիւններով իր կատարեալ վատհոլութեան քէն տայով նրան իր բախտն է յանձնում նրան: (*)

Ղ Ա Ր Ա Յ Ա Ղ Ի Կ Ց Ո Ի Մ Ը

Չանգեզուրի վերջին յաղթութիւններու լուրը հասած էր Ղարաբաղ: Խորհրդային Ատրբէջանի զօրքերու ներկայութիւնը մեծապէս կը ճնշէր տեղացի ազգաբնակչութեան

(*) Ազատ Սիւնիք, էջ 48-60:

վրայ, որ պատեն ասիթ մը կը փնտուէր թշնամի լուծը թօթափելու համար:

Դեկտ. 29 ին տեղադիրներու բմբոստական մէկ շարժումը խեղդելու համար Մեծամասնականներու կատարած փորձերը կը ձախողէին:

Ղարաբաղի ժողովուրդը բնովզամ էր:

Կ'ուզէր ազատ ապրիլ: Ահաւասակ իր պահանջը:

Իրզակէն 1921 Յունվար 3 թուակիր իր ապարապետ նժդեհի ուղղած մէկ երկտողով Ղարաբաղի ապստամբ ուժերու գեկավար Թեւան կը գրէր:

«Ենդրում եմ ձեզանից, խնայել Ղարաբաղի ապստամբ ժողովրդին, որ ապաստում է ձեզ զիշեր ցորեկ:»

Միւնիքի ինքնավար յայտարարուելէ վերջ նժդեհի համար Ղարաբաղի զբաւումը վճուում խնդիր մըն էր ալ:

Դէպի Ղարաբաղ գինուորական նոր արշաւանքի մը սկսելէ և տեղադիր ապստամբ խումբերուն օգնութեան հասնելէ առաջ, նժդեհ կը ջանայ դարձի բերել Մեծամասնականներուն հպատակութիւն յայտնող հայերը, այդ նպատակով փետր. 25 ին և 27 ին անոնց կ'ուղղէ երկու կոչեր, ուր կ'ըսուէր ի մէջ այլոց.

Շատեր, խաբւածներն ու մոլորւածները—անկեղծ գղջմամբ արդէն վերադառնու է եմ իրենց հարագաս ժողովրդի զիրկը:

Իսկ Բոլշեւիկների չեկերին ձախւած անհոգի ուրացողները յամառում են մնալ մքուքեան մէջ ու շարունակել իրենց մուք գործերը:

Էն, առաջիններին բարի գալուս, վերջիններին բարի երբ դէպ ման ու մոռացում:

Ապարապետ՝ ՆժԳԵՆ

Միւնեցիներէ կազմուած զօրամաս մը հրամանատարութեամբ սպայ Տէր Պետրոսեանի և մի քանի զործիչներու ուղեկցութեամբ՝ 1921 Փետր. 28ին կ'անցնի Դիզակ:

Միացած տեղական ուժերու՝ Միւնեցիք քանի մը օրուայ մէջ գրեթէ կը փանեն Մեծամասնական զօրքը Լեւոնային Ղարաբաղէն:

Մարտ 8 ին թշնամին յամառ դիմադրութիւն մը ցոյց տայէ յետոյ, կը նահանջէ՝ Հայերուն ձեռքը ձգելով Հաղբու ռե իր չրջակայ գիւղերը:

Այս կուռի ընթացքին Մեծամասնականներ կ'ունենան 100էն աւելի սպաննուած և 150 գերի: Հայերու կորուստը կ'ըլլայ երեք սպաննուած և երկու վիրաւոր:

* * *

1921 Փետր. 12ին Մեծամասնականներ միացած թուրքերու կը յարձակին Գողթանի վրայ, այդ չրջանի հայ ուժերու հրամանատար տեղակայ Ղազար տեղեկադրելով դէպքի մասին, շարժման մէջ կը դնէ իր վաշտերը և Փետր. 13ին (կուռի Բ. օրը) մեծ ջարդ տարով թշնամիին՝ նահանջի կը մասնէ զայն:

Այդ ժամանակ Գողթան կը նեղուէր հաւատարապէս գէնքի ու կենսամթերքի պակասէն: Կուռներու ընթացքին կիներ, դպրոցական աշակերտներ, մինչև իսկ մանուկներ փրկութեան գործին սատարելու համար խանդավառութեամբ կը լծուին աշխատանքի՝ մաքրելով ժանդոտած փամփուշաներ՝ կուռի վտանգաւոր պահուն դիրքէ դիրք փոխադրելով զանոնք:

Երեւանի առաջին անկումէն վերջ՝ Գողթանի գէնքի այս յաղթութիւնը սակայն տեղի պիտի տար առանց գինսթաիութեան իր ակամայ խորհրդայնացումին: Իր աշխարհազրական դիրքին պատճառով Գողթան ամբողջ 6—7 ամիս կը զրկուէր արտաքին աշխարհի հազարակցութենէն. մենակ և առանց սնունդի՝ իր պատուաւոր խորհրդայնացման մէջ կը փորձէր գտնել փրկութիւնը, յորմէ հետէ մահաւանդ, երբ Երեւան չէր ուզած հասնիլ անոր կիսաքաղն աղաղակներուն:

* * *

Յունվ. 21ին Բազուէն Գորիս կը հասնէր Խորհրդային Իշխանութեան մէկ պատգամաւորութիւնը Գրիգոր վարդանեանի նախագահութեամբ, բերելով Դրօի և ժԱ. կարյիր Բանակի հրամանատարութեան կողմէ Չանգեղուրի անգէն հաշտութեան և խորհրդայնացման հետեւեալ գրութիւնները.

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԻՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ
Պ Ա Տ Ճ Է Ն Ը Ն Ժ Դ Ե Հ Ի Ն

Հայրենակիցներ, երկու տարի ու կէսեայ դառը փորձերը բաւականին համոզեցուցիչ էր, որ իզուր էր հայ ժողովուրդը յոյսերը դրել Եւրոպայի վրայ, որն ամենաքրիտիքական մոմենտում նամարդի նման թողեց ամբողջ ժողովուրդը թշնամու գրկում, որովհետեւ իր շահերը այդ էին պահանջում:

Վերջին րօպէին պետութեան գլուխը անդամ դաշնակցունթեան կուսակցութեան պատասխանատու ընկերները 26 ին նոյեմբերի ժողովում խոշոր մեծամասնութեամբ որոշեցին ընդունել Ռուսաստանի օրինատացիան:

Հայաստանը յայտարարեց խորհրդային, հիմնուած այն համոզմունքի վրայ, որ միակ յեղափոխական Ռուսաստանը կը գայ անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատաւորութեան շահերը և յետ կը շարտի մեր հայրենիքից Քէմալական դժոխային ծրագիրներ կազմող բանակը:

Ներկայումս Մոսկւայում հաւաքուած է կօնֆերենցիա, որտեղ պէտք է լուծել Հայաստանի սահմանների խնդիրը Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Հայաստանի մասնակցութեանը:

1 ին. Զանգեզուրի չճանաչելը խորհրդային Հայաստանը խանգարելու է մեզ լուծել Նախիջևեանի, Շարուքի և Ղարաբաղի խնդիրները:

2 ըզ. Պատճառ է դառնում Զանգեզուրի այդ բռնած դիրքը և գործիք է տայիս տաճիկների ձեռքը չհեռացրնել իրենց զօրքերը մեր երկրից, պատճառարանելով թէ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը կեղծ է որ մօտիկ ապագայում Հայաստանը նորից կըլինի գործիք Եւրոպական իմպերիալիզմի ձեռքը:

3 ըզ. Ռիանի Զանգեզուրը չի ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը դեռ պիտի կասկածով վերաբերուեն Հայաստանին չի սկսուել խաղաղ և շինարար աշխատանք մեր արիւննաքամ եղած երկրում:

4 ըզ. Դժւար է խոստովանել և հաշւել այն մտքի հետ, որ կատարուած է մի շարք քաղաքական սխալներ, բայց դժբախտարար դա դառն իրողութիւն է:

Ուստի դիմելով ձեզ ուզում եմ հաւատայ, որ Զանգեզուրը և նրա դեկաւարները վերջ կըտան իրենց բռնած քաղաքականութեանը և կը միանան իրենց մայր երկրին, Հայաստանին, Մոսկւայի տաճիկների հետ բանակցութիւնը կը գայ ապացուցանելու, որ սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատաւորութեան շահերը:

Ա. Ուստի ձեզ պէտք է անմջապէս յայտարարել խորհրդային և միանայ խորհրդային Հայաստանի հետ:

Բ. Եթէ որ և իցէ բան ունիք պարզարանելու առանց ուշացնելու պէտք է ներկայացուցիչներ ուղարկէք Յեզկում ժ.Ա. ըզ բանակի և Հայաստանի կառավարութեան մօտ:

ԴՐՕ

Բազու, 21 Յունւար 1921

Նոյն օրը, լիազօրուած Մեծամասնական գերագոյն զինուորական հրամանատարութեան կողմէ Շուշիի զինուորական կոմիսար՝ Ս. Պօտեչին և քաղաքի ու շրջակայքի կայազօրի պետ՝ Վայցելտովսկի, ինչպէս նաև առանձին գրութեամբ մը հրամանատար Սեմենով, կը դիմէին Ինքնավար Զանգեզուրի կառավարութեան բարեկամական կապ հաստատելու համար, «Հեհեւելով իմ դաւանած գաղափարներուն, կը գրէր, հրամանատար Սեմենով Յունւմ. 22ին, ես կ'առաջարկեմ ձեզ դադրեցնել ամեն սեսակ ռազմական գործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ եւ փոխադարձաբար զսնել ընդհանուր լեզու:

Ես համոզուած եմ, որ մեր բարի դրացիական յարաբերութիւնները կ'ամրապնդուին, ու կը դադրի ոչնչացումը ամենից, որ կը փափաքին դիմել իրենց ապագայ խաղաղ ու շինարար կեանքին:»

Հաշտութեան բանակցութեանց մասին իրեն եղած հրաւերին դրական արդիւնքին նկատմամբ յեռետես՝ Նժդեհ Մեծամասնական ժ.Ա. Բանակի հրամանատարին կը պատասխանէ իր հետագայ գրութեամբ.

Չեր նամակով Դուք խնդրում էք, որ մենք Ձեզ հետ հաստատենք բարեկամական յարաբերութիւններ: Ես սկզբունքով հակառակ չեմ այդ առաջարկին, սակայն ներկայ հանգամանքներում հաստատել անկեղծ բարեկամական յարաբերութիւններ միանգամայն համարում եմ աննպատակայարմար, համոզւած լինելով, որ այդ հանգամանքը դրական և ցանկալի հետեւանքներ չպիտի ունենայ: Դրժրախտ Հայաստանում տեղի ունեցող այժմեան Չեր բարձր հրամանատարութեան և Հայաստանի կոմմունիստական կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի գործունէութիւնը գալիս է ապացուցելու և խախտելու իմ հաւատն ու վստահութիւնը դէպի Չեր առաջարկն ու անկեղծութիւնը: Ինչպէս ինձ, այնպէս և Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ շրնորհիւ Չեր բարձր հրամանատարութեան վարած քաղաքականութեան Հայաստանը դարձաւ սոսկումնակի և արեան թատերարեմ: Չեր բարձր հրամանատարութեան թելադրանքովն էր, որ Քէմալիստները գրաւեցին Սարիղամիշը, Կազզանը, Ղարսը: Այէքսանդրապոլը և Իգտիրը, անտեսապէս քայքայեցին և սոցիալապէս մեռցրին այդ ծաղկած կրկիրը և ժողովրդին բեռնակիր անասուններ դարձնելով նոցա իսկ մէջքով ազգամթերքն ու հարստութիւնը փոխադրեցին Տաճկահայաստանի խորքերը: Հայաստանը աշխարհագրական իւր դիրքով գտնւելով այն մեծ ճանապարհի վրայ, որով միանում է Եւրոպան Ասիայի հետ, շարունակ ենթակայ է եղել բարրարոսների ասպատակութեան և դժբախտ աշխատաւոր հայ ժողովուրդը հազարաւոր դոճեր է տւել վանդալների այդ ասպատակութեան ժամանակ, որոնք արչաւել են Արեւմուտքից և Արեւելքից: Այժմ պատմութիւնը կրկնւում է նոյնութեամբ, միայն այն տարբերութեամբ, որ այժմ հայութիւնը զլխատուում է սոցիալիզմի դիմակի տակ և ինչպէս ինձ, նոյնպէս Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի այն մասերում, որոնք գրաււած չեն տաճիկներով և գտնւում են խորհրդային իշխանութեան ներքոյ, ստեղծւած է այնպիսի կացութիւն, որ սպառնում է հայ գիւղացիութեան ֆիզիքական

գոյութեան և, որ ամենազլխաւորն է, գլխատուում, ըստ պանուում է ժողովրդի կենդանի խօսքը: Հարիւրներով հայ յեղափոխական ղեմոկրատիայի ներկայացուցիչները բանտարկւում են, զնդակահարւում և աքսորւում են, ո՛ւր, յայտնի չէ: Այդ բանում ես տեսնում եմ խորհրդային իշխանութեան ղեկավար շրջանների ակնյայտ նենգամիտ միտումները՝ զլխատել Հայաստանի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը և մեռցնել նորա անկեղծ յեղափոխական-սոցիալիստական միտքը: Այն պայքարը, որ այժմ մղւում է Հայաստանում, նա դասակարգային բնոյթ չէ կրում և բոլշեւիկները, մանաւանդ հայ բոլշեւիկները միմիայն ատի-բապետելու տենչանքով բռնւած, ձգտում են հեռացնել ասպարիզից միւս սոցիալիստական կուսակցութիւններին, որպիսիք են դաշնակցականները, էսէրները, մենշեւիկները ևւայն: Միք մոռանա՛, որ այն բարձր գաղափարների, սոցիալիզմի իրականացումը, որը դուք այժմ կեղծ ճանապարհով էք տանում, վերջ ի վերջոյ պիտի իւր գաղափարական պայքարով իրականացնի այն յեղափոխական ղեմոկրատիան, որոնց այժմ Դուք հետապնդում և զլխատում էք: Միք մոռանա, որ Չեր կուսակցական հայ աշխատաւորների մեծագոյն մասն իրենց յեղափոխական դաստիարակութիւնն ու միտքը ստացել է մեզանից, մեր միջից, որ յեղափոխական մտքի այր ու բենը ստացել են դաշնակցութիւնից, որը տասնեակ տարիների ընթացքում պաշտպանել է Արեւելքի աշխատաւոր գիւղացիութեան շահերը և չնորհիւ այդ կուսակցութեանն էր, որ յառաջ եկաւ յեղափոխութիւն թէ թիւրքիայում և թէ Պարսկաստանում: Այժմ այդ կուսակցութեան յաւազոյն գործիչները, որոնք անիծեալ բռնակալութեան օրերում հիւժւում էին բանտերում և հեռաւոր Սիրիի տունդրաներում, կանդալները մաշում, այժմ նոքա բանտարկւում են ու հրացանազարկ են լինում Չեր կողմից: Այսպիսի պայմաններում խօսել բարեկամական յարաբերութիւնների մասին, աւելի քան միամտութիւն է:

Անկեղծ բարեկամական յարաբերութիւն մեր մէջ կարող է ստեղծւել այն դէպքում, երբ հայ մտաւորակա-

նութիւնը կազատուի բանտերից, երբ կը դադարէք նրան հարածելուց, երբ Ձեր բարձր հրամանատարութիւնը իրական և կտրուկ միջոցներ ձեռք կ'առնի մաքրել այն հողամասերը, որոնք զրաււած են Բէմայականներից և վերջապէս երբ կը դադարէք Չանգեզուր ուղարկել զանազան մութ անձնաւորութիւններ «գաղտնի և շտապ գործերով», ինչպէս այդ անուամբ է ժ.Ա. բանակի սեզիտորացիայի բաժինը: Երբ ես կը համոզեմ, որ Դուք կ'սկսէք իրականացնել Չանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութեան ցանկութիւնները, որի հաւաքական կամքը արտայայտուած եմ ես, երբ ես կը համոզեմ, որ Դուք յանձինս հայ յեղափոխական դեմոկրատիայի տեսնուած էք ոչ թէ Ձեր թշնամուն, այլ նրանց, որոնք կոչուած են շարունակել ընդհանուր յեղափոխական գործը, այն ժամանակ միայն ես կարող եմ հաւատալ Ձեր անկեղծութեանը և Ձեր մեկնած ձեռքը չի կախուի օդում: Իմացէք և յիշէք, որ ես և Չանգեզուրի ժողովուրդը, որն ինձ է յանձնել իւր բախտը, ներկայացնում է իրենից մի պատկասելի իրական ոչոք, որը, ինչպէս ես առաջ էլ գրել եմ, մի օր Ձեզ պէտք պիտի գայ:

Չանգեզուրի կարմիր բանակի օգտակար գործունէութեան մասին թոյլ տւէք կասկածել, որովհետեւ Դուք եւս լաւ գիտէք, որ Չանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութեան պաշտպանութեան և մարդասիրութեան ամենատարրական օրէնքներն անգամ ոտնահարուած են՝ տրնտևապէս քայքայուած Չանգեզուրում գտնուած կարմիր բանակի կողմից: Կրկնում եմ, որ ինչպէս մինչեւ բոլշևէիկների գալը, նոյնպէս և այժմ ես բացառապէս զրաւուած եմ հայ աշխատաւոր ժողովրդի ֆիզիքական զոյւութեան և նրա յեղափոխական սոցիալիստական գաղափարների պաշտպանութեան հոգսով: Երբ գործով ապացուցէք, որ Դուք միանգամայն թշնամի չէք դժբախտ հայ ժողովրդին, որն ապրում է Արեւելքի և Արեւմուտքի մեծ ճանապարհի վերայ, այն ժամանակ միայն կարելի է բարեկամական փոխյարաբերութիւն տեսնել մեր և Ձեր միջև:

Իմ կոնկրետ ցանկութիւններն են՝
 1. Երբ Դուք ազատէք բանտերից Հայաստանի յեղա-

փոխական-սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամներին,

2. Մարտէք Բէմայականներից այն հողամասերը, որոնք զրաււած են նրանց կողմից,

3. Հրաժարէք Չանգեզուրում գաղտնի, ստորկըր-կայ աշխատանք կատարելուց, այն ժամանակ միայն կարելի է ստեղծել բարեկամական յարաբերութիւններ ինքնավար Սիւնիքի և խորհրդային իշխանութեան միջև:

Սպարապետ Սիւնիքի և Գողթանի՝ ՆժԳԵՀ

Գորիս, 25 Յունւար 1921

Թէ խորհրդային Մոսկուայի թոյլատու ընթացքը հրահրած էր Բէմայական ուժերու դէպի Հայաստան արշաւանքը, թէ յեղափոխական Ռուսիոյ մեծամասնական դիւանագիտութիւնը, — երբեմնի կրղուեալ հակառակորդը գաղտնի գաշնադրելու — նոյնքան և աւելի թագուն ծրագիրներու ի խնդիր նահատակուած ժողովուրդի մը յոյնած դիակին վրայէն կը սեղմէր արիւնոտ ձեռքը Էնկիւրիի նոր աշխարհակալներուն, վեր էր ու կը մնայ ամէն տարակուսանքէ:

Իր ապագայ քաղաքական նպատակներու յաջողութեան համար խորհրդային Մոսկուայի կեցուածքը շատ հասկնալի էր, պարագայ մը որ սակայն ան կը ջանար ծածկել, թիւրիմացութիւններ փնտաւելով քաղաքական հայ գեկավար մտածելակերպի մէջ:

Ի պատասխան Նժգեհի գրութեան այդ ողին պարփակող հետեւեալ պատասխանը կը գրէր Հեկկեր, լիազօր անդամը մեծամասնական զինուորական իշխանութեան:

ԲԱՂԱՔԱՅԻ ՆժԳԵՀ ԵՒ ԲԱՂԱՔԱՅԻ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (*)

Երիգատայի հրամանատարը ի պատասխան իր դիմումին (իր նախաձեռնութեամբ) ձեղմէ ստացած պատասխանը ինձ յանձնեց, հաղորդելով ինձ ձեր յայտարարութեան բովանդակութիւնը. ժ.Ա., Բանակի յեղ. զին. խորհուրդի և Մեծամասնական գերագոյն իշխանութեան կողմէ ես լիա-

(*) Տե՛ր Միևսեան այդ ժամանակ նախագահ էր Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան:

զօրուած եւ՛ պատասխանելու ձեզ:

Ձեր նամակներէն կ'եղբակացնեմ, որ դուք մի քանի խնդիրներու նկատմամբ թիւրիմացութեան մէջ խնկած էք:

Եթէ դուք կը մեղադրէք մեզ Ղարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրաւուելու խնդրին մէջ որպէս թուրքերու արշաւանքին օժանդակող (և մինչև իսկ նախաձեռնող) ու այդ անդամանքը կը ծառայեցնէք ոչ թէ միայն բրոսականտայի միջոց, այլ ատիկա ձեր համոզմունքն իսկ է, այդ պարագային պէտք է պարզ ու որոշ կերպով ըսեմ, թէ թիւրիմացութեան մէջ էք դուք: Այն օրէն որ Անդրկովկասն մտած Մեծամասնական Ռուսաստանի զօրքերը մեզ համար իրրե օրէնք ընդունած ենք, որ քաղաքական և դասակարգային ոչ մէկ հանգամանք մեզ պէտք չէ մղէ խորացնելու ազգայնական թշնամութիւնը: Այդ խնդրին մէջ մեր հետեւողական ըլլալը դուք կրնաք նկատել Գանձակի և Զաքաթախայի ապստամբութեան վերաբերող գործին մէջ: Հայաստանի նախկին կառավարութեան զօրքերու հետ ունեցած մեր կռիւներու մէջ ուր մենք Անդրկովկասի աշխատաւոր մասնակերու ստրկացման պայքարի անմիջական ծանրութիւնը վերցուցեր ենք մեր վրան, ամէն կերպ կուրին ազգայնական բնոյթ տայէ խուսափելով: Մանաւանդ հայերու վերաբերմամբ եղած ենք զգոյշ՝ գիտակցելով թէ որքան տառապանք է կրած այդ ժողովուրդը: Մինչև անգամ ամենապարզ հաշիւը պէտք է մեզ ստիպէր զգուշութեամբ վերաբերուելու հայ ժողովուրդին հետ, որովհետև մենք չենք մոռնար, թէ որքան խոր է անոր համակրանքը դէպի մեծամասնական յեղափոխութիւնը և թէ ամէն տեսակ պարագաներ կ'ստիպեն այդ ժողովուրդը՝ հակելու դէպի Ռուսական օրինատասիրներ: Մեր զօրքերու մուտքը Հայաստան նպատակ ունեցեր է սով, Հայաստանը պաշտպանել վերջնական անկումէ և թուրքերու յետակայ առաջխաղացման առաջքն առնել և դուք կը տեսնէք, որ այդ գործին մէջ մենք յաջողութիւն ունեցանք, կարմիր զօրամասերու ներկայութիւնը միայն ստիպեց տաճիկներուն կանգ առնել ներկայ սահմանագծի վրայ, որ աւելի բարեւոք է, քան այն, զոր գծած էին տեղի տուող դաշնակցականները:

Մենք շտապեցինք կրճատելու տաճիկներու ազդեցու-

թեան շրջանը և Մոսկուայի սուս-տաճիկական կոնֆերանսի նախապայժաններէն մէկն ևւս այն է, որ (տաճիկներ) մաքրեն Ալեքսանդրապոլի շրջանը և բանակցութեանց պայժաններէն մէկն ևւս Ղարսի շրջանի մաքրումն է: Ինձ յայտնի չէ, թէ ինչով վերջացան այդ բանակցութիւնները, բայց մէկ բան մեզ համար կատկածէ դուրս է, որ ձեր շարժումը խորհրդային Հայաստանի դիրքը՝ իր տերրիտորեան պաշտպանելու խնդրին մէջ, խիստ կը թուցնէ ձեր նկարագրած ամարդի գործերը, որ թոյլ տուած են իրենց (տաճիկները) գրաւած իրենց վայրերու մէջ, ձեզ պիտի պտիպէր զօրավիզ հանդիսանալու խորհրդային Հայաստանին իր բռնած դիրքին ոչ թէ հարուած հասցնել անոր թի կուրքին:

Ձեր միւս մեղադրանքը՝ մեր զօրամասերու Հայաստանի սահմաններուն մէջ ցոյց տրուած անբարեյոյս վարքի ու բարքի մասին, նմանապէս պարզ չէ: Համոզուած կրնամ ըսել, որ մեր կարմիր զօրամասերու վրայ անմիջապէս այդ մեղադրանքները կարելի չէ բարդել, որովհետև մենք ունինք շարք մը փաստեր Անդրկովկասի և մասնաւորապէս այս ընդէիս Հայաստանի մէջ անոնց ցոյց տուած անբարեյոյս վարք ու բարքի մասին: Զանգեզուրի մէջ, յիբաւի տեղի ունեցեր է ամօթայի դէպք մը, որուն համար մեզ չենք դուրս, և զոր ժամանակին աշխատած ենք հաշուեյարդութեան ենթարկել: Խօսքս տաճիկական գուռի մասին է, զոր մենք ուղարկած ենք Զանգեզուրի ուղղութեամբ Քէմայի մօտ: Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չիկար: Գուռի կարգադրուած է եղեր անցնիլ Նախիջևան, ամէն մէկի համար ակնյատնի է, որ այդ գուռի ներկայութիւնը տաճիկական զօրամասերու մէջ անհրաժեշտ է եղած անոնց մինիմալ յեղափոխական ըլլալը հաստատելու համար:

Ո՛վ կրնար ենթադրել, որ տեղի կ'ունենան դժբախտ դէպքեր կամ թիւրիմացութիւններ, որ թէ՛ ազգարնակութիւնը և թէ՛ այդ գուռը իրարու դէմ դէնք կը բարձրացնեն, այն ալ կարմիր զօրքի անուշով: Որ մենք վճարականօրէն հաշուեյարդարութեան ենթարկեցինք այդ դէպքը, ատոր ապացոյց կրնայ ծառայել զօրաբաժնի պետի հետապուժը իր պաշտօնէն, որ այդ գործի մէջ ցոյց տուած

Մուսնանք, մի վայրկեան մուսնանք, որ մենք կուզուք կողմեր ենք:

Մուսնանք, որ այն դուք էիք, որ խարելով աւարի ու աւերածութեան մատնեցիք ըմբոստ ու ազատասէր Ղարաբաղը, Սիւնիքն ու Վայոց-Ձորը, սոցիալական քայքայումի հետ անասուածօրէն առաջ տարաք այդ լեռնաշխարհը լցնող ժողովրդի գլխատման տխուր գործը:

Մուսնանք և այն որ Դո՛ւք էիք, Դուք, որ արհամարհելով յեղափոխական էտիկայի ամենատարրական պահանջները՝ զինակցելով Արեւելքի գերագանցօրէն ընկեցիտն, կուշտուրաւեր ու հայաջինջ ուժերի հետ՝ երեկւայ հանրապետական Հայաստանը Քէմալստան դարձրիք:

Մուսնանք նաև այն, որ Ձեր հայ աշխատաւորութեան հասցրած չարիքից ու հայահայած և հակա-յեղափոխական քաղաքականութիւնից խթանուած Սիւնեաց, Արցախի ու Վայոց-Ձորի ռազմական ուժերը մի գիշեր իջան լեռներից ու մաքրեցին իրանց երկիրը, աշխարհի չորս քամիներին տայով Ձեր բարբարոս զօրամասերը:

Մուսնանք այդ բոլորը, չնայած որ պատմութիւնն ու Ձեր ձեռքով խաչուած հայ ժողովուրդն երբեք չի մուսնայ-մուսնանք, կրկնում եմ, և խօսենք որպէս երկու օրեկախ կողմեր:

Սկսում եմ, լսէ՛ք:

Ձեր վերջին նամակի մէջ դուք առաջարկում էք ինձ բարեկամանայ սովետական Հայաստանի կառավարութեան հետ և միամտօրէն հարց էք տայիս՝ թէ ո՛ւմ վրայ եմ դըրել յոյսս:

Սովետական Հայաստան չկայ: Կայ քաղաքականապէս բռնաբարւած Երևան անուշով մի քաղաք և մէկ ու կէս տասնեակ զիւղեր՝ այսինքն տերրիտորիայ մի արտուրդ:

Ձեր դաւադրութեամբ Հայաստան երկիրը դարձաւ Քէմալստան: Միամիտ չլինենք ենթադրելու, որ Մոսկուա-

յի Ձեր վերջին կոնֆերանսը մուկ չի ծնելու: Ձեր զանկութեամբ տաճիկները մտան Հայաստան, սակայն Ձեր հրամանով նրանք չպիտի հեռանան և խոստովանենք, որ եթէ Քէմալիստաները քաղաքական հնարաւորութիւն ունենան չարժեկու դէպ Երևան, Ձեր, միայն թայանի մէջ մարդըււած և Ղարաբաղում կին ու երախաներ կտորելու գործում մասնագիտացած զօրքերը չեն, որ պիտ պաշտպանեն Ձեր ձեռքով գլխատուած ու զինաթափ եղած հայ աշխատաւորութիւնը: Չգիտեմ նման պայմաններում արտուրդային սովետական Հայաստանի հետ բարեկամանայը միտք կունենայ: Թուում է, որ իմ՝ Երևանի կառավարութեան հետ բարեկամանայուց կը շահի միմիայն Ձեր երեկւայ «բարեկամ», այսօրւայ «թշմամի» Քէմալը, որովհետև հայ զինւորն անմարտունակ, փայտ է դառնում, երբ անգամ ձեւակնօրէն դառնում է կամ կոչւում կարմիր, բոլշեւիկեան, սովետական: Ձեր հարցին, թէ ո՛ւմ վրայ եմ դրել յոյսս, Անտանտայի, թէ Վրաստանի, պատասխանում եմ—միայն իմ ազատասէր ժողովրդի յաղթական ռազմունակութեան՝ իմ երկրի բարձր լեռների և իմ պաշտպանած Արդար Դատի վրայ:

Ուժեղը նա չէ, որ ուտող բեբաններ, երկոտանի մեքենաներ, թայանչիներ կամ թնդանօթներ ու արծիճ շատ ունի բայց սիրտ ու հոգի չունի և սրբութիւններ չէ ճանաչում:

Ուժեղը նա չէ, որն ոչնչով չէ տարբերում կարմիր ցարերից, սուլթաններից, որը խարեբայութեամբ դրախտ և հազար ու մի բարիքներ բերելու խոստումներով մտնում է մի երկիր, թայանում, սոցիալապէս գլխատում, ապրտամբութեան մղում ժողովրդին և թողնում, փախչում...

Ուժեղը նա չէ, որ ամբողջ բրեզաւաներով յարձակւում է Շիւան-Ձոր անունով մի գիւղի վրայ և քառասուն օր անընդհատ թնդանօթներից և գնդապիւններից արծիճ ու կրակ է թափում հարիւրի հասնող ապստամբների գլխին և նահանջելուց առաջ ապետութիւն չի ունենում ծուկի գալու ապստամբների դիրքերի առաջ և ասելու՝ «Փառք Ձեզ, ապստամբներ, որ այդպէս կուել և ձեր երկիրն ու մարդկային իրաւունքները պաշտպանել զիտէք»:

Ուժեղը նա չէ, որի ուժերի աւանգարդը կազմում

ին՝ կարծիր սուտը, խարերայութիւնն ու պրովակացիան. որը չգիտէ, որ գերմանական գրահապատ բուռնցքը ջարդ ու փշուր դատաւ, գինաթափ եղաւ բէյզիական տրագիկ ու հերոսական հոգու առաջ:

Ուժեղը նա չէ, որ յանուն իր աննշան յաջողութիւնների, իր Պիւստսեան յաղթութիւնների դաշնակցում է անգամ աստանայի հետ, որը լինելով Նարոյէոնի խեղանկարը, Մաքիավելին է իսկական:

Ուժեղը նա չէ, որը կազմակերպւած մեծ թախանն ու մեծադոյն ոճիրն անւանում է Ռուսական Մեծ Յեզափոխութիւն, որը խելագար հայածանք ու անբոբ է յարուցել անգամ սոցիալիստական ինտելիգենցիայի դէմ, որն առանց ամօթի ու խղճի խայթի իր ամենավուրջար—քրէական գործիչներին, ինչպիսիք են սաղիստ Ատթարբէզեանն ու քծնող Աւիսր—անւանում է սուսական Մարաթ:

Ուժեղը նա չէ, որը օրական եօթն անգամ վերև ու ներքև թքել գիտէ, բայց կրծքի վրայ, դրպանի խորքում սուսական խաչն ու Տիրամօր պատկերն ունի:

Ուժեղը նա չէ, որի յաղթութիւնները սազմական լինելով, բարոյական չեն:

Դուք չգիտէք, թէ ո՞վ, ենչպէ՞ս և ինչո՞վ է յաղթում: Կա՞ք, ասեմ:

Գիշեր է: Մի քանի գինւորներ Գորիսի մի այգում սուր խրամատաշինական գործիքներով փոսեր են փորում: Գերեզմանները պատրաստ են: Ահա բանտի դռները դուրս նետեցին երկու ականաւոր սոցիալիստներ: Դատապարտւածները գիտեն, որ իրենց տանում են հորին յանձնելու, բայց չգիտէին, որ պիտի մորթւեն: Մօտեցրին փոսերին:

Մի քանի սրեր բարձրացան մթութեան մէջ ու իջան: Սոցիալիստներից մէկը զլխատւած էր իսկ միւսի ձախ թևը կտրւած:

«Սրիկաններ, սպանէ՛ք, կորէ՛ք միւս թևս էլ, բայց գիտցէ՛ք, որ դուք ձեզ էք սպանում: Ցարն էլ ձեզ պէս վարւեց ժողովրդի սոցիալիստների հետ—ու մեռաւ բռնաբար:»

—Սրիկաններ, մարդասպաններ, վերջին անգամ գոռաց Շիրինն ու սրերի ծանր հարւածներից գորւեց փոսը:

—Սրիկաններ, մարդասպաններ, վախվիսելով ու կա-

մայուէկ կրկնեց խարւած ժողովուրդն ու սեղմեց բուռնցքը:

Կուլե էր: Չերոնք, միացած Խայկ-փաշայի թափուրների, թնաղնօթների ու գնդացիների հետ կախել էին Արանգեաղից Կարճեան գիւղի վրայ: Երրորդ օրն էր, ինչ ապստամբները հեզնում էին թշնամու բոյոր ճիգերն ու փորձերը և սուստ հուռնձ անում:

Ջուր չկար, ծարաւ էինք: Կարճեանցի հայ կինը, կուժը լիքը սառը ջրով բարձնում էր դէպ մեր դիրքերը. թշնամին նկատելով՝ գնդացիային կրակ բացեց նրա վրայ: Հարիւրաւոր գնդակներից մէկը փշրեց հայ կնոջ կուժը: Կինը նորից իջաւ Արաքսի ափը, վերցրեց մի ուրիշ կուժ լցրեց ջրով ու շարժեց դէպ մեր դիրքերը: Էլի նա բնկաւ կրակի տակ, թեթև վիրաւորեց ու կորցրեց իւր կուժը: Հաւատացած էինք որ հա այլևս չի վերադառնայ, բայց մի քիչ անց, նորից պաշտելի հերոսուհին, կուժն ուսին, բարձրացաւ սարը:

Վիրաւորւած հայ կնոջ ներկայութիւնը կրակով ու վրէժով լցրեց ապստամբների հոգիները: Կէս ժամ անց, թշնամին մեր սարերից կրկնակոխ փախչում էր:

Ահա իմ ուժը:

Կուրոջկին իր հեծելազօրքով եկել, պաշարել էր Երիցվանիկ դիւղը: Հրամայւած էր ցերեկը չպատասխանել թշնամուն: Ապստամբները սրտատրոփ սպասում էին խաւարն իջնելուն, իրենց հարազատ տարերքին, երբ հպարտ Դափանցին թշնամու քանակի մասին հարց տալու փոխարէն, հարցնում է ուր է թշնամին:

Գիշեր է: Դայլավաչտերը սպասում են ազդանշանին՝ սկսելու իրենց ուժանակօյին գրոհը: Լուսթեան մէջ բարձրացաւ ապստամբներից մէկի մահն արհամարհող, վտանգն անդիտացող երգը: Վաչտերն դուրս թռան իրենց խրամատներից գոռ ուռաւան, որին հետեւեցին զինամիտային պայթիւնները:

— Յանձնւում ենք, յանձնւում ենք, գրեթէ ճշաց պանիկայի մատնւած թշնամին: Լոյսը բացեց: մեր ձեռքն էր մնացել թշնամու ուժերի

կիսից աւելին, մի քանի հարիւր հրացան ու երկու տասնեակից աւելի զնդացիներ:

Մենք այսպէս շատ անգամ եՐԳՈՎ, ենք յաղթում:

* *

Սիւնիքի երկնքի տակ, բայօթեայ, հաւաքւած են հազարաւոր կանայք քաղաքից ու գիւղերից: Միտինգ է: Խօսում է մէկը: Դիմենք Սպարապետին, եթէ նա այսօր մինչև երեկոյ չըքչի թշնամուն Զարուղից էլ դէն, մենք կը յարձակենք զեղատների վրայ՝ մեր մէջ կը բաժանենք եղած թոյնը և անձնասպանութեամբ վերջ կը տանք մեր կեանքին, որ մէկ էլ կարմիր զինւորի կամ սև ասիեարի երեսը չտեսնենք:

Հերոսական այդ որոշումը յայտնեց զօրքին:

Մութը դեռ չէր ընկել, երբ մեր սուբհանդակն աւետեց, որ Զարուղ թշնամին ետ է շարուած Աւդալլար:

Ահա՛ թէ ինչով և ինչպէս ենք յաղթում մենք:

* *

Այսպէս, կկաք, խարեցիք, թալանեցիք, ապստամբեցրիք ժողովրդին ու քշեցիք: Դուք պարտեցիք, որովհետև պէտք է պարտէիք, որովհետև դա պատմութեան վճիռն է, որովհետև մարդկութիւնն է այդպէս ցանկանում:

Դուք պարտեցիք, որովհետև Դուք բարոյապէս պարտւած էք եղել հէնց ձեր քանդւած ու զլխատւած բուն հայրենիքում — Ռուսաստանում, որովհետև ձեր ամէն մի քայլը, ամեն մի գործը բարոյական մի պարտութիւն է, էտիքական մի անձնասպանութիւն:

Սիւնիքը յաղթեց ձեզ, նա պէտք է յաղթէր, որովհետև վարձկան զինւորականների տեղ նա ունի երկու հարիւրի շափ ժողովրդական ուխտւած վաշտապետներ, նոյնքան Դաւիթ-բէգեան գայլալաշտեր, իրեն ապաստան բարձր լիւներ, որքան բարձունք, այնքան զնդացիք (միմիայն ձեր զօրքերից խլւած 200ը), խոր ձորեր թշնամու համար գերեզման, թնդանօթներ, առատ ուղմամթերք հազարաւոր փրթերով ուժանակ ծով ատելութիւն դէպ իր թշնամին, ծով սէր դէպ հայրենի երկիրն ու արիւնով ձեռք բերւած ազատութիւնը. բայր ճակատներում անյատակ մեղսկիներ որոնք բերանբաց սպասում են մեր երկրի թշնամիներին ու զբա-

նիտէ հաւատ, որ այստամբւած ժողովրդին միայն Աստուած կարող է յաղթել:

Խորամանկ Մաքիավելին էլ չի օգնի Ձեզ: Ձեր լաւագոյն մտտեան զէնքերը — կարմիր սուսան, չեղած դրրախրտն էլ չեն փրկիլ Ձեզ, որովհետև այդ զէնքերով միայն մի անգամ կարելի է յաջողել, յաղթել: Ձեր մեղքամիտն անցած համարէք: Խոստացած դրախտի տեղ դժոխք, հազար ու մի բարեքներ իտիարէն սով, սիֆիլիս, արիւն, արցունք կոտորած, Քէմալ, Քէմալստան բերիք հայ աշխատաւորութեան համար:

Եզրերով նամակս, աւելցնում եմ, իզուր էք ենթադրում, որ ես ցանկութիւն ունեմ պայթեցնելու Երևանն ու մէկ ու կէս տասնեակ զիւղերը, որոնց վզին զոսով է զբւած սովեատկան յուժը, եթէ Ձեր Ղարաբաղում սկսած բարբարոսութիւններով չստիպէք ինձ անելու այդ քայլը: (*)

Տ'զրութիւն:

Ինքնավար Սիւնիքի Սպարապետ՝ ՆՃԻԵՆ

Գորիս, 24 փետուար 1921

(*) Սպարապետ Նժդեհի սոյն եւ նախընթաց երկու նամակները Զրախուրէն առանձին գրեյկով հրատարակուած են Թեհրան, 1921:

X

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ Ա. ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Կոչ ազատ արձակուած մեծաւասնական ուսուցիչներու.— Վայոց-Ձորի առաջին Գրաւուսի.— Մեծաւասնական ինը հարիւր գերի.— Խանդավառ եւ պատմական հանդիսադրութիւն մը Գորիսի մէջ.— Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան մէկ յայտարարութիւնը.— Հ. Յ. Դաւենակցութեան Գորիսի Կոմիտէին մէկ հեռախօսագիրը սպարապետ Նժդեհից.— Վայոց-Ձորի գիւղացիական համագումարի նախագահութեան ընդհանուրականը.— Համօ Օնանջանեանի մէկ նամակը.— Փետրուարեան լեղափոխութիւնը եւ Վրացեանի մէկ նամակը.— Երեւանի Բ. անկուսի.— 12,000 գաղթականութիւն Սիւնիքի մէջ.— Սպարապետ Նժդեհի կոչը Գեղուազցիներու.— Ղարաբաղ տեղի կու սայ.— Ի նպաստ գաղթականներու դիմում Պարսից Շահին:

Երեւանի Հանրապետական կառավարութեան անկումէն յետոյ Գեղուազ— Սիւնիքի հիւսիս-արեւմտեան սոյս ճակատը՝ յուրջ սպասնայիքի տակ կ'իջնար:

Գերի ինկած Մեծամասնական զօրքեր չ'նորձիւ սպարապետ Նժդեհի ներողամտիւ եւ անյիշաչար սղիին՝ իր դէմ սնդամ մըն ալ դէնք չ'վերցնելու խոստումով ազատ կ'արձակուէին. հակառակ ստոր նոր շարժումը արձակուած զինուորներով է որ տեղի կ'ունենար սակայն, որոնց Նժդեհ իր հետեւեալ կոչը կ'ուզէ.

ԿԱՐՄԻՐ ԿՈՉՒՄԸ ԶԻՆԻՈՐՆԵՐ

Դուք զիտէք, դուք ճանաչում էք ինձ: Դուք զիտէք իմ մեծահոգութիւնը, որի չ'նորձիւ դուք կենդանի մնացիք:

Ես նա եմ, որը ջարդել է ձեր ԺԱ. բանակի 28-րդ հետեւեալ զիվիզեան, քսաներորդ բրիգատան Կուրոչկինի հեծեալ զիվիզեան, մի քանի կոմսուսիստական զօրամասեր եւ սառկական կեղծ կարմիր սակաւորների զօրախումբը:

Ես նա եմ, որ հազարաւոր զերիների հետ ձեզնից վերցրել է 100-ից աւելի զնդացիներ, միլիոնաւոր փամփուշտ եւ տասնեակ հազարաւոր հրանօթներ: Ես նա եմ, որը ձեր գերի բնկնելուց յետոյ խղճաց ձեզ, որպէս սուս աշխատաւոր զիւղացիութեան զաւակների եւ փրկեց ձեզ, խելով ձեզ ապտամբուած եւ զազազած Զանդեղուրի խարւած ժողովրդի ձեռքէն եւ ուղարկեց Հայաստան:

Այժմ պարզուած է որ ձեզ նորէն հազցրել, զինել եւ ուղարկել են Դարապաղեալ:

Նորէն դուք կոչը գործիք էք գտակ մի խումբ քաղաքական շարժումների ձեռքին:

Նորէն խարւած ձեր պարագլուխներից՝ դուք ուղղուած էք հայ աշխատաւոր զիւղացիութեան դէմ, այն խարւած, զիլատուած ու անտեսապէս քայքայուած զիւղացիութեան, որը առանց զգանքի ու զայրոյթի չի կարողանում լիչել սովետական իշխանութեան սեւ ուէմիմը:

Ռ Ո Ւ Ս Բ Ո Լ Շ Ե Ի Ի Կ Ն Ե Ր

Քանզուած ու զլխատուած Ռուսաստանում ուր ձեր ժողովրդի արիւն քրտինքով հարստացած ու ճարպակալած պարագլուխները վարձկան չինացիները եւ լատիշների շախներով աշխատաւոր մաստանների ձեռքից վերջին պատասապ ու վերջին անասունն են խլում, ձեր հայրերն ու եղբայրները, անդամ կանայք, կացիներով ու մահակներով են քշում կարմիր գտունազգեստ զայրերին մեծամասնականներին:

Այնտեղ, Ռուսաստանում ապտամբած ժողովուրդը արիւն է թափում եւ ձեզ սպասում օրէկոր խոկ դուք, խեղճ խարւածներ, դուք շարունակում էք նեղել, տանջել կոտորել ձեր բախտակիցներին:

Զգո՛՛՛՛՛՛՛, զգո՛՛՛՛՛՛՛ եղէք, եթէ մի անգամ էլ անբախտութիւն ունենաք հանդիպելու իմ յաղթական ժողովրդին:

զիտցէ՛ք այլևս իմ մեծահոգութիւնը չի փրկել ձեզ:
Զանգեզուրի աշխատասէր, ապոսամբ ու մինչև ատամները զինւած ժողովուրդը այլևս ձեզ զերի չի վերցնի այլ ձեզնից խրած գնդացիներով ձեր մինչև վերջին զինւորը կը կոտորի:

Զգո՛յ՛, ձեր Զանգեզուրի սահմանների մօտենայալնոր փորձերը կը ստիպեն ինձ անցնել Դալարազեազ և այն ժամանակ վա՛յ ձեզ:

Զգո՛յ՛, ինքնավար Սիւնիքի բոլոր ճակատներում իմ անյատակ մեշտիներն են սպասում հայ աշխատաւորութեան բոլոր տեսակի թշնամիներին:

Զգո՛յ՛:

Սպարապետ՝ Նժ.Գե՛

Գորիս, 1 Փետրուար 1921

Նժդէն 1921 փետր. 14 ին Սիսեանի մէջ գորահաւաք կը յայտարարէ, 15 ին իր ուժերը կը կեդրոնանան Բազարչայ և 16 ի լուսարացին արեւմտեան ճակատի գօրահրամանատար Եապօի ղեկավարութեամբ կը շարժուին առաջ, ու գրեթէ առանց գնտակ մը իսկ արձակելու, կը գրաւեն Դարալազեազը (Վայոց-Ձոր): Վայոց-Ձորի գրաւումով Սիւնիքի մարտական ուժերը ըսց պատուհան մը կը բանային խորհրդային Հայաստանի վրայ:

Նոյն օրը Հայերու ձեռքը կ'իյնան 900 մօտ մեծամասնական զերիներ:

Վայոց-Ձորի գրաւումը խանդավառութեամբ կը լեցնէ Սիւնիքի ազգարնակչութեան հոգին:

1921 փետր. 21ին Գորիսի Ս. Կուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ շքեղօրէն տեղի կ'ունենայ Սիւնիքի սպարապետութեան յանձնուելիք զրօշակի հանդիսադրութիւնը: Յոգնախուան բազմութեան մը ներկայութեան սպարապետ Նժդէնի մէջքը կը կապեն օծուած դօտին ու անոր կը յանձնեն Հայկական եռագոյնը, մակագրութեամբ՝ ԻՆՔՆՍՎԱՐ ՍԻՆԻՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ԱՆՅԱԳԹ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆժԳԵՂԻՆ:

Նոյն օր ինքնավար Սիւնիքի կառավարութիւնը հետագայ կօչը կը հրատարակէ.

Ս Ի Ի Ն Ի Ի Ք Ի Ա. Զ. Գ. Ա. Բ. Ն. Ա. Կ Ո Ի Թ Ե Ա. Ն
Հ Ա. Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ր Դ

Ամսոյս 21ին, Գորիսի, Ս. Կուսաւորիչ եկեղեցում, հանդիսաւոր մաղթանքից յետոյ, ժողովրդի հոծ բազմութեան և զինւորական վաշտերի ներկայութեամբ, օճեցաւ Սիւնիքի կառավարութեան կողմից Սպարապետին զրկուելիք գօտին և զրօշակը, որից յետոյ նախագահը օճած դօտին կապեց Սպարապետի մէջքը և զրօշակը յանձնեց նրան: Հայ ժողովուրդը, այդ օրը և այդ փառաւոր տօնը եզակի տեղ պիտի ունենայ Սիւնիքի համար: Կառավարութիւնը ժողովուրդի անունից յանձնելով Սպարապետին Ազատ Սիւնիքի եռագոյն զրօշակը, զրա հետ նրան յանձնեց և ձեր քաղաքական բախտը, ձեր պատիւը, նամուսի պաշտպանութիւնը, համոզեւած լինելով, որ ձեր Սպարապետը, ինչպէս մինչև այսօր, այսուհետև ևս իր հերոսական քաջութեամբ, կը շարունակէ փառաւոր յաղթութիւններով ազայուցել աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը սողորւած ազատ և անկախ հայրենիք ունենալու տենչով, պատրաստ է զոհարելու այն ամէնը, ինչ հարկաւոր կը լինի՝ հասնելու ցանկացած նպատակին:

Սպարապետն ընդունելով Սիւնիքի պաշտպանութեան զրօշակը, ուխտեց ու կրղւեց՝ միշտ բարձր պահել կառավարութեան և ժողովրդի կողմից իրեն յանձնուած զրօշակը:

Սիւնիքի ժողովուրդը, բոլորեցէք ձեր սիրելի Սպարապետի շուրջը, թեև ու թիկունք հանդիսացէք նրան, որ կարողանայ կատարել այն ծանր պարտականութիւնը, որը զրււած է նրա վրայ ձեր և իր Հայրենիքի կողմից:

Կեցցէ՛ Սիւնիքի ազատարար Սպարապետ Նժդէնը.
Կեցցէ՛ Սիւնիքի ազատարար Հայ ժողովուրդը.

Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութիւն
Գորիս, 1921 Փետր. 23

Վայոց-Ձորի գրաւման առթիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գորիսի Կոմիտէն հետեւեալ գնահատականը կ'ուզէ սպարապետ Նժդէնին.

Հ Ե Ռ Ա Խ Օ Ս Ա Գ Ի Ր

ՍԻՒՆԻՔԻ-ԳՈՂԹԱՆԻ-ՎԱՅՈՅ-ՉՈՐԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆԺԳԵՀԻՆ
ԵՒ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԶՕՐԱՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԵԱՊՕՆԻՆ

Հ. Յ. Գաւազուբեան Գորիսի կոմիտէն յանձինս Սիւ-
նիքի բովանդակ հայ աշխատանքային, ողջունում է Հա-
յասանի ազատագրումը Հիւսիսային արջից եւ Հարաւի բու-
րեւոնց: Ի զուր շանցան հոլոսուպեան լեռներում եւ Վայոց
ձորում գիշեր ու ցորեկ ձեր անդուլ աշխատանքը: Պատմական
այս ակտը բոլոր ոսկի սառեւով գրելի հայութեան ազատագրու-
թեան փառաւոր պատմութեան մէջ: Բոլոր բնկերներով ողբում
ենք ազատագրութեան համբիւն գոնում մեր անփոխարինելի
բնկերներ Վահանի, Սերգեյի, Համազասպի եւ ուրիշների մահը:

Կեցցէ Հայասանի ժողովրդական հանրապետութիւնը,
կեցցէ մեր անկախութիւնը, կեցցէ ազգի միակ պատգամ
Հայ Յեղափոխական Գաւազուբեանի, կեցցէ Գաւիթ-բեգեան
անկախ եւ քաջարի զինուորայինը, կեցցէ Սիւնեաց երկրի
արծիւ Նժդեհը:

Հայ Յեղափոխական Գաւազուբեան

25 Փետր. 1921

Գորիսի կոմիտէ

Փետր. 25ին ազատագրուած Վայոց-Չորի առաջին հա-
մագումարի նախագահութիւնը հետագայ խանդավառ առ-
գեղը կը գրէ Սիւնիքի սպարապետութեան.

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՍԻՒՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱՐԱՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ժ Գ Ե Հ Ի Ն

Սիւնիքի սպարապետ, դուք երկար ամիսների բնաջնում
եւ հարազատ Հայկական հանրապետութեան անկումից յետո
բարձր եւ ամուր պանեղիք ձեր ուժեղ ձեռքում ազատ եւ ան-
կախ Հայասանի սրբազան դրօշը, որը ծածանում էր Սիւ-
նեաց Լեռնաշխարհում եւ դեպի որը ուղղւած էր ամբողջ Հա-
յութեան ուշադրութիւնը: Դուք գերմարդկային նիզեք բաժնեւոր
ազատագրեցիք ամբողջ Զաւթեղուր-Ղարաբաղը Հայ դատաւան-
ների եւ զբաղ բռնակալ ուժերի սիրապետութիւնից:

Ազատագրուած Վայոց-Չորի Ա. գիւղացիական համագու-
մարը իր ողջունը ուղղելով ձեզ եւ ձեր զինակիցներին, ցանկա-
նում է ձեզ ոյժ եւ կորով նոյն ոգով շարունակելու հայ հայրե-
նիքի ազատագրման եւ հաւաքման գործը:

Կեցցէ մեր հայրենիքի ազատարար հերոս սպարապետ
եւ ձեր զինակիցները:

Նախագահ համագումարի
ԵՂԻՇԷ ԻՇԽԱՆՆԱՆ

Քիշիշեհեղ, 1921 մարտ 5

Վայոց-Չորի գրաւումը կը դառնար լաւագոյն առիթը
Երեւանը իր ապստամբական ձեռնարկին մղելու համար:
Իր անձկութեան օրերուն՝ Հայաստանի ժողովուրդը խանդա-
վառութեամբ կը հետեւէր Լեռնաշխարհի մղած հերոսական
կռիւններուն.

Այդ թուականներուն գրուած Հայաստանի երրորդ
վարչապետ՝ Համօ Օհանջանեանի մէկ նամակը պերճախո-
սօրէն կ'արտայայտէր այդ զգացումը.

Սիւնիքի բնկեր Նժդեհ,

Սաացայ 3 մարտ համակը եւ իսկոյն ուղարկեցի Երեւան
իբրեւ առաջին պատգամական կապ Լեռնաշխարհայասանի եւ
Մար Հայասանի: Վերջինս հիացմունքով հետեւում էր քո եւ
բնկերների հերոսական լուքոս կռիւներին եւ գտնում էր, որ
դուք կարողացաք վառ պանել Հայասանի անկախութեան
կայծը որը այժմ դառաւ մի սեժ բոց եւ կրակեց ամբողջ
Հայասանը:

Ընկերական ջերմ բարեկեցութիւն
Քո՝ Համօ Օհանջանեան

Ներքին Ախտա, 921 Մարտ 8

* *

Երեւանի Հ. Հանրապետութեան անկումէն վերջ մե-
ծամասնականներու ձեռք առած զսպողական ծաղրայեղ մի-
ջոյնները բաւական չեղան կրաւորական վիճակի մէջ պա-
հելու ժողովուրդը, որ առաջին օրերուն իսկ փորձեց առ-
պաղել կարմիր սէժիմը եւ անձամբ վարել իր ճակատագիրը:

Հայաժանքը որ մեծամասնական կարմիր աղանդաւոր-
ներ չգլխայազերժած էին քաղաքական և անտեսական գեա-
նի վրայ արդի իրաւակարգերէ իրենց չափ դժգոհ հոտանքի
մը դէմ՝ վրդոված էր ժողովուրդը, որ փետրվարեան յեղա-
փոխութեամբ կը տապալէր խորհրդային նոր կառավարու-
թիւնը:

Փետր. 20ին վրացեան խօսելով Երևանի վերջին դէպ-
քերու մասին Ռուբէն Տէր Մինասնանի և Նժդէնի հետեւեալը
կը զրէր.

Սիրելի Ռուբէն եւ Նժդէն

Բոլշեւիկների սեղծած դժոխք Հայաստանում մի հետե-
ւանք ունեցաւ ամբողջ ժողովուրդը ապստամբեց եւ սապալ-
ւեց նրանց եռապետութիւնը:

Ժողովուրդն ամեն սեղ խանդավառ է, եւ մեզ հետ է:
Կազմւած է Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ իմ նախագահու-
թեամբ, որ երկրի գերագոյն վարիչն է:

Մեր երկրի անեմացաւոտ հարցը պարեմաւորումն է եւ
գործի կազմակերպումը. բոլշեւիկները ամեն բան քանդեցին,
Սակայն հաւատում ենք որ այդ ծանրութեան սակից էլ դուրս
կը գանք, ամենայն դեպս վերադարձ դեպի բոլշեւիզմը չկայ:

Ամբողջ ժողովուրդը կը կոտորւի, բայց էլ չի ենթարկւի
բոլշեւիկեան ծաղրելի լուծին:

Եթէ այդտեղ առանձին անհրաժեշտութիւն չկայ, շատ լաւ
կլինէր որ Նժդէնն մի քանի հարիւր Չանգեզուր-Ղարաբաղի
մարտիկներով անցնէր Երևան ժողովրդի բարոյական բափը
ամբացնելու համար: Կը կամենայի, որ Նժդէնն այստեղ պաշ-
տօն ստանանէր:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Երևան, 921 փետր. 20

* * *

Մեծամասնականներու ժամանակաւոր պարտութիւնը
վերջ կը գտնէր չնորհիւ կարմիր զօրամասերու, որոնք
որոշած էին ամէն գնով Երևանը իրենց ձեռքը պահել, և
այդ նապաստակով կը քայլէին առաջ:

Փրկութեան Կոմիտէի կառավարութեան մեծամա-
սնականներու հետ ունենալիք բնդհարումներու աննպաստ
ելքը՝ Չանգեզուրի ուղղութեամբ միայն կրնար փրկու-
թեան ուղի մը բանալ իրենց ատոր խորհապէս գիտակցելով՝
վրացեան մարտ 25ին հեռեկալ գրութիւնը կը փութացնէր
սպարապետ Նժդէնին և Դարալագեազի ուժերու հրամանա-
տար Եապօին:

Ս Ի Ի Ն Ե Ա Յ Ս Պ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ն Ժ Դ Ե Հ Ի Ն

եւ

Դ Ա Ր Ա Վ Ա Գ Ե Ա Ջ Ի Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Տ Ա Ր Ե Ա Պ Օ Ն Ի Ն

Դարբերներս լիագորւած են Ձեզ տեղեկացնելու այդ տեղի
կացութեան մասին եւ մեր կողմից անելու մի շարք առա-
ջարկութիւններ: Ես խնդրում եմ նրանց հաւատալ եւ ամե-
նայն բջուքեամ վերաբերել:

Մի բանի վրայ միայն առանձնապէս շեշտում եւ խրկ-
րում եմ ուշադրութեան առնել, Դարալագեազ—Չանգեզուր
—երեւան գծի բացումը մեզ համար շատ է կենսական եւ
անյիստաձգելի, ինչպէս նաեւ մարտական օժանդակութիւն
հասցնելը: Ամեն գնով պէտք է կապուեք մեզ հետ եւ համա-
պարհ ապահովեք:

Մնացեալը կը պատմեմ:

Ձերդ՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Երևան, 25 Մարտ 1921

Սոյն գրութիւնը կ'ստիպէ սպարապետութեան Սիսեանի
և Դարալագեազի ուժերով տեղահանել Դարալագեազի և
Չանախջուրի միջև ինկած թուրք զիւղերը և այսպէսով ապա-
հովել ճանապարհը Երևանի նահանջող զօրքի և մտաւորա-
կանութեան համար:

Երդարեւ Երևանի ուժերի 40 օրուայ կուիւններէ յետոյ
ստիպուած տեղի կու տային մեծամասնական զօրքին առջև՝
և իրենց հետ միասին հայ մտաւորականութեան ստուար
մէկ մասը՝ 12000 հոգի, Երևան-Դարալագեազ գծով կը քաշ-
ուէին Սիւնիք:

* * *

Հայաստանի Հ. Կառավարութեան առաջին անկման
նախօրեակին Սիւնիքի սպարապետութեան և կարմիր հրա-
մանատարութեան միջև տեղի ունեցող բանակցութիւն-

ները կը մնային անհետեանք: «Միւիւիւր չեք կարող սեղի
սալ, կը զրէ նժդեհ, քանի դեռ սանկական գործերը գտնու
եին Աղեփանդապոլում, Շարուում, Նախիջեւանում, միշտ
պատաստ՝ ցանկութեան դեպքում շարժելու Սիւնիքի վրայ:
Չեք կարող նաեւ սեղի սալ այն պատճառով, որ ամբողջ հայ
մատուականութիւնը գտնուում էր բանտերում՝ մահուան սպառ-
նալիքի տակ:» (*)

Մինչ այդ 12000 զաղթականութիւնը կու գար տխուր
և անխուսափելի անավերջացներու մասնակցու Սիւնիքը, որ
երկու տարիէ ե վեր շարունակ՝ բոլոր ճակատներու վրայ
կը կռուէր զերազանց ուժերու դէմ:

Ստեղծուած կապութիւնը բաւական լուրջ էր: Տըն-
տեսապէս քայքայուած՝ Սիւնիքին այժմ վիճակուած էր իր
կղզայրական զիրկը բանալ հայ մատուականութեան, որ
նահանջի ուղին բռնած՝ կը հետանար այն հողէն, որուն
վրայ ծնած էր և որուն ազատագրութեան ի խնդիր պայ-
քարած ու տառապած էր տարիներ շարունակ:

Ստեղծուած նոր կապութիւնը խորապէս կը մտահոգէր
Չանդեղուրի օրուայ զեկաւարները:

Գաղթականութեան կարաւանը Գենուազ կանգ առած էր՝
ու կը պատրաստուէր անցնել Երասխի վրայով Պարսկաստան:

Նժդեհ 921 Ապրիլ 15 ին հետեւեալ կոչը կ'ուղղէ Գեն-
ուազի զեկաւար մարմիններուն ու ժողովուրդին.

ԳԵՆՈՒԱԶԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԶԻՆԻՈՐՆԵՐԻՆ

ԳՈՐԾԱԳԻՐԻՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԳԻՆ

Երեւանի շուրջը սեղի ունեցած կուխների պատճառով
կառավարութիւնը հազաւից դուրս է բերել անգեկն ու կուի
անընդունակ հասարակորթեան մի մասը. դուրս եկածների
մեջ է հայ ինտելիգենցիայի հարիւրին իննսունը: Հարիւրներով
ուսուցիչներ, ինժինեներ, սեխնիկներ փաստաբաններ, քաղա-
ական գործիչներ, ուսանողներ եւ այլն:

Ամիսներ առաջ ներսնական Գենուազը փրկեց հայ ցեղի

(*) Տես «Իմ խօսքը քե ինչու գեկն բարձրացրի Խորհրդային
գործերի դեմ», — նոր Արշալոյս 923 Բ. սարի քիւ՝ 11-12:

ու պատմութեան պրեսիժը այսօր նա պէտք է փրկէ հայ ժողո-
վրդի սիրտն ու ուղեղը՝ նա մատուականութիւնը: Այդ պատ-
մական ու վեհ խնդիրն հայ ինտելիգենցիայի սովից ու բեւա-
ու արից փրկելու արագան գործը Չեզ է տրուում:

Յաջողութիւն ձեզ:

Զօրավար՝ ՆժԴԵՀ

Տարեւի վանք, 921 Ապրիլ 15

* * *

Խրախուսական ոչինչ կար նոյն պէս Ղարաբաղի ճակա-
տին վրայ:

Երեւանի երկրող անկումով խորատկած էր ապստամբ
Ղարաբաղի կռուելու արամազրութիւնը:

Մեծամասնականներու հետ սկսուած բանակցութիւն-
ները և Երեւանի նահանջին հետեւանքով զաղթականնե-
րու ներկայութեամբ երկրին ներքսր ստեղծուած շփոթ կա-
պութիւնը հնարաւորութիւն չէր տար Սիւնիքի սպարապե-
տին՝ անձամբ այդ շրջանը անցնելու և կռիւներ զեկաւա-
րելու, իսկ տեղացիք կողմնակից էին զիջելու:

Ապրիլ 8 թուակիր իրենց հաղորդագրութեամբ Լեւ-
նային Ղարաբաղի զինուորական հրամանատարն ու նա-
հանգապետը կը զրէին սպարապետ Նժդեհին.

«Տեղական ապստամբ զինուորութեան մի մաս արդէն փա-
խել եւ միացել է բեւաւուն, նոյնիսկ ականաւոր մարդիկ,
իսկ մի մասն էլ զբաղւած են իրենց դաշտային աշխատանք-
ներով: Իրեքապանութիւնը տնուում են Չանգեղուրի զինուոր-
ութիւնը եւ տեղական հին հալածուած եւ փախսական 20-30
հոգի:»

Փոխ-Գլխապետ՝ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Սարիւնեկն, 8 Ապր. 921

Սոյն գրութեան հոխն Ա. Բ. Սիւնեցի կ'աւելցնէ.
«Հաստատւում եմ փոխ գլխապետի ներկայ զեկուցումը. վստահ
մեծ է եւ մօտ, միմիայն դուք կարող եք հանապարհը հա-
րել եւ երկրին սիրանալ, բաւական է ձեր ամուրը, որից սու-
կում է ամբողջ Կովկասը. . .»

Ղարարազ ակամայ ինքզինքը պիտի ենթարկէր մեծամասնական մականին: Սիւնիքի սյժերը հետզհետէ կը պարտաւորուէին քաշուիլ զէպի Զանգեզուր:

Ապրիլ 19ին բուն Զանգեզուրի ուժերու հրամանատար փոխ-գնդապետ Ա. Ղարարազ զանուող Զանգեզուեան չորս վաշտերու նահանջի գիծը ապահովելու համար՝ կը յարձակի Ղարարազի և Զանգեզուրի միջև ինկած շրջանի թաթարական քանի՛ մը զիւղերու վրայ, որոնք աւելի քան սպառնական կեցուածք մը ցոյց տալ սկսած էին վերջին ատենները:

Սպարապետութեան շտապի պէտք նոյն օրը կը հեռագրախօսէր իր սպարապետին.

Հ Ե Ռ Ա Խ Օ Ս Ա Գ Ի Ր
(268)

Բազարչայ Պ. Սպարապետին

Առաւօտեան մեր քաջարի զինուորներ մի գոռ ուռայով գրաւեցին մեծամասնականներին օժանդակող եւ դէպի մեզ վաս տրամադրեալ Չինարլու, Մազքքսու, Բայտրլան եւ Թուրաբի գիւղերը: Փախչող բեւաւրին նեւապիւղում է:

Գլխապետ՝ ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Կունձոր, 19 Ապրիլ 1921
(առաւօտ, ժամը 7ին)

Այս յաղթութենէն վերջ Ղարարազ զանուող չորս վաշտերը անվտանգ կ'անցնին Զարուզ գետը(*) և կը քաշուին Զանգեզուր:

Ստեղծուած անկ զրութեան վերջ մը տարու և գաղթականութիւնը Արաքսի Պարսկական ափը փոխադրելու և Սիւնիքի սպառնացող վերահաս վտանգը կանխելու համար՝ սպարապետ Նժդէհ հետեւեալ զրութեամբ թոյլտուութիւն կը խնդրէ Պարսից Շահէն. (**)

(*) Զարուզ գետը սահման կը կազմէ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի:

(**) Նոյն նպատակով գիմումներ կը կատարուին նաեւ Պարսկաստանի Երուսաղիմի պետութեանց ներկայացուցիչներուն:

ՆՈՐԻՆ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԲԱՐՃՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՆԱՆՈՐԳԻՆ
ՆՈՐԻՆ ԱՐԵԳՆԱՓՈՅՈՒՆ ԾԱՆՆՇՍՆԻՆ ՅԱՏՐՊՍԱՍԿԱՆ

ՉԵՐԳ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԲԱՐՃՐՈՒԹԻՒՆՆ

Չերգ Արքայական Բարձրութեան քաջ յայտնի է, որ մօտ մի տարի է ինչ իմ ժողովրդի ազատագրութեան համար ես անողոք կսիւ եմ միջում Անդրկովկասի շէն, վաճառաչահ քաղաքներն ու աւաններն աւերակների վերածող և բոլոր ժողովրդներին ստրկացող բոլշևիկ կոչուած տարրի զէմ: Ռուսական զիւղիաները միացած տեղական վատահոգի և հայրենիքին դաւաճանող ժողովրդի տականքների հետ, յոխորտանքով ոտք դրին Լեւոնաշայաստանի սահմաններում, բայց իմ քաջ և աներկիւղ ժողովրդի գոռ վաշտերին բախուելով՝ հազարներով իրանց զիւղները փռեցին մեր լեռներում և անգնդախոր ձորերում. նրանց թշուառ մնացորդները հազիւ հազ կարողացան փախչելով իրանց կէանքն ազատել ժողովրդի ցատուձից: Վերջնականապէս մաքրելով Լեւոնաշայաստանը բոլշևիկ բանդաներից և ազատելով երկիրն վերջնական կործանումից՝ իմ կուռ բանակ կազմող ժողովուրդը միաժամանակ ազատում է և մեր դարաւոր հարեւան, յաւէտ համակրանքի արժանի Պարսկաստանի բարեկեցութիւնը և անասանութիւնը պաշտպանելով նրա հիւսիսային սահմանները բոլշևիկների աւերածութիւնից ու ստեղծումներից: Իմ ժողովրդի հետ ես ուխտել եմ և անդամանալիօրէն վճռել, ինչ դնով ուղում է թող լինի, մինչև վերջին շունչը մաքաւել այդ մարդ բորենիների զէմ, զերժ պահել մեր երկիրն ու դրրկից դարաւոր հարեւան ու չքնաղ Պարսկաստանը նոր վանդաճերի-բոլշևիկների ներս խուժումից:

Ես կարծում եմ որ Չերգ Արքայական Բարձրութիւնըն աչքի առաջ ունենալով մօտ անցեալի իմ զործունէութիւնը ամբողջ կուրաւորական աշխարհի այդ նոր թշնամիների զէմ, համոզւած կը լինի, որ անաստան և անշեղ ես պիտի շարունակեմ իմ բռնած բնթայքն և ապագայում յօգուտ երկու հարեւան ժողովրդների:

Չերգ Արքայական Բարձրութեան պատկերացնելով Լեւոնաշայաստանի ներկայ զրութիւնը՝ միաժամանակ ես

դիմում եմ Ձերդ Բարձրութեան մի խոնարհ խնդրով և հաւատացած եմ, որ երկու երկիրների փրկութեան և շահի տեսակէտից բարի կը լինէք առանձին ուշադրութիւն դարձնել իմ խնդրին և Ձերդ Արքայական Բարձրութեան վեհանձնութեամբ ու բարեսրտութեամբ կը բարեհաճէք յաջող ընթացք տալ:

Երեւանի շրջանի այն մասերից ուր դեռ ևս բոլշևիկներն իրանց աւերածութիւնն են կատարում և սրածութիւնը տարածում, հայ ինտելիգենտ մտաւոր ուժը, որ մինչեւ այսօր աննկուն պայքար է մղել նրանց դէմ, չը կարողանալով տանել բոլշևիկների կոտորածն ու լլկանքները, հեռացել և պատուապաշտել է Լեւոնաճապատանում: Բայց որովհետեւ Լեւոնաճապատանը այս տարի բոլշևիկների թաղանի և բռնադատումների շնորհիւ զրկել է իւր քրտինքով աշխատած հացի և այլ մթերքների պաշարից, ուստի այդ գաղթած մտաւորականութիւնն իւր մէջ պահելու և կերակրելու հնարաւորութիւնը չունի, այդ պատճառով խոնարհարար խնդրում եմ Ձերդ Արքայական Բարձրութեան, կարգադրել թոյլ տալու այդ ինտելիգենտ ոչմերին, որոնք թւով մօտ 5000 հոգի են և բաղկացած են մեծամասամբ պրոֆեսորներից, ինժինեռներից, տեխնիքներից, ուսուցիչներից, բժիշկներից և իրաւարաններից, անցնելու հիւրընկալ Պարսկաստանի հողն և ժամանակաւորապէս պատուապաշտելու Ձերդ Արքայական Բարձրութեան վեհաշուք հովանու տակ, Թաւրիզում և նրա շրջակայքում, մինչեւ որ որ հանգամանքները թոյլ կըտան զրանց կրկին անգամ վերադառնալ իրանց հայրենիքը: Հարկաւոր եմ համարում աւելացնել, որ այդ ինտելիգենտ ոչմերը ծանր բեռը չեն լինել մեր բարեկամ Պարսկաստանի համար, որովհետեւ զուրա ունեն նիւթական արտադրութիւն իրանց միջոցներով ապրելու: Բայց այդ Պարսկաստան գաղթող ինտելիգենցիան ամբողջապէս համակեած լինելով հակաբոլշևիկեան ուղղութեամբ և նրանց հակառակորդը լինելով նայն արամաղրութիւնը կը տարածեն նաեւ Ձեր երկրում, որով մեծապէս նպաստած կը լինեն Ձեր խողաղասէր ժողովրդին դերձ մնայու բոլշևիզմի աւերումներից և թայնից:

Ես յոյս ունիմ որ ինչպէս դարերի ընթացքում անմտաց Պարսկաստանի Շահնշահների սիրեցեալ հայրենիքը միշտ սրտնարայ հիւրընկալի է հայ տառապեալ ժողովրդին, ներկայ պատմական հանգամանքներում ևս, երբ երկու երկիրների քաղաքական շահը պահանջում է միասին համերաչխ գործելու ընդդէմ ընդհանուր թշնամու, նրա վեհաշուք Արքայական Բարձրութիւնը թոյլ կը տայ այդ ինտելիգենտ գաղթական ոչմերին ժամանակաւորապէս վայելելու Պարսկաստանի հիւրընկալութիւնը, որով միջոց տւած կը լինիք ինձ աւելի ազատ և համարձակ գործելու մարդկութեան թշնամի բոլշևիկների դէմ:

Լեւոնաճապատանի Ապարապետ՝ ՆՄԻՆՆԱՆ
Վրխաւոր շտապի պետ՝ ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Գորիս, 26 ապրիլ 921

Մինչև Թէհրանի կառավարութեան գաղթականութեան Պարսկաստան անցնելու մասին պաշտօնական արտօնութիւն սպասելը՝ Մեհտի Սան բացարձակապէս ապահով իր կառավարութեան դէպի սպարապետ Նժդեհն ունեցած բաւազոյն արամաղրութիւններուն, կը բռնայ գաղթականութեան առջև Պարսկաստանի զօււնները՝ իր հետագայ գրքութեամբ:

Մեծանուն գորախար Պ. Նժդեհին:

Ներկայ գաղթականութիւնը ամեն մի յամարութեամբ եւ սեղախիտում եւ պարսից սերիսորեան ոչ քե համաձայն բարձրից ստացւած հրահանգների ու ցուցումների, այլ ինքիս ինքնաբերաբար խոր եւ բարձր գնահատելով Ձեր հուշակաւոր անուր եւ պրեսիժը, որովհետեւ ես եւ եղել ակահանսեք եւ այն միակ ներկայացուցիչը Պարսից կառավարութեան:

(*) Խօսելով իրոյ այդ սրամարտութեանց մասին Ապրիլ 8 ին Ռէն կը գրէր Նժդեհի. — Դու Պարսկաստանում աւելի ժողովրդակաւմութիւն ես վայելում. Պարսիկները եւզ նայնանի քաջ գիտեն, ինչպէս Լեւոնաճապատանից: Նրանք յաճախ ասում են. որ քանի Նժդեհը Ձանգեզուր է բոլշևիկներն չեն կարող եւ չեն յամարձակի ներս խուժել Պարսկաստան-Թաւրիզ:

նավարութան, որ գտնելով այսեղ սեսել եւ իմացել եմ Ձեր կատարած մեծ ֆաշագործութիւնները : Ես պատրաստ եմ մասնուցելու Ձեզ ամեն մի ծառայութիւն, ինչ որ վայել է Ձեր անւան վեհութեան :» (*)

Գուզայ

Խորին Յայրգանքով
ՄԵՆՏՐ ԽԱՆ

Ապրիլ 21ին Վրացեան կը հաղորդէր Նժդեհին :

ՍԻՐԵԼԻՆՆԻՆԻ

Որոշեց

1) Հայաստանի բոլոր ուսումնական ուժերը եւ գոյները լանձնել Լեռնահայաստանի կառավարութեան, այդպիսով, ուրեմն, մեր սպարապետն էլ, ամբողջ հրամանատարութիւնն էլ, ենթարկուում է Սիւնեաց սպարապետութեան : Կարծում եմ, լուսագոյն կը լինի նշանակել Գուրոփն քեզ օգնական եւ արեւմտեան նակաշի հրամանատար :

2) Հայաստանի Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն ընտրում է իմ տեղը փոխակազմ մի կառավարութիւն ինդիւիւները լուծելու, իսկ Հայր. Փրկութեան Կոմիտէն ենթարկուում է լիկալիսացիայի :

3) Կառավարութեան նախագահութիւնը լանձնեցին ինձ :

4) Կառավարութիւնը կը մնայ այսեղ եւ կ'օգնէ տեղական իշխանութեան, գաղղականութեան, եզակուացիայի եւ այլ խնդիրներով :

5) Ես եւ Քաջագուննին վաղը մեկնում եմ Քաւրիզ քեզ ծանօթ մի սիւնով :

Մանրամասնութիւնների մասին կը խօսենք առաւօտ, երբ պէտք է գրես անցագիր ինձ :

1921 ապրիլ 21

Ս. ՎՐԱՅՆՆԻՆ

Ապրիլ 26ին Վրացեան կը գրէր Արաքսի Պարսկական արիւն :

ՍԻՐԵԼԻՆՆԻՆԻՆԻ

«Հենց հիմա Քաջագուննու եւ Յակոբի հետ հասանք Մեղրի : Ամբողջ ճանապարհին լաւ տրամադրութիւն տեսայ, լաւ զապթակարանի միջի կրիտասարգները լաւ չեն ազդում, հարկաւոր է կրիտասարգներին ստ. այժմ թոյլ չտալ անցնել :»

ՏԱԹԵԻԻ Բ. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Լեռնահայաստան եւ իր կառավարութիւնը. — Լեռնահայաստանի կառավարութեան դեկլարացիան. — Մայիս 28ի անկախութեան տարեդարձը Սիւնիքի մէջ — Լեռնահայաստանը՝ Հայաստան. — Գաւիթ Անանուհի եւ Արսաւես Կարինեանի պատգամաւորութիւնը. — Նոր յաղթութիւն մը եւ 800 գերի. — Բարկիւտաշի քրտութեան հպատակութիւնը. — Կառավարութիւնը կը ընդհատուի Նժդեհի. — Երեւ հազար քարքար տոչորներ Միսեանի մէջ. — Վհասութեան հովեր. — Երեւանեան զօրքին անձնատուութիւնը. — Նժդեհի մէկ գրութիւնը Միսիստական խորհուրդին. — Ներսէս Արեւիկոպոս Մելիք-Փանգեանի միջնորդութիւնները. — Օրտուբադ-Գեղուազ նակաշի վրայ նոր յաղթութիւններ. — Նոր տրամադրութիւններ. — Նժդեհ իր պայմանները կը ներկայացնէ Երեւանի. — Յաղթական հեռացում :

Վրաստանի խորհրդայնացմամբ եւ Հայաստանի երկրորդ անկումով Սիւնիքի ներքին կեանքը կ'ալիկոծէր, այս պատճառով Ապրիլ 27ին պատմական Տաթևի Վանքին մէջ կը կայանայ Տաթևի երկրորդ համագումարը, ուր կ'որոշուի երկիրը յատարարել Լեռնահայաստան եւ իր կառավարութիւնը՝ Լեռնահայաստանի ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, Համագումարը միաձայն կ'որոշէ.

«Քանի որ Սիւնիքի ամբողջ բախը եւ հայ ազգաբնակչութեան Ֆիզիկական գոյութիւնը հաւասարացած եւ վստահացած են Նժդեհին, որն իր ամբողջ գործունեութեամբ միտ է ինչպէս եւ եկել որպէս մի անձնագոն, տկուր եւ նախանձախրնդիր ղեկավար, ապագայ լինելի կառավարութեան կազմը եւս վերապահել նրան : Կառավարութիւն կազմելու համար վարչապետ ընտրել Պ. Սպարապետին տալով նրան զօրավարի աստուան եւ պարզեւադրելով զայն «Խուսուպեան արծիւ»ի երկաթե շահուանով :»

Որոշումը կ'ընդունուի բուն ծափահարութիւններով :
Մայիս 1ին նորընտիր կառավարութեանը կը հրատա-
րակէ իր առաջին պաշտօնական յայտարարութիւնը :

Լ Ե Ռ Ն Ա Հ Ս Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Դ Ե Կ Լ Ա Ր Ա Ց Ի Ա Ն

Լեռնահայաստանի ժողովրդական ներկայացուցիչնե-
րի համագումարը Ապրիլ 27-ի նիստում Տաթևի պատմա-
կան վանքում, ընտրեց Լեռնահայաստանի նոր կառավա-
րութիւն եօթ նախարարներից բաղկացած, սպարապետ Նըժ-
դեհի նախարարապետութեամբ :

Նոր կառավարութիւնն իր առաջնակարգ պարտքն է
համարում յարել երկրի բոլոր ուժերը զօրեղացնելու մեր
հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան ռազմական կորովը :

Մեր զօրամասերին, պաշտօնէութիւնը և եկած գաղ-
թականութիւնը պարենաւորելու համար Լեռնահայաստանի
ժողովուրդը զոհարելու է իր վերջին պաշարները, սակայն
մեծ կարիքը բաւարարելու նպատակով կառավարութիւնը
հարկադրած է նաև միջոցներ ձեռք առնել, շտապ կերպով
մեր հարեան երկիրներից պարենաւորման միջոցներ գնել
և փոխադել մեր երկրի ներսը : Փոխադրութեան գործը
դիւրացնելու և արագացնելու համար կառավարութիւնը
կազմակերպում է սեփական փոխադրութեան միջոցներ
-դրանսպորտ :

Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը պէտք է ջանայ
սերտ բարեկամական, բարի դրացիական յարաբերութիւններ
հաստատել մեր երկրի սահմաններում բնակող սահմանամերձ
ազգութիւնների, մանաւանդ թիւրք ժողովրդի հետ : Տըն-
տեսական և առևտրական փոխ յարաբերութիւնների զար-
գացումը աւելի ևս կը նպաստի հայ ժողովրդի մերձեցումին
Թաթար, Պարսիկ և Տաճիկ ժողովրդների : Կառավարութիւնը
պիտի ձգտի նաև սպանովել միջազգային բոլոր բարեկամ
ուժերի օժանդակութիւնը մեր ազգային դատի բարեկալով
յուժման համար : Կառավարութիւնը ամէն կերպ պէտք է
ձգտի, որ բոլոր ազատ հողերը օգտագործեն հնարաւո-
րութիւն տալով սակաւահող և հողազուրկ զիւղացիներին

մշակել այդպիսի հողերը : Ընդհանրապէս կառավարութիւ-
նը պէտք է աշխատի հնարաւորութեան չափ աշխատաւոր
չքաւոր զիւղացիութեան նպաստել սերմանման և զիւղա-
տնտեսութեան զանազան գործերում :

Միաժամանակ կառավարութիւնը պէտք է ձգտի, զարկ
տալ ժողովրդի լուսաւորութեան գործին, կազմակերպելով
նորանոր դպրոցներ, անգրագէտների դասընթացներ, դա-
սախօսութիւններ, գրոյցներ, երեկոյթներ և տարածելով գը-
րաւոր հրատարակութիւններ :

Լիայոյս լինելով, որ Լեռնահայաստանի ազատատենչ
ժողովուրդը և պարտաճանաչ պաշտօնէութիւնը, ոչ մի
ջանք չի խնայի ընդառաջ գնայու և բոլոր ոյժերով աջակ-
ցելու կառավարութեանը՝ համագումարի կողմից նրա վը-
րայ դրած պարտականութիւնները կատարելիս, նաև վըս-
տան լինելով որ, Սիւնեաց աշխարհի հերոսացած Դաւիթ-
Բէգեան զօրքերը, միացած բուն Հայաստանի զօրամասե-
րի հետ նորանոր սխրագործութիւններով պիտի զօրավիգ
հանդիսանան կառավարութեանը իրենց սպարապետի դե-
կավարութեամբ, Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը ըս-
տանձնում է երկրի ծանր զեկը :

Նախարարապետ և արտաքին	«	գործերի և զինւորա-
կան նախարար		Գ. ՆժԴեձ
Ներք գործ .	«	Ս. ՄԵԼԻՔ-ԵՕԼՁԵԱՆ
Հաղորդակց .	«	Ա. ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ
Արդար. լուսաւոր .	«	Յ. ՏԷՎԷՃԵԱՆ
Պարենաւորման	«	Յ. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Խնամատար .	«	ԲԺ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Ֆինանսների	«	ԲԺ. Ս. ԵՂԻԱՋԱՐԵԱՆ
Պես. վերհակիչ	«	Գ. ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ինչ որ ալ ըլլային զօրքն ու ժողովուրդը խանդավա-
ւելու նպատակով նորընտիր կառավարութեան ըրած ջան-
քերը՝ կացութիւնը կը մնար աւելի քան կնճռոտ ու բարդ :
Իէպի Զանգեզուր Երևանեան գաղթականութեան
ներխուժումն ու ինքզինքը Պարսկաստան նետելու ա-
նոր վրդոված փութկոտութիւնը պարագայ մըն էր, որ ան-
հկատ պիտի չմնար Սիւնիքի ժողովուրդին համար, որ բը-

նագրորէն կը տարուէր այդ շարժումին կապուած արտաքին լուրջ վտանգներ նշմարելու :

Չէնք կրելու անընդունակ դադթականութիւնը չէր որ կը հեռանար միայն . այլ և երիտասարդութիւնը : Մեղրիէն գրած իր Ապրիլ 26 թուակիր նամակով Վրացեան արդէն նոյն միտքը կ'արտայայտէր . «Գաղթականի մ իջի երիտասարդները լաւ չեն ազդում հարկաւոր է երիտասարդներին առայժմ ս բոյլ չսալ անցնել :»

Թէ ինչ օգուտ կրնար ունենալ խուճապահար երիտասարդութիւնն մը ներկայութիւնը Սիւնիքի հողին վրայ՝ հասկնալի էր , երբ տարագիր զօրքը զէնքը ձեռքը ունենալով հանդերձ՝ հեռու էր անհրաժեշտ կորովը ցոյց առլէ :

Իրերու այս կացութեան մէջ վրայ կը հասնէր Մայիս 28ի Հ . Անկախութեան տարեդարձը , զոր հանդիսաւորապէս կը տօնէր Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը Գորիսի մէջ :

Հակառակ տիրող մռայլ կացութեան՝ ժողովուրդը խանդավառ և բարձր տրամադրութիւններով կը մասնակցէր Հ . Անկախութեան տարեդարձին : «Մարդ ակամայ կը յիշէր , կը գրէ Այգ , Աւարայրի դաժի հերոսամարտն , սպարապետ Վարդան Զօրավարն ու վերջինս կը համեմատէր մ եր նորագոյն պատմութեան պատիւը փրկող սպարապետ Նժդեհի հետ : Եթէ առաջինը կը մղէր կրօնական կռիւ , երկրորդը կը մղէր գերագնացօրէն քաղաքական կռիւ , յանուն հայ ժողովուրդի ազատութեան եւ անկախութեան , յանուն իսկական յեղափոխութեան :» (*)

Այդ օրը Նժդեհ յարգանքի իր հարկը կը բերէ զէնքի իր ընկերներուն , որոնք կառչած Սիւնիքի անմատչելի լեռներուն , իրենց մասնակցութիւնն էին բերած Լեռնաշխարհի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործին : Գնդապետի աստիճան կ'ստանայ գլխապետ՝ Նարինեան , իսկ փոխ գնդապետի աստիճան՝ Մելիք Օհանջանեան , Ամիրջանեան , Թորոսեան , Ամիրխանեան և Գրիգորեան : Աստիճանի բարձրացում կ'ունենան նաև կրտսեր սպաներ , վաշտապետներ

«Այգ Շաբաթաբեր» No 25 , 1921 Յունիս 16, Թաւրիգ :

և խմբապետներ : (*)

Յունիս 1ին Լեռնահայաստանը կը յայտարարուի Հայաստան : կը նշանակուի նոր կառավարութիւն վարչապետութեամբ Վրացեանի : Նժդեհ կ'ստանձնէ զինուորական նախարարի և սպարապետութեան պաշտօնները :

Այս քայլը կ'առնուի քաղաքական նկատումներով , (**) բայց աւելի եւս կը բարդացնէ հայ Լեռնաշխարհի դրութիւնը :

Երեւանի խորհրդայնացումէն վերջ՝ Լեռնաշխարհի կառավարութիւնը իբրև Հայաստանի կառավարութիւն ճանչնալ կարելի չէր : Միեւնոյն ժամանակ երկու ուրոյն Հայաստան ու այդ անունով երկու կառավարութիւն գոյութիւն ունենալ չէր կրնար : Մնաց որ Սորհրդ . Իշխանութիւնը պատրաստ էր ամէն գնով մէջտեղէն վերցնել Սիւնիքը — «Հայկական Սպարտան» :

(*) Իր զէնքի քաջարի ընկերներուն մասին սպարապետ Նժդեհի օրագրէն կը քաղենք հետեւեալ տողերը .

«Ամէն գիւղ Սիւնիքում իր վաշտն ունէր , ուրեմն և իր վաշտապետը : Դա մեր գիտցած կաստայական զինուորականը չէ , գլուխը լի զանազան մեռեալ կանոններով ու տեսութիւններով : Իր որոշ առաքինութիւններով ժողովրդի մէջ աչքի ինկած երիտասարդը , կռիւներում անուն հանած արի զինուորը , հայրենի դար ու դաշտերին ծանօթ նախկին որսորդն է դա , կամ ժողովրդական սպան , որը զինուորական անպէտք կանոնագրերի փոխարէն իր կրծքի տակ ազգասիրութեամբ ու անձնւիրութեամբ զեղուն մի տաք , մի հարուստ սիրտ ունի :

Կռւի արեւտը նա իւրացրել է զրքերից դուրս , կռւադաշտերում :

Կռւը ո՛չ շախմատային խաղ է , ոչ էլ թւարանական խնդիր , այլ բարոյական ուժերի մի կատաղի բաղխում , մի արնոտ դրամա , որի մէջ առաջին դերերը կատարում են հրաշէկ զգացումը և յաղթական կամքը : Դրա համար էլ նա իր

(**) Մեր Երոպայի գործիչները խոսովանում են , որ քանի Զանգեզուրը կանգուն էր , Երոպայում շատ աւելի ամուր էր մեր դիրքը : Զանգեզուրը խորհրդանշանն է Հայաստանի անկախութեան , կը գրէ , Վրացեան : Տես . Հայրենիք Ամսագիր , Ա . տարի քիւ Յ Յունիս . 1923 Պոսքրն :

Առժամապէս Լեւոնահայաստանի սահմաններու դէմ արտաքին յարձակումները դադրած էին :

Երեւանի նահանջող զօրքը հաղիւ Զանգեզուր էր հասած , երբ Մայիս 1 ին Մեծամասնականներ Դարալագեազ կը փութացնէին Դաւիթ Անանունի և Արտաշէս Կարինեանի պատգամաւորութիւնը՝ Զանգեզուր ապաստանած զօրքը Երեւան հրաւիրելու համար :

Սորհրդային Հայաստանի պատգամաւորութիւնը նոյն ատեն կը բանակցէր Լեւոնահայաստանը խաղաղեցնելու և Երեւանի ենթարկելու հարցով :

«Մեծամասնականները որոշած էին անպայմանօրէն սիւրի Սիւնիքին , ապահովելու համար իրենց քիկունքը , փրկելու իրենց արտաւորուած պահուր : Երկու նամբայ կար բաց — խաղաղ բանակցութեան եւ զինական ուժի նամբաները : Եւ խորհրդային Հայաստանը անաջին նամբան էր ընտրած :

Կարինեանի պահանջները Սիւնիքը քէ քեւարափ կ'ընէին եւ քէ իրաւունք կու տային տարիներէ ի վեր հեռացող քրտութեանը՝ ետ գալու եւ նորէն խանգարելու հազիւ խաղաղած կեանքը Հայկ . լեւոնախարհին :» (*)

* *

զինուորների նախապատրաստութեան գործում զգացումների մշակումը գերադասում է ձեռքերի, ոտքերի, անգամ բանականութեան մարզանքներից : Միայն նա իրաւունք ունի դէպ վտանգ ու մահառաջնորդելու ուրիշներին , որը ինքը ևս չէ խուսափում մահից :

Անա՛ նրա մօրալը : Միայն զեկավար չէ նա , այլ և զինուոր , որին շատ անգամ կարելի է տեսնել կրակի գծից առաջ մի բուն խիզախների հետ :

Իր երկու զինուորը փրկելու համար՝ նա միշտ էլ պատրաստ է հեզնելու մահը , համոզւած , որ իր վիրաւորելու կամ սպանելու դէպքում երկուսից մէկը կ'անցնի իր տեղը : Կուրը՝ յաղթութիւն , մահը յարութիւն է նրա համար :»

(*) Վահէ Արծրունցի «Սիւնիքը պարտուած» — Հայրենիք օրաթերթ , N° 2897, 1921 Նոյ . 8 Պոսքրն :

Բանակցութեանց պահուն Մեծամասնական զօրքերը կ'սկսին քալել Օրտուբադ — Վայոց-Ձորի վրայ : Չեւոնցը նետուած էր , հակառակորդը վերջին անգամ մըն ալ կը տարուէր իր սուրին զօրութիւնը փորձելու :

Գնդեւլասի բարձունքներուն վրայ թառած հայ զօրքը քառասունըութը ժամուայ ընթացքին (15-16 Յունիս) անասոր հարուածով մը կը խորտակէ թշնամի յարձակման թափը :

Նոյն օրը կարմիր զօրքը Սիւնիք ուժերու ձեռքը կը ձգէր 800 գերի , թնդանօթներ , ռազմամթերք և պատերազմական աւարներ :

Վայոց-Ձորի արշաւանքի Բ . օրը , Նժդեհ թշնամիին (արեւելիան ճակատի վրայ) հաւանական հակայարձակումը կանխելու նպատակով Ղափանէն թեթև զօրամասով մը առանց գնդակ մը իսկ արձակելու՝ թուրք շրջաններով կ'անցնի Գորիս : Բարկիւշատի թրքութիւնը , որ ամբողջ տարի մը կը գտնուէր մեծամասնական իշխանութեան տակ , Նժդեհի յայտնուելէն յանկարծակիի եկած ու սարսափած , աղ ու հացով կ'ընդունի զայն և կը յայտնէ հպատակութիւն : Նժդեհ թուրք կոմիսար մը կը նշանակէ այդ շրջանի համար : Տեղական խորհրդային միլիցեան կը փախի Նանդը :

Այս նոր յաղթանակի առթիւ , նորակազմ կառավարութեան անունով Ս . Մելիք-Յօլչեան շնորհաւորութեան հետեւեալ գրութիւնը կ'ուղղէր սպարապետ Նժդեհին .

Սպարապետ Զօրավար Նժդեհին

Հայաստանի Կառավարութիւնը լսելով ձեր կազմակերպած , ձեր հոգով սնւած եւ ձեր գաղափարներով ոգեւորուած քաջարի արեւմտեան բանակի Վայոց-Ձորում տարած մեծ յաղթութեան մասին՝ պարտ է համարում յայտնել ձեզ շնորհակալութիւն եւ յոյս տածել որ դուք մնալով հաւատարմ ձեր որոշումներին եւ ընդունած գաղափարներին , կը շարունակէք նոյն թափով տանել հայ ժողովրդի ազնազրման գործը եւ ցոյց տալ համայն աշխարհին , որ հայր իրաւունք ունի ապրելու իւ հարազատ երկրում , այն էլ ազատ եւ անկախ :

Կեցցե՛ք դուք , կեցցե՛ք ձեր օգնականները , կեցցե՛ք հայ անձնրէր գաղափարական զինուոր :

Ի դիմաց վարչապետի Ս . ՄԵԼԻՔ ԵՕԼՉԵԱՆ

եթէ ռազմաճակատի վերջին նոր յաղթութիւններ փառքի էջ մը եւս կ'աւելցնէին Սիւնեաց ժամանակակից պատմութեան վրայ, վարչական մարզին մէջ նորակազմ կառավարութեան երեւան բերած անշրջակայեաց գործունէութիւնը սակայն, կու գար գլխովին փոթորկելու Լեռնաշխարհի ներքին միադեպ ճակատը:

Անձանօթ Սիւնիքի տեղական և ռազմական պայմաններուն՝ և առանց նոյնիսկ, սպայակոյտի գիտակցութեան, կառավարութիւնը Սիսեանի պատերազմական կարեւոր ճակատներէն մէկը վարձու կու տայ թաթար քոչւորներու:

«Այգ»ի մէջ երեւցած թղթակցութիւն մը անաւասիկ ինչպէս կը բացատրէ կատարուած այդ իրողութիւնը:

ԼԵՌՆԱՆՇԽԱՐԽԱՆԻ ՍՈՒՐՋԱՆԴԱԿ

Մեր փոխարաբերութիւնները Բարկիւշատի հովտի թուրք բնակչութեան և Մինքենտի բարձունքներն ամառանոց եկող թուրք քոչւորների հետ միանգամայն բարեկամական է: Վերջինների ներկայացուցիչներն երկու օր է, ինչ Գորիսումն են և Ղիմեյ են Հայաստանի կառավարութեան, բարի դրացիական կապ ստեղծել իրենց հետ: Մտքերի փոխանակութիւնից պարզեց, որ նրանք ղուրս գալով Ղարաբաղի տափաստանից, մեծ ղժարութիւններով անցել են հայկական և թուրքական շրջաններն, ենթարկել թալանի և ուժեղ ընդհարումներ են ունեցեր թուրքերի և կոմմունիստների հետ: Այժմ վախենալով նոյն գծով վերադառնալ իրենց վայրերը հարց են բարձրացրել ծայրայեղ դէպքում, երբ նրանց թիկունքի ճանապարհը կտրւած կը լինի, անցնել Գորիսի վրայով Բարկիւշատ, խնդրել են հնարաւորութիւն տալ իրենց կառավարութեան նշանակած տեղում բաց անել շուկայ, որ կարողանան իրենց մթերքները վաճառել կամ փոխանակել Լեռնահայաստանցուն: Խնդրել, որ եթէ բոլշեւիկների պատճառով հնարաւորութիւն չունենան վերադառնալ իրենց բնակավայրը թոյլտրուութիւն են խնդրում Հայաստանի կառավարութիւնից անցնել Նախիջևան կամ Պարսկաստան: Խնդրել էին նրմանապէս Գորիսի վրայով իրենց տրանսպորտով (ուղտերով)

ստանալ Բարկիւշատից հացահատիկներ և այլ մթերքներ: Կառավարութիւնը պատասխանել է, որ կառավարութիւնն իր ծագման օրից իր առաջ դրել է Կովկասեան ազգերի եղբայրութեան և համերաշխութեան բարձր սկզբունքն և ամէն ջանք գործ է դնում իրագործելու կեանքի մէջ, ապացոյց որ վերջերս արել է մի շարք աչքի ընկնող փաստեր: Կառավարութիւնը համաձայն է յայտարարել լեռնային շրջանի թրքութիւնն իրեն բարեկամ և ընդառաջ գնալ նրանց բոլոր արդարացի կարիքներին ու խնդիրներին, թոյլատրւած է խճուղուց չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ բաց անել շուկայ, որտեղ կարող են առեւտուր անել հայ թուրք եղբայրներ հետեւեալ պայմաններով.— առեւտուր կատարում է հայկական-սովետական դրամով, հաւասար կուրսով, հայկական դրամի ընդունելութիւնը պարտադիր է բոլորի համար: Այդ առեւտուրը կատարում է յատուկ նշանակւած հայկական միլիցիայի և թուրքական մի ներկայացուցչի հսկողութեան տակ: Քոչւորներին տրամադրւած արօտատեղիների համար նրանք պարտաւոր են վճարել 50 միլիոն հայկական դրամով պետական տուրք: Թուրքական քարաւաններով հացահատիկներ տեղափոխուող հարցը նոյնպէս լուծւած է դրականապէս այն պայմանով, որ բերւած հացահատիկների և առևասարակ մթերքի 30 տոկոսը տրւել իբրև տուրք:

Նրանց տրամադրութիւնն ընդհանրապէս, հակարոշեւիկեան է, իսկ Ղարաբաղից գաղթածներինը՝ շեշուած թշնամական: (*)

Գորիս, 18 Յունիս

Մինքենտի երեք հազար քոչւորները(i) իրականին մէջ ԵՐԵՎ ՀԱԶԱՐ ԾՊՏՈՒԱՅ ԱՏՐԹԷՉԱՆԵԱՆ ՈՒԺԵՐ էին, որոնք առիթէն օգտուելով քանի մը օր վերջ կ'սպառնային Սիւնիքին:

Ընդհանուր տրտունջի հետ խոր վհատութեան խորշակ մըն էր որ կ'անցնէր ժողովուրդի հոգիին մէջէն: Ամիսներէ ի վեր զէնքը ձեռքը՝ իր փրկութեան սի-

(*) «Այգ Եաբաբաբեր» No. 33—34, 1921 Յուլիս 7:

րոյն մարանջող ժողովուրդին համար անստոյգ իր սպասու-
մը՝ ստեղծուած անորոշ պայմաններու մէջ՝ խիստ ծանր էր:

Վայոց-Ձորի կռիւներէն քանի մը օր վերջ Երեւանի
զօրքի կամաւոր անձնատուութեան մասին սպարապետ
Նժդեհ հետեւեալ հաղորդագրութիւնը կ'ստանայ Կոլոսէն.

Սպարապետ Նժդեհին,

«Արեւմտեան փաշարի հրամանատար, տեղեկացնում ե ու
իրենք Քեֆէնից յետ Բաւելու ժամանակ Երեւանի գործա-
սի զինուորները չցանկացան յետ գալ, եւ ինչպէս պարզեց
բօրականայի միջոցով երեք օր առաջ վնաս է եղել անցնել
կարմիրների կողմը: Սեւանի գումարակը իր հրամանատար
Աղաբէկի հետ անցել է կարմիրների կողմը: Երեւանի գու-
մարակը ցրել է:»

Սպարապետի օգնական

ԿՈՒՌՕ

921 Յունիս 22

Լեռնահայաստանի ներքին ազգային կեանքը թունա-
ւորման վտանգաւոր պատանիչներ ցոյց կու տար:

Հոգիներու աշխարհը մռայլ ստուերերով սեւնայ ըս-
կած էր:

Մէկ կողմէ Մեծամասնականներու շարունակական և
անդադրում խոստումները, միւս կողմէ վերջին տարիներու
կռիւներուն ազդած յոգնութիւնը, ինչպէս նաև կենսամը-
թերքի պակասը, և երրորդ, երեւան եկած ներքին վար-
չական խաչածեւումները, յառաջ կը բերէին ժողովուրդին
կենսայորդ տրամադրութիւններուն տեղատուութիւնը:

Մթնոլորտին մէջ ժանդոտած քամիներ կը փչէին

Հերոսական երէկի խոյանքներուն տապանաքարն էր
որ կը տրուէր անոնց կողմէ կամաց կամաց, որոնց հայրենա-
սիրութենէն աւելի վարչական ու քաղաքական հաստեղու-
թիւնը կը դառնար վիճելի և որոնք իրենց փրկութիւնը կը
պարտէին լեռներու այդ հսկայ կարկառներուն:

Յունիս 26ին հրամանատար Նժդեհ կը գրէ .

Հ. Հ. ՄԻՆՍՏՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

պատենք՝ վարչապետ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ

Քանի դեռ ինքնավար Լեռնահայաստան կայ՝ Սովետական
Արարատեան Հայաստանը իրեն ապահով զգալ չէ կարող:
Այսպէս է մտածել ու գործի անցել Երեւանի Յեղկոմը:

Քանի դեռ ինքնավար Լեռնահայաստան կայ՝ Նախիջե-
ւանն ու Շարուրը չեն կարող կցել Ասրբէջանին, Հայկական
Ղարաբաղը չի ասրբէջանանայ, այսպէս է ըմբռնել իրերու դու-
քիւնը մեր կողմին ապրող մուսուլմանութիւնը եւ նոյնպէս
գործի անցել:

Ինչպէս տեսնում եք կարմիրների եւ քրուքեան շահերը
նոյնանում են ու հեկնց այդ հողի վրայ էլ տեղի է ունեցել
երկու կողմերի մեր դեմ ուղղուած յուրջ զինակցութիւնը:

Ամսիս 20ից սկսած քրուքիւնը, առայժմ Նախիջեւանի
եւ Մինեֆեղի, ակիւ գործողութիւններին է դիմել:

Հաւանական եմ համարում, արդէն, նշաններ էլ կան,
եւ Քարկիւշասի Հախարու-Խանլիի քրուքեան բժնամական
գործողութիւնները մօտ օրերում:

Տեղական քրուքեան եւ բօլշեւիկների շարքեր խաչ-
նում են նաեւ եկուր բուրք ֆոյնորները:

Այսպէս ուրեմն Մուսավաթի եւ Նարիմանովի միջեւ ըս-
տեղծուած ռազմա-փաղափական կօնցակցը կատարեալ է ու աւելի
քան հասկանալի:

Քարքա հասւածների հաւանական վառ ցանկութիւնը, ամ-
բումջ քրուքիւնը, առանց կուսակցութեան ու դասակարգի
խտրութեան, զինել ու հանել է մեր դէմ:

Այդ պարագան զգալիօրէն դժուարացնում է մեր՝ կար-
միրների դեմ մղած անհուսաւոր կռիւր, բայց չէ յուսազր-
կում ինձ, որ մենք ցանկութեան դեպքում, եթէ շատ չնեղուենք
ռազմամարտի ու հացի պակասութիւնից, կարող կը լինենք
շարունակելու մեր հերոսական դիմադրութիւնը:

Հ. Հ. Զինուորական Նախարար-Սպարապետ

Զօրավար՝ Նժդեհ

Հանգր, 921 Յունիս 26:

Ատրպատականի Հայոց առաջնորդ ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեան փափաքելով միջնորդել Լեռնահայաստանի և Սորհրդային Հայաստանի կառավարութեանց միջև՝ Յուլիս 1ին Նժդեհի կը զրկէ պատճէնը Մեանիկեանին ուղղած մէկ հեռագրին .

(Հեռագիր Երեւան)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՔԱՂԱՔԱՑԻ
ՄԵԱՍՆԻԿԵԱՆԻՆ, ՊԱՏՃԷՆԸ՝ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆԺԴԵՀԻՆ

«Ստանալով Կոմիսարներիդ Խորհրդի 1921 թիւ Յունիս 13 հրատարակած դեկլարացիան Ձանգեզուրի մասին . վրացեանի համաձայնութեամբ սուրհանդակ ուղարկեցիք Նժդեհի մօտ պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու և հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու առաջարկութեամբ, սրա հետ միասին այդ հարցի առթիւ Գրիգոր Օհանջանեանին յանձնեցի իմ գրաւոր առաջարկութիւնը ձեզ :»

Ասրայասկանով Թեմական առաջնորդ Արքեպիսկոպոս
ՆԵՐՍԷՍ

Թաւրիզ, 1 Յուլիս 921

Յուլիս 5ին Նժդեհ կ'ստանայ հաշտութեան վերաբերեալ ակնարկուած գրութիւնը .

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՅՆ
ԶՕՐՔԵՐԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ՝ ՆԺԴԵՀԻՆ

Իբրև Ատրպատականի Հայոց հոգեւոր հովիւ, որ մօտիկ կանգնած Կովկասի հայոց շրջանին, դիտում է նրա վերջին տարիների կեանքը, նրա քաղաքական ելեւէջները, ապրում է նոյն ցաւերով, խոր խոցւած նկատում է այն տառապանքները, որ կրում է հայոց ժողովուրդը, որի մէջ վաղուց անհետացել է վստահութիւնը դէպի միմեանց, թշնամութիւնը արմատացած երկու հատուածների մէջ կրծում է այդ հազարամեայ տանջանքներով լի ժողովրդի սիրտն ու հոգին, մաշում, հիւժում է այդ ցաւատանջ ժողովուրդը, հեռու հրելով հանգիստ աշխատակքի ուղից դէպի մութ անորոշ ապագան :

Արդ, խոր ցաւ զգալով իմ 4000ամեայ հայրենիքիս մնացորդ զաւակների այդպիսի վիճակի պատկերով, նոյն պէս և միանգամայն հակառակ լինելով զէնքի ոյժով, արեան հեղեղներով, և բռնութեամբ խնդիրները լուծելու եղանակին, հոգուս ներքին թելադրանքով, իբրև հարազատ զաւակն այդ երկրի, դիմում եմ Ձեզ՝ երկու կողմերիդ՝ Ա. — Խ. Հայաստանի կառավարութեան՝ հիմք ունենալով նրա այն դեկլարացիան, որ ուղղւած էր Լեռնահայաստանին, հրաւիրելով վերջինիս խաղաղ ճանապարհով հարթելու բոլոր վէճերը և հաշտութեամբ վերջացնելու խոչընդոտ հանդիսացած խնդիրները՝ որպիսին բանակցութիւնները ընդհատուեցին Գարալազեազի ընդհարումներով . և Բ. — Լեռնահայաստանի կառավարութեան, խնդրելով՝

Ա. Ձինադադար նշանակել երկու կողմերի համար այս դիմումներին տեղ հասնելուց յետոյ մօտաւորապէս Յուլիսի 13-14 թւերին, զինադադարի բանագնացները նոյն թւերին պիտի լինին Նախիջևան-Սիսեան գծի ուղղութեամբ Բիչանակ մայական գիւղի շրջակայքում :

Բ. Վերսկսիլ ընդհատուած բանակցութիւնները երկու կողմերի մէջ, նախաձեռնութեան խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան, աւելի լայն չափակերտով և աւելի խոր մտածելակերպով Լեռնահայաստանի ուրոյն կեանքի պայմանները ի նկատի առնելով հարկերը՝ վճուել յօգուտ գիւղացիական մասսաների :

Յոյս ունիմ Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը անտես չի անել իմ միջնորդութիւնը և հնարաւորութիւն կը տայ իւր ժողովրդին ամառնային ցանքսերը ժողովելու և դաշտային աշխատանքները անարգել կատարելու :

Առաջնորդ հայոց Ատրպատականի
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ

Թաւրիզ, 2 Յուլիս 1921

Յունիս 5ին թշնամին պատերազմական նոր գործորթներններ կ'սկոի Օրտուբադ-Գենուազ ձակատի դէմ, կռուի երկրորդ օրը, երեկոյան դէմ սական, պարտուած մեծ կորուստներով կը նահանջէ, Սիւնիքի ժողովրդական վաշտերը կը հարածեն զայն մինչև Օրտուբադ :

«Թեևամին ջախջախւած փախուսի է զիմ ել, մ եր զօրքե-
րի տրամադրութիւնը աւելի քան բարձր է» կը գրէ գնդա-
պետ Օհանջանեան :

* * *

Երեւանի զօրքին անձնատուութիւնը, սխալ քաղաքա-
կանութեամբ մը երեք հազար ատրքէջանեան ուժերու Լեո-
նահայաստանի սահմաններէն ներս սպրդիլը, անգամ այն
ծանր պայմանները, որոնց տակ շնչահեղձ կ'ըլլար երկրի
ազդարնակչութիւնը, - Սիւնիք կը մնար իր զինուորական
բարձր հրամանատարութեան հետ, ի հարկին մինչև վերջին
րոպէն կուռելու պատրաստ:

* * *

Երբ Թուրքին և Թաթարին, երբ օտարին դէմ հայրե-
նի հողը պաշտպանել անհրաժեշտ էր, Սիւնիքը կանգնե-
ցաւ պարտականութեան պատնէշին վրայ, այժմ մեծամաս-
նական հայն էր եկողը, և խոստումներով:

Պէտք էր հաւատալ այդ խոստումներուն:

Այդպէս էր տրամադրուած ժողովուրդը:

Ու սպարապետը չուզեց միջամուխ ըլլալ ժողովուրդին
զգացումներուն, բայց որպէս զինուորական, որպէս երկու
տարուայ անհաւասար կռիւներու հերոսը՝ իր այնքան սի-
րած ժողովուրդին պատուին ու փառքին նախանձախնդիր,
երկիրը խաղաղօրէն և առաց արիւնահեղութեան հայ մե-
ծամասնականներուն յանձնելու հետեւեալ պայմանները ներ-
կայացուց Խորհրդային Հայաստանի վարիչներուն.

Ս Ո Վ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Յ Ե Ղ Կ Ո Մ Ի Ն

Որպէս զի հայ աշխատաւորութիւնը և նրա ինտէլի-
գենցիան այսպէս թէ այնպէս հաշտին Հայաստանում ըս-
տեղծւած խորհրդային իրաւակարգի հետ և նոր ընդլը-
զումներով չփորձեն ազատագրելու ձեր լծից, ընդվզում-
ներ որոնք պիտ թուլացնեն սոցեալապէս արնաքամ եղած
հայ աշխատաւորութիւնը՝ և Ձեզ, ես կը ցանկանայի տես-
նել Խորհրդային Հայաստանում այնպիսի բարեփոխութիւն-
ներ քաղաքական եւ տնտեսական հողի վրայ, որոնք հա-

մապատասխանէին մեր ժողովրդի լաւ հասկացած շահերին:
Այդ բարեփոխութիւնները հետեւեալներն են.

Ա.—Յարգումն և անձեռնմխելիութիւնն զլեղացիա-
կան և առհասարակ մանր սեփականութեան: Ազատ առե-
տուր: Բանագրաւումների կատարեալ վերացումն: Գօօպե-
րացիայի անրոնադատ զարգացումն: Ներքին վերաբնակու-
թեան կազմակերպումն:

Բ.—Նախկին թուրքահայերը ստանում են հողարա-
ժիւններ:

Գ.—Ազգայնական բաշխումների վերացման համար
կատարուում է հայերի և թուրքերի տեղափոխութիւն Հա-
յաստան ու Ատրքէջան:

Դ.—Անձի և բնակարանի անձեռնմխելիութիւն: Մա-
մուլի, խօսքի ու ժողովների ազատութիւն:

Ե.—Արտակարգ յանձնաժողովների վերացումն: Պա-
տասխանատուութիւն միայն դատարանի առաջ:

Զ.—Հայ լեզւի պետական իրաւունքի վերականգնու-
մըն և նրա պարտադիր գործածութիւնը պետական հիմ-
նարկութիւններուն և զօրքի մէջ:

Է.—Հայ բանակի առանձին կազմակերպումն իր ազ-
գային ղեկավարների գլխաւորութեամբ. հայ սպայութեան
վերադարձումն հայրենիք և նրա պաշտօնընկալութիւնը
հայ բանակում:

Գարով Լեւոնահայաստաքի առանձնայատուկ վիճակին,
ես կը ցանկանայի հետեւեալ պայմանների ընդունելութիւ-
նը խորհրդային Հայաստանի կողմից:

Ա.—Լեւոնահայաստանը պարփակոււմ է իր մէջ ամբողջ
Ջանգեղուրի գաւառը, լեւոնային Ղարաբաղը, Վայոց-Ձորն
ու Գողթանը:

Բ.—Լեւոնահայաստանը իրրեւ մի վարչական միաւոր
և Հայաստանի անրաժան իեքնավար մասը, կառավարոււմ
է իր ընտրովի կենդրոնական և տեղական իշխանութիւն-
ների միջոցաւ ու ենթարկոււմ է Հայաստանի կենդրոնա-
կան կառավարութեանը:

Գ.—Լեւոնահայաստանը չի զինաթափոււմ այլ ստա-

նում է զէնքի ու ռազմամթերքի նոր պաշար Հայաստանի կենդրոնական կառավարութիւնից: Լեռնահայաստանում կարմիր բանակ չի կազմակերպւում, այլ ընդունւում է ժողովրդական ընդհանուր զինման միջոցով սխտէմը: Նրա զինած ուժերը չեն հանւում երկրի սահմաններից: Դրսից ուժեր չեն բերւում Լեռնահայաստան:

Դ.— Լեռնահայաստանի գիւղացիութեան սակաւահողութեան պատճառով թուրք փախստականների վերադարձը վերջնականապէս խափանում է և լքւած գիւղերը յանձնում են մնացած սակաւահող գիւղացիներին:

Ե.— Թուրք քոչւորների խնդիրը յարգւում է Լեռնահայաստանի իշխանութեան կողմից, ըստ որում քոչւորները սար են բարձրանում անզէն:

Որպէսզի Լեռնահայաստանի աշխատաւոր ժողովուրդը հաշտ աչքով նայի սովետական իշխանութեան վրայ, բացի առաջադրածս ըոյր կէտերի կիրառումը, ցանկալի է որ Լեռնահայաստանի սահմաններում չերեւան ու չգործեն այս երկրի աչքում իրենց այլանդակ գործունէութեամբ, արատաւորւած հայ կոմմունիստները:

Տէր դառնալ մի երկրի, դեռ չի նշանակում յաղթել այդ երկիրը լցնող ժողովրդին և նրա ազատ ապրելուն ուժեղ ցանկութիւնը: Չեր առաջխաղացումը, արարատեան զօրամասի ծանօթ քայլից յետոյ կարելի է համարել ամէն ինչ— միայն ոչ ռազմական յաջողութիւն, յաղթութիւն: Դուք գիտէք, որ ցանկութեան դէպքում ես միշտ էլ հնարաւորութիւն կ'ունենամ մի քանի տասնեակ զինւորներով վերագրաւել Լեռնահայաստանը: Որպէսզի այս երկրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը ստիպւած չլինի մէկ էլ ինձ օգնութեան կանչելու, աշխատէք բաւարարել հայ գիւղացիութեան և նրա մտաւորականութեան այդ արդար պահանջին:

Հ. Հ. Սպարապետ
Զօր. ՆԺԴԵՀ

Ղափանի Հանքեր
1921 Յուլիս 8

Վերոյիշեալ պաշտօնագրէն վերջ Նժդէն կը յայտարարէ ժողովուրդին որ ինք ընդմիշտ չի հեռանար Լեռնահայաստանէն, ուր պիտի վերադառնայ եթէ Երևանի փոխարէն Բազուն ըլլայ Սիւնիքի հողին վրայ ոտք դնողը:

Այնուհետև իր հետ վերցուցած երկու թնդանօթ և հեծելագորաց դումարտակ մը, կ'անցնի Արաքսի Պարսկական ափը, սպասելով իր պայմաններու յարգուելուն:

Երբ այդ պայմանները յարգուեցան (*) Նժդէն իր պարտականութիւնը կատարող զինուորի գոհունակութեամբ՝ այլ Սիւնիքի հպարտ լեռներուն անդիմադրելու կարօտովը զեղուն, դարձուց իր աչքերը դէպի օտար հորիզոններ, համոզուած՝ որ վերջին երկու տարիներու անհաւասար պայքարները Լեռնահայաստանի քաջարի ժողովուրդին հօգիին մէջ դրած էին ազատ և անկախ ապրելու հզօր և անշէջ կրակը:

(*) Յուլիս 18ին Նժդէն կ'ստանար հետեւեալ գրութիւնը.

Սիրելի Նժդէն

«Տանկական վսանգի լուրերը դեռ եւս չեն հասուած, ոչ էլ արքեշանական արեւեկցիականը Չանգեզուրի նկատմամբ:»

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

XII

ԳՈՅԱՄԱՐՏԻՆ ԱՐԺԷՔԸ

ԵՒ

ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԻ ՏԱԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Լեռնահայաստանի տեղի տայու գլխաւոր պատճառներ կարելի է նկատել .

Ա. — Վրաստանի և Հայաստանի Հանր. կառավարութեանց անկումով Անդրկովկասի մէջ յառաջ եկած քաղաքական նոր գոյավիճակը, որ հոգեբանօրէն կ'ազդէր նոյն երկիրներու ազգաբնակչութեանց արամադրութիւններուն վրայ .

Բ. — Արարատեան 12000 դաղթականութեան դէպի Սիւնիք նահանջով առաջ եկած բարոյալքիչ և յուսի ազդեցութիւնը : (*)

Գ. — Նահանջող մտաւորականութեան և երիտասարդութեան վաղաժամ անցքը Պարսկաստան :

Դ. — Պարենաւորման սուր անձկութիւնը : Վերջին կռուի օր պահեստներու մէջ հազիւ քսան փութ հացահատիկ կար, իսկ Ղափանի, Տաթևի և Գարապասի Զորերու մէջ և ոչ մէկ ֆունդ հաց : Ետտ տեղեր ժողովուրդը կ'ապրէր բոյսերով և արմտիքով : Հայաստանի կառավարութեան խոստացած նիւթական օժանդակութիւնը մնաց միշտ խոստում ու ժողովուրդը հնարաւորութիւն չունեցաւ զորեն գնելու :

Ե. — Հայկական չէքերու իրական արժէքէն իյնալու հետեւանքով կառավարութեան կրած վարկի անկումը :

(*) «Երեւանէն եկող տարբերակները քաղաքները, բնականաբար, վաս ազդեց եւ զանգեզուրցու տրամադրութեան .»

Ս. Վրացեան

Վերջերը գիւղացիութիւնը այլևս չէր ընդուներ հայկական չէքերը, իսկ թուրքերը շատոնց կը մերժէին արդէն անոնց արժէքը :

Զ. — Երկուութիւն վարչա-գինուորական գործելակերպի մէջ :

Է. — Երևք հազար թաթար ուժերու իրր քոչուոր ազատօրէն Սիսեան մուտքը :

Ը. — Արարատեան հայութիւնը, և մասնաւորապէս երկիր մնացած հայ մտաւորականութիւնը Լեռնահայաստանի պատճառով հայաժանքներու չենթարկելու ցանկութիւնը, և կարգ մը այլ պատճառներ՝ որոնց մասին զանց կ'առնենք խօսիլ առայժմ քաղաքական նկատումներով :

* * *

Լեռնահաստան իր երկու տարուայ կռիւներու ընթացքին ունեցած է ընդամենը 28 սպաննուած և քիչ մը աւելի վիրաւոր :

Թշնամիին կորուստները եղած են. 15,000 սպաննուած, 7000 գերի, 200ի չափ գնդացի, 7 թնդանօթ, 10 հազարի մօտ հրացան, մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք, կենդանիներ, դրօշակներ և պատերազմական իրեր :

1919—1921 թշնամի 200ի հասնող գիւղեր փճացած կամ տեղահանուած են և այդ չրջանները վերադարձուած են իրենց պատմական և բուն տէրերուն—Հայերուն :

Ենորճիւ այդ կռիւներուն կ'ապրի այսօր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայութիւնը :

Հերոսական այդ պայքարներու հետեւանքով է որ Սիւնիքը ներկայիս կը կազմէ Հայաստանի անբաժան մասը : Անոնց կը պարտին նոյնպէս իրենց գոյութիւնը՝ մեծագոյն տոկոսը արեւելահայ մեր մտաւորականներուն, ինչպէս և 4000ի մօտ հայ զօրամաս մը իր ղեկավարներով :

Եւ աւելին, այդ կռիւներուն վերապահուած է գրաւել փառքի նոր էջեր ժամանակակից հայ ազատագրութեան պատմութեան մէջ :

Նժդեհ ծանրութեան կեդրոնն է այդ պայքարներուն, իսկ իր կեանքի երկու տարիներու դրուագները (1919-1921) անկորնչելիօրէն կ'ապուած պիտի մնան Լեռնահայաստանի նորագոյն պատմութեան փառահեղ այդ չրջանին հետ :

ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ

Լեռնահայաստանի կռիւներուն առթիւ հրատարակուած կամ Զօրավար Նժդեհի ուղղուած գնահատական բաղձաթիւ գրութիւններուն մէկ մասը թուականի կարգով կը գետնդենք այս էջերուն մէջ, զոյց տայու համար օտար և հայազգի մարմիններու և անձերու կարծիքը՝ իր անձին ու վարած հերոսական պայքարին նկատկամբ:

Ողբագեայ Աշոտի գրութենէն՝ Գեղուածորի արշաւանքի առիթով:

Գարե Զան,

Քո բախսը կապիր Գողթանի բախսին, Գողթանը ինչպէս եւ ամբողջ Ղափանն ու Գեղուազը, իրենց գոյութեամբ շատ քան են քեզ պարսկան: Արա եւ այս անգամ: Գուցե մարդիկ քեզ գնահատել չի կարողանան. բայց հաւատայ սիրելիս, որ կան անհասներ որ իրենց ողջ եութեամբ խոնարհուում են քո հայրենասիրութեան անօրինակ մեծութեան առաջ: Բիւս, 3 Դեկտ. 1919

Գրուած Ղափանի վերագաւումէն յետոյ.

Ղափանի հերոսական պայքարը անցեալներում քրեական հրոսակների եւ այժմ բոլշեւիզմի դեմ հայ ժողովրդի պայքարն է բունակալական ձգտումներով առաջնորդող չար ոգիների դեմ: Ղափանի հերոսամարտը հայ գիւղացիութեան իստական զգացումների մարմնացումն է, որի մասին խօսում են Եւրոպական մեծահամբաւ քերթերը: Քսաներոզ դարու Դաւիթ Բեգի հարնգաւ ժառանգ մարտահան Նժդեհի փառունակ գործն է հայ ժողովրդի մեծատէ ոգեւորութեան անսպառ ազբիւրը:

Քէշիշքէնդ, 2 Սեպտ. 920

պարլամենդի անդամ
ԳԵՐԱՍԻՄ ՔԵԱԼԱՇԵԱՆ

Սիրելի Նժդեհ,

Այսօր ցնծում եւ ամբողջ թաւրիզը Մեղրու եւ Ղափանի յաջողութեան յուրերով: Ղափանի վերագրաւումը եւ ձեռք բերած գիւղամերձի եւ աւարի յուրը ուղղակի յուզեց մեզ բոլորիս: Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովում է Նժդեհանունը: Մեր սիրտը պայթում է, որ այդ պատմական բույսի ներուն քո կողմին չենք...
Թաւրիզ, 16 Հոկտ. 1920

Գ. ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Թանկագին Նժդեհ

Մեր ընկերական ջերմագին ողջոյնի հետ միասին ուղարկում ենք քեզ և քո զինակիցների մեր անխառն հիացմունքը այն անձնուէր և տոկուն պայքարի համար, որ ամիսներից ի վեր, ամենատաժանելի պայմաններում, մեծ արիութեամբ տանում էք փառքի աննախընթաց դավինիներով զարդարելով հերոսական ժողովրդի, հայ զինուորի և հայ ղեկավարի ճակատը: Չեր յամառ կռիւը, ձեր փառաւոր յաղթանակները շարունակում են յոյսի և ոգեւորութեան ազբիւր գառնալ բոլոր լքւածների, բոլոր թերահաւատների համար, այն բոլոր վայրերում, ուր որ հասնում են ձեր հերոսամարտի ձայները: Իսկապէս գիտակցում ենք այն ծառայութիւնը, որ մատուցում էք մեր վերածնող հայրենիքին, պահպանելով նրա անկապտելի իրաւունքները իր երկաթէ դարպասների վրայ: Յաւուր ենք, որ մեր օժանդակութիւնը միայն բարոյական նշանակութիւն ունի և չնորհիւ տիրող պայմանների՝ դանկալի չափով չենք կարողացած օգնել ձեր վարած պատմական նշանակութիւն ունեցող մեծ գործին: Համբուրում ենք քեզ և քո հաւատարիմ զինակիցներին:

Հ. Յ. Դ. Ատրպատականի Կ. Կոմիտէ
1920 Հոկտ. 22

Թաւրիզի երիտասարդ դաշնակցականները կը գրեն.

«Չենք կարող չհիանալ ձեր այդ փառաւոր գործունեութեան առթիւ, որ փառնով ու պարծանքով պիտի պսակի Արեւիկի արիւնոս ու ողբերգական պատմութիւն... Հայ աշխատանքութեան դարաւոր եւ արդարացի բնովգումն էր հոկտեմբերեան (10ին) գոյամարտը, որը յանձին ձեզ բարոսացաւ «կարմիր» բանակների դեմ: Եւ մենք, Թաւրիզի մի խումբ պատանի եւ երիտասարդ դաւնակցականներս մեծ հանդիմով ու արտի անկեղծ զգացումով ենք արձանագրում այդ փաստը եւ ձեր անունը այն գեղեցիկ ու վառ գիտակցութեամբ, որ զոյսմարտը մի կուսակցութիւնն է իր ուսերի վրայ առել եւ որ մեր կուսակցութիւնն է այլիս ձեզ նման հաւատարիմ, անկեղծ եւ քաջարի մարտիկը:»

27 Հոկտ. 921

Ի պատասխան Նժդեհի 1 Հոկտ. 920 թուակիր գրու-
թեան Հ. Յ. Դ. Բիւրօն կը գրէ.

«Ինչպէս տեսնում էք տուղծուած այս կաղութեան
մէջ կառավարութիւնը անկարող է որեւէ զգալի օգնութիւն
հասցնել ձեզ, գիտակցելով անգամ ձեր վարած հերոսական
պայքարի պատմական նշանակութիւնը՝ մեր պետութեան
կազմակերպման համար: Այս բոլորը նկատի ունենալով
Բիւրօն մանրամասն քննութեան առաւ ձեր վիճակը եւ ձեր
առաջարկած բոլոր հարցերը ու եկաւ հետեւեալ եզրակա-
ցութեան.ա.) Ձեր շարժումը համարել խիստ կարեւոր եւ
անհրաժեշտ եւ մեզ համար բացարձակապէս օգտակար. բ.)
Ելնելով այս տեսակէտից եւ նկատի ունենալով մեր կացու-
թիւնը, Զանգեզուրի ամբողջ գործի ղեկավարութիւնը
թողնել ձեզ՝ թէ զինւորական եւ թէ քաղաքացիական:
Բոլոր այն անձնաւորութիւնները զինւորական թէ թաղա-
քացիական գործի համար, որ կ'ուղարկւին Բիւրօի կողմից
ձեզ օգնութեան, կը լինին ձեր տրամադրութեան տակ եւ
դուք էք, որ նրանց պիտի տաք այս կամ այն պաշտօնը:
Ձեր եւ Բիւրօի մէջ կապ պահելու համար Բէշիշքէնդում
նշանակում ենք ընկ. Ե. Ի. Ն. և խնդրում ենք միայն նրա
միջոցաւ կապ պահել Բիւրօի հետ: Ձեր տրամադրութեան
տակ են նաև Սիսեան ուղարկւած ուժերը: Վստահ Ձեր և ձեր
ընկերներու անձնագոծութեան և շրջանիդ քաջարի ժողովրդ-
դի անձնագոծութեան ու հայրենասէր ոգիին, յոյս ունինք
որ ոչ մի բոլե չպիտի վարանիք շարունակելու սրբազան
կռիւը մեր դարաւոր թշնամիին դէմ:

Կաւագոյն մաղթանքներով
Հ. Յ. Դ. Բիւրօի հերթապահ՝ Ս. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
1920 Յ Նոյ. քարտուղար՝ Յ. ՏԷՎԷՃԵԱՆ

Իր զինակիցներու ցաւակցական գրութիւնը ձիու ար-
կածի մը առթիւ.

Սիրելի Սպարապետ,

Սրտի անհուն կսկեծով լսեցինք ձեզ հետ պատահած
դժբախտութեան մասին:
Այնչափ ուրախ ենք, որ մեր սիրելի Սպարապետը այս-

պատահական փորձանքից էլ ազատեց անփորձ:

Հաւատում ենք, որ սա երբորդ և վերջին պատահա-
րըն է, որ լինում է ձեզ հետ և դուք այսուհետև անփորձ
ու անյաղթ կը լինիք, որովհետև ձեզի համար աղօթում
է համայն Զանգեզուրի ժողովուրդը և մենք՝ ձեր զինա-
կիցները:

Ձեզ են յառած բոլորի աչքերը և Ձեզնից է սպասում
Սիւնիքը վերջնական փրկութիւնը: Ուղարկում ենք մեր
ջերմ բարեմաղթութիւնները և խնդրում նախախնամու-
թիւնից ձեզ երկար ու անփորձ կեանք:

Ձեր առողջութեան մասին հաւաստիանալու համար,
ուղարկում ենք փոխ-սպայ Արշակ Տորոզեանին:

Գլխապետ Նարինեան, տեղակալ Տէր-Պետրոսեան,
զին. աստիճ. Լ. Ալիքսանեան, միլիցիապետ Ա. Պարոն-
եան, փոխ-գլխ. Սմիլքանեան, Գերասիմ:

Գորիս, 12 Փետր. 1921

Վայոց-Ձորի առաջին գրաւումէն յետոյ- Լեւոնաճայսա-
տանի սպարապետութեան սպայակոյտի պետ Նարինեանի
չնորհաւորականը.

Ինքնավար Սիւնիքի, Գողբանի եւ Վայոց Ձորի Սպարա-
պետ Նժդեհին,

Անսահման ուրախութիւն պատճառեց մեզ Հայաս-
տանի վերագրումը: Ողջունելով ապափիւսած Մայր Հա-
յաստանի ազատագրումը՝ հաւատում ենք, որ մօտ ապագայում
կ'իրականան ձեր փափաքած իղձերը լիովին:

Քսաներոզ դարում կարծես պիտի հնչէր մեր սարա-
բախտ Հայրենիքի կարապի երգը, սակայն այս անգամ էլ դուք
եղաք նրա վերածննդի ահալ իրան, ինչպէս Գառիբալդին Ի-
սալիոյի համար:

Գլխապետ ՆԱՐԻՆԵԱՆ
Զին. աստիճ. Լ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

920 Փետր. 18

Միւսնոյն գէպքերու առիթով Հ. Օհանջանեան կը գը-
րէր.

Սիրելի Նժդեհ

Այն ինչ որ ես գիտեմ եւ ես եմ տեսել մինչեւ Մայիսի
16ը ինձ ոչ մի առիթ չի տալիս փոխելու իմ հիացմունքի վե-
րաբերմունքը դեպի այն գործը որ դու կատարել ես Զանգե-

գուրում վերջի եկու սաււայ ընթացում եւ նոյն իսկ վերջին դէպքերի ժամանակ, երբ մայր Հայաստանի մտաւորականութիւնը եւ զինուորականութիւնը քննադատեալ ընդհանուր դրութեան շնորհիւ կարողացաւ ազատել իսպառ բնաջինջ լինելու վտանգից:

ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ

Թեհրան, 12 Դեկտ. 921

Պարսկաստան մասնաւոր հետաքրքրութեամբ հետեւած է Լեւոնահայաստանի շարժումներու, որուն յաղթանակները նկատած է իրեն համար օգտակար՝ հետեւապէս և իրը, ու տրամադրուած բարեկամական զգացումներով:

Սպարապետ Նժդեհին,

Յույսով եմ Աստուծոյ եւ ձեր շնորհիւ, որ շարունակ յաղթութիւնը մերն է լինելու, միայն խնդրում եմ ձեր բարձրութիւնից Հոգիի հասարակութիւնը (քուրթ) իրենց գիւղից փախցնեմք: Նրանք վտանգաւոր են շարունակ: Որպէս զի կարմիրներից մենք եւ դուք այդ ուղղութեամբ ազատ եւ ապահով լինինք պէտք է այդ հասարակութիւնը ցրել այդ սեղից:

Ես մեծ յոյս ունիմ Ձեր մեծութեան վրայ, շնորհիւ ձեզ ինձ վրայ եկած կարմիրներին պատրաստ եմ շարդելու ուժերս ներածին չափ: Ուխտս ուխտ է, ձեզ հետ պատրաստ եմ կուելու եւ մեռնելու:»

5 Մայիս 921

ՂԱՀՐԱՄԱՆ ԽԱՆ

Ն. Գերագանցութիւն Յարգելի բարեկամ Նժդեհին,

Շնորհք և բախտդ մեծ

Քանի որ Մոհրամիտ Սուլթան Մուքայիմ խան Սահրանկը, եւ թաղի խանը նանապարհում էին, հարկաւոր համարեցի երկտողովս ձեզ նեղութիւն պատճառել:

Յոյս առ Աստուած որ Ձեր գերագանցութեան քամադրութիւնը լաւ լինի, եւ սկարութիւն չունենայ:

Ցանկապէս Մուքայիմ խանին եւ թաղի խանին անձամբ պատկերած եմ հարկաւորելուց ցորեն եւ ուրիշ պիտուցներ, իմ բարեկամ հայերի համար չի մերժի, եւ ամենայն կերպ, ու ամենայն դէպքում, այն ինչ որ հարկաւոր է հայերին որ նորան ապահով եւ հանգիստ լինին, ձեռք բերել ու հասցնել: Աւելի լաւ է ինչ ժամանակ պահանջներ ունենաք իմ ներկա-

յացուցիչներից պահանջեմք, անմիջապէս կը կատարուի: Ել սրանից աւելի նեղութիւն չունիմ ձեզ սալու:

Յարգանքներով

7 Մայիս 921

ՍՍՄ ՀԱՋԻ ԱԼԻՆ

Փափաքելով Լեւոնահայաստանի վաւերական պատմութիւնը հրատարակել՝ Ա. Ղազարեան կը դիմէ Նժդեհին:

Սիրելի Նժդեհին

«Ես չստացայ մինչեւ օրս նիւթերը, լաւ կը լինի Լեւոնահայաստանի հերոսամարտի տոմարները եւ քննադատութիւնները որքան կարելի է շուտ եւ լաւ ուղարկես: Թաւրիզում կ'ուզենայի Լեւոնահայաստանի գոյամարտի պատկերը լաւ եւ տոմարներով կերպով սալ: Դու հերոսի անուն ես իրաւամբ վայելում:» Եւ այլն

ԱՐՇԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Թաւրիզ, 10 Մայիս 1921

Պարսիկ բանւորական կուսակցութեան պարագլուխի մը կարծիքը՝ Նժդեհի սպանութիւնը Մ. Յանջանեանի ուղղուած:

Յարգելի գնդապետ Մ. Մելիք-Օհանջանեան,

Յաջողեցրի պարսիկ բանւորական կուսակցութեան շնորհիւ կարծիքն իմանալ Նժդեհին մասին: Նա պարզ եւ որոշ ասաց. Նժդեհը բող գայ թաւրիզ, եւ իմ մի տունը յատկացնում եմ իր բոլոր յարմարութիւններով նրան եւ նրա 20-30 քիկնապահներին: Հնարաւորութիւն ունիմ ամբողջին էլ իմ ծախով պահել եւ դա ինձ համար մեծ պատիւ կը լինի, որ այդպիսի հերոսը կը լինի իմ ցանկալի հիւրը: Եւ եթէ որ եւ է երկիւղ լինի, ինքս էլ 20-30 զինուած մարդիկ կը դնեմ պահպանելու:

Յարգանքներով՝

ԻՍՍՀԱԿ

Թաւրիզ, 23 Յուլիս 921

Համակրանքի և գնահատութեան այդ գրութիւնները կը շարունակուին, նոյնիսկ Նժդեհի Լեւոնահայաստանէն հետո՞ւնապէ՞ս ևս: Հ. Յ. Գ. Ուսանողական Անդրկովկասի Բիւրօն կը գրէ կուսակցական իր գերագոյն մարմինը — պատճէնը՝ Ձօր, Նժդեհին:

Հ. Յ. Դ. Բ Ի Ի Ր Օ Ի Ն
Պատճէնը՝ Նժդեհին

«Դաւանակցական երիտասարդ սերունդը չի կարող չզգնահատել արժեքն այն ծանր պայքարի որ վարել է Նժդեհը, նաեւ յեղափոխական այն գործը, որ կատարել է նա՝ Հայաստանի անկախութեան գաղափարը դրուսելով մի առողջ եւ քարմ լեռնածողութիւնի հոգում: Նժդեհի հետ է մեր բովանդակ համակրանքը եւ երբ հարկ լինի նրա հետ կը լինի նաեւ մեր յեղափոխական խիղճն ու կամքը:»

Հ. Յ. Դ. Ուսանողներու Անդրկովկասի Բիւրօի կողմից՝
Թաւրիզ, 1921 Հոկտ. Հ. ԱՍՍՏԲԵԱՆ

Այդ է համոզումը նաև մտաւորականներու և երէջ ընկերներու .

Գնահատում ենք ընկեր Նժդեհի երկու տարւայ յեղափոխական շիտակ ու աննկուն պայքարը յանուն մեր պետական, ազգային-հաղափական դասին, մի պայքար՝ համակրած կուսակցական աւանդական եկեղծիագումով, հարուստ հերոսական ընդվրգումներով,—համարեայ եզակի վերջին տարիների մեր պատմութեան մեջ:

Աւետիք Սահակեան, Միրզանեան, Ղ. Գոչարեան, Մեսրոպ Ս. Յարութիւնեան, Արշաւիր Գ. Հաղագործեան, Ն. Պառեան Գ. Մելիք-Քարամեան, Լ. Նաւասարդեան, Գ. Գարրիէլեան Ա. Պահլաւունի, Ե. Մ. Պետրոսեան, Վ. Գ. Խանամիրեան, Մելիք Վարդանեան, Աղաբէգեան, Վ. Գովեան, Ս. Տէր Թովմասեան, Վ. Արծրունի, Խնդօ, Թ. Թադէոսեան:
Թաւրիզ, 30 Հոկտ. 1921

Ամբողջ հոգով ողջունում եմ քն արժիւնների գալուստը Արարատեան Հայաստանի սահմանները: Մեծ յոյսեր ունիմ, որ ձեր գալուստը պիտի ոգեւորէ եւ քաջալերէ եւ այստեղի ուժերին... Ձեր կողմի ոյժերի եւ մասնաւորապէս քն արժիւնների ներկայութիւնը մեծ մտայ ազդեցութիւնը շատ հարկաւոր է մեր այս Ֆրոնտի յաջողութեան համար:

10 Մարտ 1921 Հ. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

Լեւոնահայաստանի հերոսական կռիւներու համառօտիր մէկ հրատարակութեան «Արմոս Գիւրք»ի հետ՝ հեղինակը Ասլան Շահնազարեան, հետեւեալ խանդավառ ուղերձը կ'ուղղէ իր պատմութեան հերոսին .

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԶԻՆՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ
ԶՕՐԱՎԱՐ ՆԺԴԵՀԻՆ

Սիրելի Սպարապետ,

Մեր Հանրապետութեան ինտելիգենցիայի և քաղաքական գործիչների տարագրումից, Ռուսաստանի և Անգլոկովկասի հայ գրական ուժերի վտարանդի վիճակի ենթակելուց և լեզուները փակի տակ դնելուց յետոյ, միակ վայրը, ուր դեռ եռում է հայ կեանքը, ուր գրիչն ազատ կարող է շարժել մեր վշտի ու ուրախութեան շուրջը և որից ապագայում գրականութեան և պատմութեան ուշագրաւ էջերը պիտի հիւսելին, դա Լեւոնահայաստանն է ուր շնորհիւ ձեր հեռատես գործունէութեան տեղական ժողովուրդի միահամուռ կամքի և դէպի ձեզ տածած անհուն սիրոյ, կարողացաք խորը կերպով ըմբռնել հայ զիւղացի ժողովուրդի հոգեւորութիւնն ու ձգտումները և նըրանց մարմնացնել կեանքի մէջ: Անշուշտ պատմութիւնը, հերոսութեամբ և անձնագործութեամբ այնքան աղքատ մեր վերջին շրջանի պատմութիւնը, իւր փառաւոր էջերը կը նւիրէ 20րդ դարու առաջի քառորդի այդ, կարծէք, դիւցազնական շրջանին և իւր արժանաւայել տեղը կը յատկացնէ: Ներկայումս քանի որ հայի քաղաքական և հասարակական կեանքը տեղափոխել է ձեր ջանքերի շնորհիւ ստեղծած Լեւոնահայաստան, որտեղից ապագայում իւր նիւթը պիտի քաղէ հայ գրագէտը, պատմաբանը և բանաստեղծը, անհրաժեշտ է, քանի դեռ ուշ չէ, բոլոր աչքի ընկնող երեւոյթները գրի առնել և թողնել յիշատակ դալոց սերնդի...
Այս երկտողով ձեզ եմ նւէր բերում, սիրելի սպարապետ, ձեր անխոնջ և անշահասէր գործունէութեան պատմական յիշատակարան «Արմոս Գիւրք»ը:

Միշտ Ձեզ սիրող
ԱՍՍՆ
Գորիս, 921 Դեկտ. 21

Գ. Նայիրեան «Խուսուպեան Կանչեր»-ու յառաջարանին մէջ խօսելով Նժդէհի կատարած դործին նշանակութեան մասին՝ կ'անդրադառնայ ի մէջ այլոց կողմի հասարակական արժէքին վրայ .

«Այն բոլոր կռիւները, որոնք բռնկել են մեր Լեռնաշխարհում, նո՛րա մղել են յանուն աշխատանքի պաշտպանութեան, վասն զի ասպատական էին հիւսիսն ու հարաւը, մեր երկիրը եւ հայ շինականը հնար չունէր խոփի մօտ ֆրսնելու, ապա նա ֆրսնում էր լեռներում, հրացանի սակ : (Հարուհակելով)

Նժդէհը ոչ միայն հմուտ ռազմավար է, այլ նաեւ ժողովրդասէր, եւ ժողովրդավար, որի համար կռիւը ամենից առաջ եւ ամենից յետոյ մի ժողովրդի ստեղծած բարոյական արժեքների ինքնապաշտպանութիւնն է :»

«Խուսուպեան Կանչեր» (Յառաջաբան)

Գորիս, 921

Գ. ՆԱՅԻՐԵԱՆ

Տողեր՝ դրուած Սիւնիքի վերջին դէպքերու առիթով .

Նժդէհը ոչ միայն տղանդաւոր կռւող է ու դեկավար, նա անզուգական է նաեւ որպէս կազմակերպող :

(Ազատ Սիւնիք, էջ 38, 921 Գորիս)

Լեռնայայտատանի հերոսամարտին ու Զօրավար Նրժդէհի պատմական ձեռնարկին նուիրուած այս էջերը կը գոցենք այն բարձր գնահատականով զոր ըրաւ Հ. Յ. Գաշնակութեան Արտասահմանեան Մարմիններու արտակարգ ժողովը վերջերս, ընդունելով որ՝

«Զանգեզուրի ապստամբական շարժումները և անոնց շարունակութիւնը ունեցած են արտակարգ նշանակութիւն՝

Ա. — Մեծամասնականներ զգաստացնելու, անոնց բռնութեանց եռանդը չափաւորելու .

Բ. — Փետրուարեան յեղափոխութենէն յետոյ նահանջող ընկերներու, բանակի ու դադթականութեան թիկունքը ապահովելու և անոնց Պարսկաստան անցնելը դիւրացնելու .

Գ. — Զանգեզուրի ամբողջ դաւաճը Հայաստանի Հանրապետութեան միացնելու .

Դ. — Աշխարհի մէջ մեր հարցի քաղաքական դիրքը ամրացնելու տեսակէտէն :

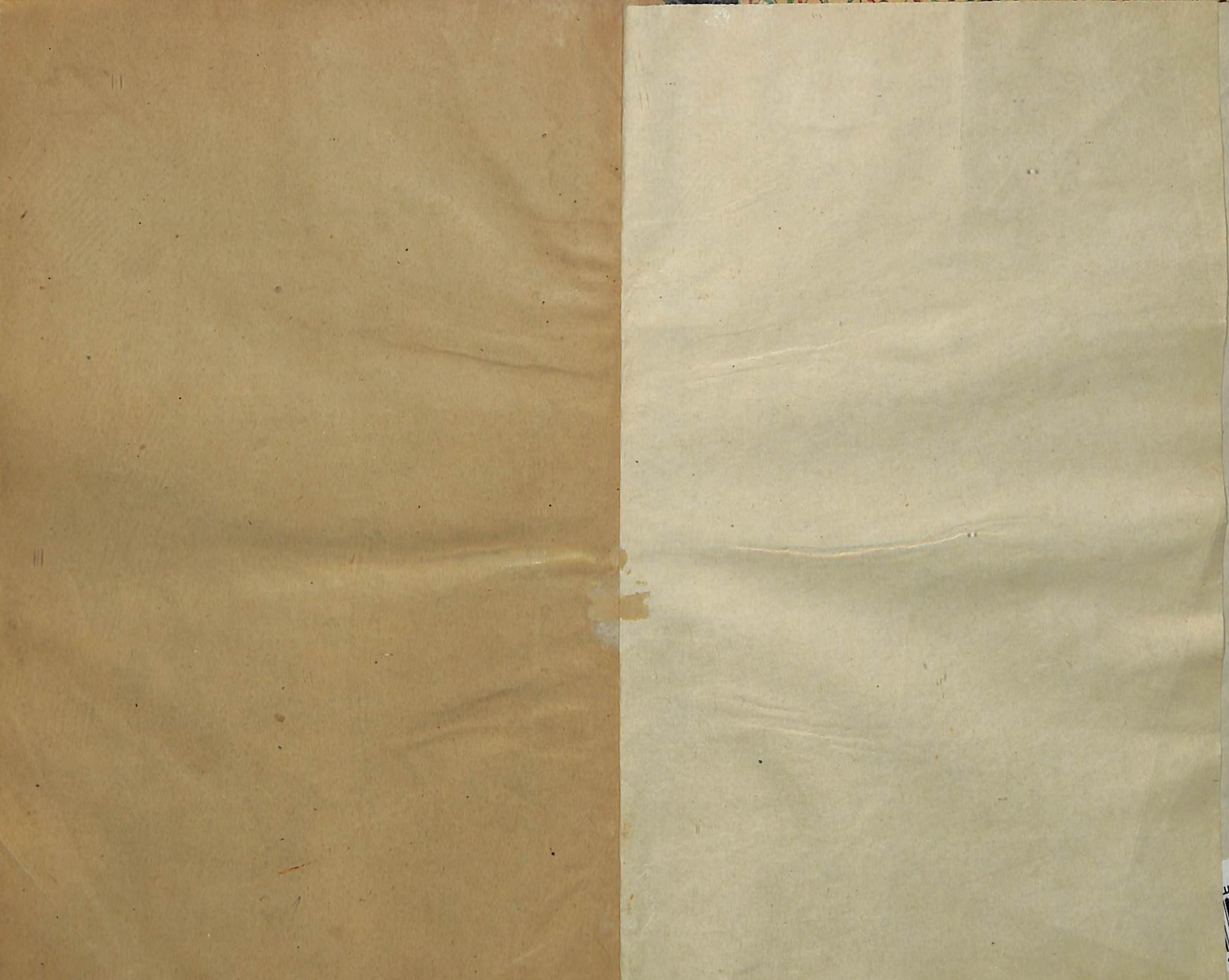
ՎԵՐՋ

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ		
ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ	էջ	1
ԿՐԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ	»	9
ԿՌԻԻՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ	»	17
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԳԷՊԲԵՐԸ	»	39
ԱՊՍՏԱՄԲ ԿԱՊԱՐԳՈՂԹ	»	51
ԳԵՆՈՒՍՉ ՄԻՆԱԿ ԲԱՅՅ . . .	»	60
ՂԱՓԱՆԻ ՎԵՐԱԳՐԱՒՈՒՄԸ	»	65
ՄԵՆ ԿՌԻԻՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ	»	81
ԻՆԲԵՍՎԱՐ ՍԻԻՆԻՔ	»	110
ՎԱՅՈՅ ՉՈՐԻ Ա. ԳՐԱՒՈՒՄԸ	»	130
ՏԱԹԵԻԻ Բ. ՀԱՄԱԳՈՒՄՈՐԸ	»	145
ԳՈՅԱՄԱՐՏԻՆ ԱՐԺԷԲԸ ԵՒ		
ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	»	162
ՎՐԻՊԱԿ	»	175

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սկսւ	Ուղիղ
2 վարէն	2	չակերտի	փակագծի
8 վերէն	17	Բիլան	Բիլաւ
8 »	14	Փառադանք	Փառադաշտ
8 »	15	Ղաչանցիներ	Ղաղանչիներ
13 »	5	վաշտ	վաշտը
17 »	2	Թրքական	Թաթարական
20 »	11	կ'արեանդէին	կ'առեանդէին
30 վարէն	1	գիտէ	գիտէր
41 վերէն	4	դառել	դառել է
54 »	1	Սեպտ.	օգոստոս
55 »	11	դարձած	դարձած է
56 »	17	ուսագիրներ	ուսագիրներ
58 »	3	եւ ան	ան
79 վարէն	7	Աղայսի	Աղայոյի
108 վերէն	15	կառավարեւնը	կառավարութիւնը
112 վարէն	14	չատեր	չատերը
122 »	18	թոյլադրուած	թոյլատրուած
123 »	14	անդամ	խորհրդի անդամ
127 վերէն	8	բարձրնում	բարձրանում
131 վարէն	5	օրէցոր	օրէցօր
135 վերէն	9	Քէշիշքէնդ	Քէշիշքէնդ
141 »	8	ստրկացող	ստրկացնող
149 վարէն	6	համարէ	համար էլ
151 »	5	իւ	իւր
154 վերէն	8	Քէշքէնտից	Քէշիշքէնտից
157 վարէն	17	նախաձեռնութեան	նախաձեռնու- [թեամբ
157 »	4	գործորթիւններ	գործողութիւն- [ներ
158 »	14	մեծամասնականներուն	մեծամաս- [նականներուն



ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0413574

6989

9(47.925)

Q-47